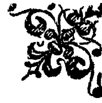
May 1929.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO. 377.

श्री

मण्डनमिश्रकृता

मीमांसानुक्रमणिका

महामहोपाध्याय-गङ्गानाथझाशर्मणा मैथिलेन रचितेन

मीमांसामण्डनेन मण्डिता

न्यायोपाध्यायेन ढुण्ढिराजशास्त्रिणा

संस्कृता शोधिता च ।

MĪMÂNSANUKRAMANIKÂ

by

Mandana Misra,

With an Original Commentary,

Mīmānsāmandana

by

Mahāmahopādhyāya

Gangānātha Jhā, M. A., D Litt , LL D.

Edited by Nyāyopādhyāya Pandit Dhundhirāja S'āstrī

FASCICULUS I–१.

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,

Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares

1928

श्रीः

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तवकः—३७७

Printed by Jai Krishna Das Gupta at the Vidya Vilas Press, Benares

Agents

1 Luzac & co, Booksellers,
LONDON

2 Otto Harrassowitz, Leipzig
GERMANY.

3 The Oriental Book-supplying Agency
POONA

मण्डनमिश्रकृता

मीमांसानुक्रमणिका

महामहोपाध्याय-गङ्गानाथझाशर्म्मणा मैथिलेन रचितेन मीमांसामण्डनेन

व्याख्यानेन मण्डिता ।

उपोद्घातः ।

प्रयागे टीबोसाहिबमहाशयस्य प्राचीनपुस्तकसङ्ग्रहे मण्डनमिश्रकृतमीमांसानुक्रमणिकापुस्तकम्मयोपलब्धम् । मित्रवर्यबाबूगोविन्ददासानां साहाय्येन पुस्तकान्तरमप्यासादितं काश्यामेव । मीमांसाधिकरणानां प्रातिस्विकरूपबोधको ग्रन्थ इदानीन्तनैरेक एवोपलभ्यते न्यायमालारूपः । तत्राधिकरणस्वरूपस्य पद्यबद्धतया तदवगतिर्न सुकरा भवति कोमलधियामित्याकलय्य 'बालानां सुखबोधाय' तत्र किमपि कर्तव्यमिति च विचार्य सरलया भाषयाऽधिकरणस्वरूपनिरूपणे प्रवृत्तोऽहं मीमांसाचार्यस्य मण्डनमिश्रस्यैव कृतिं तन्मूलतया निरधारयम् । यतोऽत्रानुक्रमणिकायां प्रायशः श्लोकपादेनैकेनैवाधिकरणसिद्धान्तोऽवधृतः । अतस्तस्यैव श्लोकपादस्य व्याख्यानरूपेणात्र पञ्चावयवनिरूपणमधिकरणं सुस्पष्टं विलिखितम् । यद्यपिविषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं विदुः इति प्राचीनानां लक्षणमधिकरणस्य लक्षणमुपलभ्यते-तदनुसारेण च सङ्गतेर्न भवत्यधिकरणाङ्गता-तथाऽपि न्यायामालारीति रेवात्रानुसृतेति सुधीभिर्विभाव्यम् । यद्येकस्यापि शास्त्ररसिकस्येदं सन्तोषकरं स्यात् तर्ह्यात्मानं कृतकृतम्मंस्यते—

विदुषां वशंवदः—

गङ्गानाथझाशर्म्मा ।

श्रीः

मण्डनमिश्रकृता

मीमांसानुक्रमणिका

महामहोपाध्याय-गङ्गानाथझाशर्म्मणा
मैथिलेन रचितेन मीमांसामण्डनेन
व्याख्यानेन मण्डिता ।

पित्रोस्तीर्थलतातीर्थनाथयोश्च गुरोस्तथा ।
श्रीचित्रधरमिश्रस्य मीमांसापारदृश्वनः ॥
सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य जयदेवस्य मद्गुरोः ।
भ्रातुः श्रीविन्ध्यनाथस्य प्रभोर्लक्ष्मीश्वरस्य च ॥
पादार्ककिरणो नित्यं हृदब्जे दीप्यताम्मम ।

मीमांसाशास्त्रसङ्क्षेपं व्याचक्षाणेन यत्नतः ।
मीमांसानुक्रमणिकाव्याख्या संलिख्यतेऽधुना ॥
अधिकरणस्वरूपं हि सङ्क्षेपेण प्रदर्शितम् ।
साधने बाधने युक्तिर्विज्ञेया वार्तिकादितः ॥

अथ प्रथमोऽध्यायः धर्मप्रमाणनिरूपकः ।

तत्र प्रथमः पादः विधिरूपानिरूपकः ।

वामपार्श्वस्थाङ्का आदावधिकरणानुसारिणस्ततो जैमिनीय-
सूत्राध्यायपादसूत्रानुसारिणो बोद्धव्याः ।]

---

(१) १।१।१ अथायं धर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय प्रमाणतः ।

आदौ—

एकैकस्याधिकरणस्य-(१)सङ्गतिः (२)विषयः (३)संशयः (४)पूर्वपक्षः (५)सिद्धान्त इति भवन्ति पञ्चावयवाः । तत्रादावधिकरणेऽत्र-(१) अधीतवेदस्य वेदाध्ययनानन्तरं किं कर्तव्यमिति भवत्याकाङ्क्षा । इयमेवात्र सङ्गतिः ।

(२) विषयश्चास्य 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति वाक्यम् ।

(३) एतस्मिन् विषये संशयः-इदं वाक्यं वेदार्थज्ञानं तद्धेतुभूतं विचारं च विधत्ते-उत वेदाक्षरग्रहणमात्रमिति । विचारस्यापि वैधत्वे उक्तविधिप्रयुक्त एव मीमांसाशास्त्रारम्भोऽन्यथा त्वविधेय एवेति संशयस्य मूलम् ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—नैव विधत्त इदं वाक्यमर्थज्ञानहेतुभूतं विचारम्—स्वर्गाद्यक्षरमात्रग्रहणमस्य विधेयमिति । एवं च मीमांसाशास्त्रन्नोक्ताध्ययनविधिप्रयुक्तमिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—विचारो विधेय एव । अत उक्तविधिवशादेव विचारशास्त्रमारम्भणीयमिति भवत्येव मीमांसाशास्त्रस्याध्ययनविधिप्रयुक्ततेति ॥

तदेतद्भट्टमतेनाधिकरणस्वरूपम् । प्रभाकरमतेन किञ्चिद्रूपान्तरम् । अधिकरणस्य विषयवाक्यमस्य मते 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति नैव सम्भवति तस्य नित्यानुवादत्वेनाप्युपपद्यमानत्वात् । अतः 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत' इत्येवात्र विषयवाक्यम् । अत्र ह्यध्यापनमाचार्यकर्तृकं विहितम् । न चाध्यापनमध्ययनं विना सम्भवति । अत आचार्यकर्तृकाध्यापनविधिना माणवककर्तृकाध्ययनमप्याक्षिप्तमेव । अत एव पृथगध्ययनविधिकल्पनापि नावश्यकी । एतावद्भेदानन्तरं पूर्ववदेव विचारशास्त्रं विषयः—तदारम्भणीयं वा न वेति संशयः-नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः-अध्यापनविधिप्रयुक्तेनाध्यापनेन बुध्यमानस्यार्थस्य विचार्यत्वाद् विचारशास्त्रमपि वैधमेवेत्यारम्भणीयमेवेति सिद्धान्तः ।

सर्वमेतदभिप्रेत्याह मण्डनमिश्रः-अथेति । 'अयम्' भगवान् सूत्रकारो जैमिनिः-'प्रमाणतः' उक्तविधिप्रयुक्तत्वेन-'धर्मजिज्ञासां' धर्माय जिज्ञासा ताम्-को धर्मः किंलक्षणः कान्यस्य साधनानि कानि साधनाभासानि किम्परश्चेत्येवंरूपाम्-'आदौ' प्रथमे सूत्रे—'प्रतिज्ञाय' (इत्येतावत्पर्यन्तम्प्रथमाधिकरणस्वरूपम्) 'जिज्ञासां कुरुते' इत्युत्तरेण वाक्यसमाप्तिः ॥ १ ॥

(२) १।१।२ द्वितीयसूत्रेण जिज्ञासां कुरुतेऽधुना ॥
प्रामाणाभासरूपादीन् सङ्क्षेपेण निरूपयन् ॥

(१) द्वितीयाधिकरणस्य सङ्गतिर्यथा-धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति प्रतिज्ञानन्तरं कोऽसौ धर्मो यो जिज्ञासितव्यः किं च तल्लक्षणमित्युत्थिता भवत्याकाङ्क्षा ।

(२) धर्मजिज्ञासैवास्य विषयः।

(३) तत्र संशयः—धर्मस्य लक्षणं ज्ञान च सम्भवति न वेति।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—अलौकिकत्वाद्धर्मो न लक्षयितुं शक्यते। अत एव तत्र प्रमाणमपि नास्ति–नास्ति च तस्य ज्ञानस्योपाय इति।

(५) सिद्धान्तस्तु—लौकिकाकारराहित्येऽपि धर्मस्य लक्षणं तत्र प्रमाणं च सम्भवति। तच्च लक्षणं द्वितीयसूत्रोक्तं 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इति। अर्थत्वे (निःश्रेयससाधकत्वे) सति वेदप्रोक्तत्वमित्यस्यार्थः। एवं च वेद एव धर्मे प्रमाणमित्येतदप्युक्तं भवति। अनेनैव च वेदस्य सर्वथा प्रामाण्यमेवेत्यपि सूचितम्भवतीति त्र्यशोऽत्र सिद्धान्त इति भाट्टमतेनाधिकरणार्थः।

प्रभाकरमतेन त्वेवं स्वरूपमधिकरणस्य। (१) पूर्वसूत्रप्रतिज्ञातधर्मजिज्ञासायाः कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तर्यप्रयुक्तं 'वेदार्थो जिज्ञास्य' इत्येवं मतं सूचितं प्रथमाधिकरणे। अतो वेदार्थजिज्ञासायां प्रवृत्तायां कियान् वेदार्थो जिज्ञास्य इति विचारः प्रवर्तते। (२) अत्र विषयो धर्मप्रमाणभूतो वेदार्थ एव॥ (३) तत्र संशयः–किं यत् किञ्चिद्वेदे प्रोक्तं विधिप्रोक्तं कार्यरूप मन्त्रार्थवादप्रोक्तं सिद्धार्थरूपमित्युभयमेवात्र धर्मज्ञानसम्पादकत्वेन जिज्ञास्यमाहोस्विद्विधिप्रोक्तकार्यरूपमात्रमिति। (४) तत्र पूर्वपक्षः–समस्तवेदार्थोऽत्र धर्मज्ञानकारणत्वेन जिज्ञास्य इति। (५) सिद्धान्तश्च-कर्तव्यबोधको विध्यंश एव वेदस्य धर्मज्ञानसाधक इति स एवात्र जिज्ञास्य इति॥ कर्तव्यबोधकं विधिसंस्पृष्टमेव वाक्यं साक्षाद्वाचकं प्रमाणं चेत्यन्विताभिधानवादिनः प्रभाकरस्य निर्बन्धः। अत एव भाट्टाभिमताधिकरणस्वरूपे यद्यप्यस्य न कोऽपि विरोधस्तथाप्यादावेवान्विताभिधानवादे स्वकीयमाग्रहं प्रदर्शयितुमयमधिकरणस्य स्वरूपान्तरमुद्भावितवान्। एवं च यत्किञ्चित् कार्यं निःश्रेयससाधनत्वेन वेदे विहितं तद्धर्म इत्युभयसम्मतम्।

तदेतधिकरणमभिलक्ष्याह–द्वितीयेति निरूपयन्नित्यन्तेन। 'द्वितीयसूत्रेण' चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यनेन–'प्रमाणाभासरूपादीन् सङ्करेण निरूपयन्' चोदनायां वेदे प्रमाणाभासत्वसंशयं व्युदस्यन् 'न च तथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदने'त्यादिभाष्यग्रन्थेन–'अधुना' 'जिज्ञासां' धर्मविषयिणीं को धर्मः किं लक्षणश्चेत्यादिरूपां–'कुरुते' प्रवर्तयतीत्यर्थः॥ २॥

(३) १।१।३ निष्कृष्याध्यायतात्पर्यं ब्रवीति सुखसिद्धये॥

(१) सङ्गतिः । चोदनालक्षणत्वं धर्मस्योक्तम्–तत्प्रामाण्यपरीक्षाऽधुना प्रवर्तत इति ।

(२) वेदप्रामाण्यपरीक्षैव विषयः ।

(३) संशयः—धर्मप्रमाणभूतवेदप्रामाण्य परीक्षणीयन्न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः–प्रमाणमात्राधीनत्वात्प्रमेयसिद्धेः प्रमाणस्वरूपपरीक्षा नावश्यकीति ।

(५) सिद्धान्तः–विचारशास्त्रेऽस्मिन् सर्वस्यापि विषयस्य परीक्षणीयतैव प्राप्नोत्यतः धर्मप्रमाणस्य वेदस्यापि परीक्षा कर्तव्येति भट्टमतेनाधिकरणम् ।

प्रभाकरमतेन त्वित्थम्—धर्मज्ञानोपायो वेद इति चोदनासूत्रे साधिते वेदे किमुक्तमित्येव चिन्ता कर्तव्योत वेदस्य प्रामाण्याप्रामाण्यचिन्ता तावदादौ प्रवर्तयितव्येति संशये–वेदार्थस्य प्राधान्यात्तस्यैव चिन्ताऽधुना प्रवर्तयितव्येति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु–अनुष्ठानावसरे हि किमधुना कर्तव्यमित्यपेक्षायां वेदार्थविचार एव प्राधान्येनाभ्युत्तिष्ठति–विचारशास्त्रे तु यत्र धर्मज्ञानस्य क उपाय इति विचारः प्रस्तुतस्तत्र तस्योपायस्य कीदृशम्प्रामाण्यं विश्वसनीयत्वं चेत्येव विचारः प्रधानपदवीमारोहति । अनवधारिते हि वेदस्य प्रामाण्ये तदुक्तौ श्रद्धा नोदियादेव ॥

सर्वमेतदभिप्रेत्याह–निष्कृष्येति । 'अध्यायस्य' प्रथमाध्यायस्य तात्पर्यं' अर्थं–'निष्कृस्य' सारांशेनोद्धृत्य–'ब्रवीति' वर्णयतीत्यर्थः । धर्मे यद्वेदस्य प्रामाण्यं तत्परीक्षैव प्रथमाध्यायार्थ इति सूचितम् ॥ ३ ॥

(४) १।१।४ अन्याप्रामाण्यसिद्धौ हि नोदनैवेति सिध्यति ।
तेन प्रत्यक्षसूत्रे हि धर्मेऽन्यत् प्रतिषिध्यते ॥

(१) वेद एव धर्मे प्रमाणमिति सिद्धान्तितम् । तत्र भवति विचिकित्सा–प्रत्यक्षानुमानादीन्येव कस्मान्न भवन्ति धर्मेऽपि प्रमाणानीति । तन्निवृत्त्यर्थमत्र धर्म प्रति प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं परीक्ष्यते । इयमेव चतुर्थाधिकरणस्य सङ्गतिः ।

(२) धर्मविषये प्रत्यक्षादिप्रामाण्यमेवास्य विषयः ।

(३) तत्र संशयः–धर्मज्ञानं वैदिकविधिभिरेव जन्यते उत प्रत्यक्षादिभिरपीति ।

(४) पूर्वपक्षः–प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वाद् धर्मस्य च प्रमेयत्वाद् भवत्येव तैरपि धर्मज्ञानमिति ।

(५) सिद्धान्तः । प्रत्यक्षं हि वर्तमाने इन्द्रियसंप्रयुक्ते च विषये प्रवर्तते । धर्मे तु नास्ति वर्तमानत्वन्नापीन्द्रियसंयोगः । तस्मात् धर्मस्य प्रमेयत्वेऽपि प्रत्यक्षयोग्यता नास्ति । यस्तु प्रत्यक्षस्यात्यन्तमविषयस्तत्रानुमानोपमानार्थापत्त्यभावानां प्रवृत्तिर्नास्त्येव, प्रत्यक्षेण गृहीत एव व्याप्तिसादृश्यादौ तेषां प्रवृत्तेः सम्भवात् । तस्मान्नास्ति प्रत्यक्षादिगम्यत्वं धर्मस्येति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह अन्याप्रामाण्येति । 'अन्येषाम्' शब्दातिरिक्तानां प्रत्यक्षादीनाम्–'अप्रामाण्यस्य' धर्मविषयकप्रमाकरणत्वाभावस्य–'सिद्धौ' यदैतत् सिद्धं भवति तदैव–'हि' यस्मात्–'नोदनैव' वैदिकविधिरेव–'धर्मे प्रमाणम्' इति शेषः–'इति सिध्यति' निश्चितं भवति–'तेन' तस्मात्–'प्रत्यक्षसूत्रे'–चतुर्थे–'अन्यत्' शब्दादतिरिक्तं प्रत्यक्षादि–'धर्मे' धर्मविषये–'प्रतिषिध्यते' प्रमाणत्वेनेति शेषः ॥ ४ ॥

(५) १।१।५ निराकृतेषु सर्वेषु धर्मो नास्तीति शङ्क्यते ।
प्रमाणं चोदनां तत्र ब्रवीत्यौत्पत्तिकादिना ॥

(१) धर्मे प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्ये निराकृते चोदनायाः प्रमाणत्वं विचारणीयं प्राप्नोति । इयमेव पञ्चमाधिकरणस्य सङ्गतिः ।

(२) धर्मप्रमाणचोदनाप्रामाण्यमेव विषयः ।

(३) तत्र संशयः–धर्मावबोधिकायाश्चोदनायाः प्रामाण्यमुतनेति ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः–नास्ति धर्मे किञ्चित्प्रमाणम् । प्रत्यक्षादयो न भवन्ति तत्र प्रमाणम् । तथा शब्दोऽपि न भवति । शक्तिग्रहणपूर्वकं हि शब्दस्य प्रामाण्यम् । शक्तिश्च लोकप्रसिद्ध एव गोघटादौ गृह्यते । धर्मस्त्वलौकिकः । अतस्तत्र शक्तिग्रहणं दुर्घटम् । तस्मात्तत्र प्रमाणन्नास्ति । प्रमाणाभावाच्च धर्मोऽपि नास्त्येवेत्यभ्युपगन्तव्यमिति ।
एवं च धर्मं प्रति चोदनायाः प्रमाणत्वं न सिध्यति ।

(५) सिद्धान्तस्तु–शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वात्–तद्ग्रहणस्य च वेदवाक्यादौ प्रसिद्धपदसाहचर्येण सम्भवात्–सम्भवत्येवाप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दितस्य शब्दस्य प्रामाण्यं प्रत्यक्षादिभिरगृहीते धर्मे । तस्मात् सिद्धं चोदनायाः प्रामाण्यम् इति ॥

तदेतदभिप्रेत्याह–निराकृतेष्विति । 'सर्वेषु' प्रत्यक्षादिषु–'निराकृतेषु' धर्मप्रमाणत्वेन–तत्र प्रमाणाभावात्–'धर्मो नास्तीति शङ्क्यते' । एतस्याः शङ्कायाः समाधानरूपेण–'तत्र' धर्मे–'चोदनाम्' वैदिकविधिवाक्यमेव–'प्रमाणम्' अपेक्षितज्ञानकरणम्–'ब्रवीति' व्युत्पादयति–'औत्पत्तिकादिना' पञ्चमेन सूत्रेणेति योजना ॥ ५ ॥

बह्वर्थं वक्तुकामेन तमर्थं सौत्रमिच्छता ।
वृत्तिकारमतेनैव त्रिसूत्री वर्ण्यतेऽन्यथा ॥ ५ ॥

शास्त्रे निरूपणीयं 'बहुम् अर्थम्' शून्यवादादिनिराकरणरूप-'वक्तुकामेन' वर्णयितुमिच्छुकेन-अथ च 'तमर्थं' 'सौत्रं' सूत्रसूचितम्-'इच्छता' सत्रसूचितमेवैतत्सर्वमिति दिदर्शयिषता भाष्यकारेणेति शेषः-'त्रिसूत्री' तृतीयमारभ्य पञ्चमसूत्रपर्यन्तो ग्रन्थः-'वृत्तिकारमतेन' वृत्तिकारकृतव्याख्यानुसारेण-'अन्यथा' पूर्वोक्तप्रकारादन्येन प्रकारेण-'वर्ण्यते' व्याख्यायते। एतच्छ्लोकमारभ्योनविंशश्लोकपर्यन्ते ग्रन्थेऽत्राधिकरणनिरपेक्षा अथ च प्रमाणनिरूपणोपयोगिन एवार्था वर्णिता इति ध्येयम् ॥ ६ ॥

सत्यमिथ्याविभागो यो वृत्तिकारनिरूपितः ।
बौद्धस्तं सहते नेति नन्वित्येतेन कथ्यते ॥ ६ ॥

वृत्तिकारस्तृतीयसूत्रं नशब्दाध्याहारेण व्याख्यातवान्। एवं च तस्यार्थः। धर्मज्ञानस्य निमित्तं न परीक्षणीयम्। प्रसिद्धानि हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि। शास्त्रमपि शब्दप्रमाणरूपं तदन्तर्गतत्वात् प्रसिद्धमेव। अतस्तदपि न परीक्षितव्यम् इति। एवं निरूपिते तृतीयसूत्रार्थे शङ्कासमाधानाभ्यां प्रमाणानां स्वतः प्रमाण्यं परतश्चाप्रामाण्यं चतुर्थसूत्रार्थरूपेण वर्णितम्। तदुक्तं भाष्यकारेण-'यस्य दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य' इति। तत्रैवं चतुर्थसूत्रयोजना-यद्विषयं ज्ञानं तेनैवेन्द्रियाणां सम्प्रयोगे यत् जन्यते तत् ज्ञानं प्रत्यक्षं 'सत्' प्रमाणमेव ॥ चतुर्थसत्रस्य 'प्रत्यक्षम्' इत्यन्तस्यैवांशस्यायमर्थः। अवशिष्टस्त्वंशोऽग्रिमेण त्रयोदशश्लोकेन सङ्गृह्यते ॥

एवं सदसद्विषयत्वेन प्रत्यक्षज्ञानस्य सदसत्त्वे निरूपिते तत्र बौद्धो विषयाणां सत्त्वममृष्यमाणः सर्वेषां ज्ञानाना निरालम्बनत्वं जगतो वा शून्यत्वं वर्णयामास प्रत्यक्षस्य व्यभिचारित्वप्रदर्शनेन तत्प्रसिद्धिनराकरणार्थम्। तदेतदभिप्रेत्याह सत्यमिथ्येति। यस्य ज्ञानस्य विषयः सन् तत् सत्यं यस्यासन् तदसदिति यो ज्ञानानां विभागो वृत्तिकारेण निरूपितः तं विभागं बौद्धो न सहते। इदमेव बौद्धस्यामर्षणं 'ननु सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत् प्रत्यय' इत्यादिना भाष्यस्थेन शङ्काग्रन्थेन कथ्यते इति योजना ॥ ६ ॥

प्रत्यक्षादिविरोधेन दूषिते परसाधने ।
तदशक्तिं परो मत्वा पुनः प्रत्यवतिष्ठते ॥ ७ ॥

ज्ञानस्य निरालम्बनत्वे प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधः । तथाहि स्तम्भोऽयं कुड्योऽयमित्यादि प्रत्यक्षदृष्टमेवार्थं प्रमाणजातं विषयीकरोतीति सर्वजनप्रसिद्धम् । एवं प्रमाणविरोधान्नाभ्युपगममात्रेणाहंज्ञानस्य निरालम्बनत्वमित्याद्येवम्प्रकारेण 'परस्य' निरालम्बनवादिनः 'साधने' निरालम्बनत्वसाधके हेतौ-'दूषिते' सति-सिद्धान्तिनेति शेषः-'परः' शून्यवादी-'तस्य' ज्ञानस्य 'अशक्तिं' बहिः प्रवर्तितुमसामर्थ्यम् ज्ञानस्याभ्यन्तरत्वात्तस्य बहिः प्रवर्तितुं सामर्थ्यन्नास्तीति-'मत्वा' विचार्य-'पुनः प्रत्यवतिष्ठते । एतत्प्रत्यवस्थानं च-

प्रवर्तितं हि किं शक्तं स्तम्भाद्यर्थे बहिः स्थिते ।
अथवाऽऽत्मांश एवैतत् ग्राह्ये क्षीणं न वस्तुनि ॥
तद्यद्येतेन बाह्योऽर्थो गृह्यते दूषणं ततः ।
तदुक्तं, सर्वमात्मांशे ग्रासे तन्नोपपद्यते ॥
न चाप्याकारभेदेन ज्ञानज्ञेयावधारणम् ।
न चान्यतरधर्मत्वं विस्पष्टं तत्र गृह्यते ॥

इत्यादि श्लोकवार्तिकेऽनुसन्धेयम् । एवं च प्रत्यक्षस्य बाह्यग्राहकत्वात् बाह्यस्य चार्थस्यासत्त्वात्सर्वमपि प्रत्यक्षं व्यभिचार्येव । एवं च तस्य सर्वथा परीक्षणीयत्वमेवेति परीक्षा न कर्तव्येति रिक्तं वच इति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः ॥ ७ ॥

प्रत्यक्षाव्यभिचारित्वे प्रबन्धेन प्रसाधिते ।
इदानीमनुमानस्याव्यभिचारोऽभिधीयते ॥ ८ ॥

'प्रबन्धेन' निरालम्बनशून्यवादनिराकरणात्मकेन 'अतो न व्यभिचरति प्रत्यक्षम्' इत्यन्तेन भाष्यग्रन्थेन-'प्रत्यक्षस्य अव्यभिचारित्वे' 'प्रसाधिते' 'इदानीं' तदनन्तरम्-'अनुमानस्य' द्वितीयप्रमाणस्य-'अव्यभिचारः' दोषराहित्येन प्रमाजनकत्वम्-'अभिधीयते' व्यवस्थाप्यते-इति योजना । एवं चानुमानस्यापि प्रमाणत्वेन प्रसिद्धत्वात् तदपि न परीक्षणीयमित्याशयः।

यद्यपि प्रत्यक्षस्य व्यभिचारित्वात्तन्मूलकमनुमानाद्यपि व्यभिचारीति पूर्वपक्षे-प्रत्यक्षस्याव्यभिचारित्वे तन्मूलकस्यानुमानादेरप्यव्यभिचारित्वमित्येतावन्मात्रं वक्तुमावश्यकं तथाऽप्यात्मीयलक्षणेनाप्यनुमानादीनां प्रसिद्धत्वमपरीक्ष्यत्वं चेति वक्तुं पृथगुपन्यास इत्यवधेयम् ॥ ८ ॥

अतः शब्देऽपि विज्ञाते वक्तृदोषविवर्जिते ।
सत्यार्थबुद्धेरस्यापि ब्रवीत्यव्यभिचारिताम् ॥ ९ ॥

'अतः' पूर्वोक्तादेव हेतोः प्रमाजनकत्वरूपात्-'शब्देऽपि वक्तृदोषविवर्जिते विज्ञाते' सति-शब्दाप्रामाण्यस्य वक्तृदोषमात्रमूलकत्वम्-वेदे

चापौरुषेयत्वादेव वक्तुस्तद्दोषस्य चासम्भव एवेति निश्चिते सति-'अस्य' शब्दस्यापि-'सत्यार्थबुद्धेः' यस्मादस्मादव्यभिचारिणी बुद्धिरुदेति तस्मात् कारणात्-'अव्यभिचारिताम्' प्रमाजनकत्वम्-'ब्रवीति' व्यवस्थापयतीति योजना। शब्दसामान्यलक्षणं चोक्तं वार्तिके—

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥ इति।

एवं च शब्दप्रामाण्यस्यापि प्रसिद्धत्वात् सोऽपि न परीक्षणीय इति भावः ॥ ९ ॥

असन्निकृष्टसादृश्यज्ञानं सदृशदर्शनात्
उपमानं यदेतच्चाव्यभिचारीति कथ्यते ॥ १० ॥

'सदृशस्य' गवयस्य-'दर्शनात्'-यत् तस्य 'असन्निकृष्टे' गवि 'सादृश्यज्ञानम्'-गोसदृशोऽयमिति ज्ञानम्-तदेव 'यत्'-उपमानम्' उपमितिकरणम्-'तत्' 'अव्यभिचारि' प्रमाजनकम्-'इति कथ्यते' व्यवस्थाप्यते। एवं चोपमानप्रमाणस्यापि प्रसिद्धत्वात्तदपि न परीक्षणीयमित्यर्थः ॥ १० ॥

प्रमाणेन प्रमाणस्य विरोधेऽन्यार्थकल्पनाम्।
अर्थापत्तिमपि स्वार्थे वदन्त्यव्यभिचारिणीम् ॥ ११ ॥

'प्रमाणस्य' एकेन प्रमाणेनावधारितस्यार्थस्य 'जीवति देवदत्त' इत्येवंरूपस्य-'प्रमाणेन' अन्येन प्रमाणेनावधारितेनार्थेन गृहे नास्तीत्येवं देवदत्ताभावेन-'विरोधे' असामञ्जस्ये सति-या तद्विरोधपरिहाराय-'अन्यस्य अर्थस्य' बहिर्भावरूपस्य 'कल्पना' तामेवंरूपाम्-'अर्थापत्तिम्' 'अपि'-'अव्यभिचारिणीम्' प्रमाजननीम्-'वदन्ति' व्यवस्थापयन्ति-सम्प्रदायविद इति शेषः ॥ एवं चार्थापत्तिप्रामाण्यस्यापि प्रसिद्धत्वात् साऽपि न परीक्षणीयेत्याशयः ॥ ११ ॥

प्रमाणपञ्चकाभावोऽप्यभावोऽन्यप्रतीतिकृत्।
सोऽपि न व्यभिचारीति-चोदनाऽपि तथोच्यते ॥१२॥

वस्तुसत्तावबोधार्थं यत्प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकं तद् यत्र घटादौ वस्तुरूपे-सत्यामपि शक्तौ-न प्रवर्तते तत्र भवत्येवाभावस्य प्रामाण्यम्। एवमेव अभावाख्यं प्रमाणं प्रमाणपञ्चकाभावरूपमुच्यते। अयं चाभावः 'अन्यप्रतीतिकृत्' प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्या या 'प्रतीतिः' ज्ञानम्-तदपेक्षया 'अन्यां' भिन्नप्रकारिकां-'प्रतीतिं' ज्ञानं 'करोति'। तथा च 'सोऽपि' अभावः-अभावप्रमाजनकत्वादेव 'अव्यभिचारी'। एवं चाभावप्रामाण्यस्यापि प्रसिद्धत्वात् सोऽपि न परीक्षणीय इत्यर्थः ॥ एवं च षण्णा-

मपि प्रमाणानां प्रामाण्यस्य प्रसिद्धत्वाद्यथा तानि न परीक्षणीयान्येवमेव चोदनाऽपि शब्दप्रमाणान्तर्गता प्रसिद्धप्रामाण्या नैव परीक्षणीयेत्युपसंहरति चोदनाऽपीति ॥ १२ ॥

प्रमाणानां प्रमाणत्वे हेतुरव्यभिचारिता ।
व्यभिचारवती तेन चोदना शिष्यते परैः ॥१३॥

यस्मात् 'प्रमाणानां' 'प्रमाणत्वे-यथार्थज्ञानजनकत्वे-तेषाम् 'अव्यभिचारिता' एव हेतुः सिद्धान्तिनोक्तः-तस्मात्-'परैः' वेदप्रामाण्यनिषेधकैः 'चोदना' वैदिकं विधिवाक्यं-'व्यभिचारवती' सव्यभिचारा मिथ्याप्रतीतिजननी-'शिष्यते' उपदिश्यते वर्ण्यते इति यावत् ॥

इयमेव शङ्का वृत्तिकारमतेन चतुर्थसूत्रोत्तरांशस्य 'अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वा'दित्येवंरूपस्यार्थः । तदक्षरार्थश्च-शब्दः चोदना 'अनिमित्तम्' अप्रमाणम्-कुतः-'विद्यमानोपलम्भनत्वात्'-यद् विद्यते तस्योपलम्भोऽपि भवत्येव-यस्योपलम्भो न भवति तन्न विद्यते-नोपलभ्यते तु यागाद्यनन्तरं स्वर्गादि पश्वादि वा-तस्मान्नैव विद्यते पश्वादिरूपोऽर्थः-एवं सति यागेन पशुः सम्पद्यत इति या वैदिकी चोदना तस्या मिथ्यात्वमेवेति व्यभिचारवती चोदनेति 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इति रिक्तं वच इति शङ्काया आशयः ॥ १३ ॥

व्यभिचारो भवेज्ज्ञाने हेतुदोषेऽप्युतान्यथा ।
तद्दोषसिद्धये तेन सम्बन्धः कार्य इष्यते ॥ १४ ॥

केनचित् प्रमाणेन यदा ज्ञानं जन्यते तदा तज्ज्ञानं मिथ्येति निश्चीयते-यदि तस्य कारणेषु कश्चिद्दोषो दृश्यते अथवाऽन्यत् किमप्यप्रामाण्यकारणमुपलभ्यते । शब्दप्रमाणे च दोषस्तद्वक्तर्यैव सम्भवेत्, अथ वा यदर्थबोधकत्वेन शब्द उच्चारितस्तेनार्थेन तस्य वाच्यवाचकरूपसम्बन्धगत एव । एवं च 'तस्मिन्' शब्दे 'दोषस्य' सिद्धये-दोषास्तित्वप्रदर्शनार्थम्-'सम्बन्धः' शब्दार्थयोः-'कार्यः' अनित्यः पुरुषकृतोऽत एव सदोष एव 'इष्यते'-परैरिति शेषः ।

चतुर्थसूत्रोत्तरार्धोपन्यस्तस्य समाधानं पञ्चमे सूत्रे वर्णितम्-तच्च शब्दार्थसम्बन्धनित्यतोक्तिरूपम् । तस्योक्तेन पूर्वपक्षेण सम्बन्धो न सुग्रह इति तत्सम्बन्धं दर्शयितुमेवैष श्लोकः ॥ १४ ॥

इदानीं नित्यसम्बन्धसाधनायाश्रयद्वयम् ।
निर्णेतुं प्रथमः शब्दः स्फोटवादे निरूप्यते ॥ १५ ॥

'इदानीं' शब्दप्रमाणे वक्त्रभावादेव कारणदोषाभावं विवक्षमाणः-'नि-

त्यसम्बन्धसाधनाय' शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वं साधयितुम्–'आश्रयद्वयं' तत्सम्बन्धस्याश्रयभूतं शब्दमर्थं च 'निर्णेतु' निरूपयितुम्–'प्रथमः' आदौ–'शब्द' एव–'स्फोटवादे'–'अथ गौरित्यत्र कः शब्द' इत्यारभ्य 'तस्मादक्षराण्येव पदम्' इत्यन्ते भाष्यग्रन्थे–'निरूप्यते' इति योजना। इदमत्राकूतम्। सम्बन्धिद्वयाधारो हि सम्बन्धो नानिरूपितयोस्तयोर्निरूपयितुं शक्यते। नहि वर्णातिरिक्तस्य शब्दस्य (पराभिमतस्फोटादिरूपस्य) शशविषाणायमानस्य सम्बन्ध एव सम्भवति–न तरां नित्यत्वम्। अतः प्रयोजनवद् वर्णानां शब्दत्वप्रतिपादनं सम्बन्धप्रस्तावादेव नाप्रसक्तं क्रियते। एवं च आस्तां तावत्सम्बन्धः शब्दस्वरूपमेव तावत्कीदृशमित्येव प्रथमतो निरूपयाम इत्याशयः सिद्धान्तिनः॥ १५॥

ततोऽभिधेयरूपं यत् सम्बन्धस्याश्रयान्तरम्।
तन्निरूपयितुं नित्या जातिरस्तीति साध्यते॥ १६॥

'ततः' शब्दस्वरूपनिरूपणानन्तरम्–'सम्बन्धस्य' शब्दार्थसम्बन्धस्य–'यत् आश्रयान्तरम्'–उक्तस्य सम्बन्धस्यैक आश्रयः शब्दस्तस्मादपरो द्वितीयो य आश्रयः 'अभिधेयरूपम्' अर्थरूपम्–'तन्निरूपयितुं' 'नित्या जातिः'–शब्दाभिधेया–'अस्तीति' 'साध्यते'–अथ गौरित्यस्य शब्दस्य कोऽर्थ' इत्यारभ्य 'आकृतिः शब्दार्थ' इत्यन्तेन भाष्यग्रन्थेनेति योजना। प्रयोजनं चास्योक्तं वार्तिककारैः—

आकृतिव्यतिरिक्तेऽर्थे सम्बन्धो नित्यताऽस्य च।
न सिध्येतामिति ज्ञात्वा तद्वाच्यत्वमिहोच्यते॥ इति।

आकृतिशब्देन चात्र जातिरेवोच्यते-यथोक्तम्–'गवादिशब्दोऽभिदधाति जाति' मित्यग्रिमे सप्तविंशश्लोके॥ १६॥

ततो निरूपिते भित्तिद्वयेऽपि परमार्थतः।
सम्बन्धनित्यतामाह कर्त्रभावेन हेतुना॥ १७॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण 'भित्तिद्वये'-शब्दार्थसम्बन्धस्य सम्बन्धिरूपाश्रयद्वये शब्दार्थरूपे–'परमार्थतः' तत्त्वतः–'निरूपिते' व्यवस्थापिते–'ततः' तदनन्तरम्–'कर्त्रभावेन हेतुना'–'यस्य कर्ता नास्ति तन्न कृतकम् शब्दार्थसम्बन्धस्य च कर्ता नास्ति तस्मान्न स कृतक' इत्येतेन हेतुना–'सम्बन्धस्य' शब्दार्थनिष्ठस्य 'नित्यताम्' 'आह' व्यवस्थापितवान्–औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इत्येतेन पञ्चमसूत्रस्याद्यखण्डेनाथ च'अथ सम्बन्धः क' इत्यारभ्य 'तस्मादपौरुषेयः शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध' इत्यन्तेन भाष्यग्रन्थेन॥
उक्तं च वार्तिककृता—

सम्बन्धोऽस्ति च नित्यश्चेत्युक्तमौत्पत्तिकादिनेति॥

एष एव नित्यः शब्दार्थसम्बन्धः 'तस्य' धर्मस्य 'ज्ञानम्' ज्ञानकारणं प्रमाणं भवतीति 'तस्य ज्ञानमि'त्यनेन सूत्रांशेनोक्तम्। प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानस्य धर्मस्य ज्ञानं नित्येन शब्देन चोदनालक्षणेन नित्यशब्दार्थसम्बन्धद्वारैव जन्यते। नित्यत्वादेव चास्य कर्तृदोषाद्यप्रामाण्यकारणाभावादनवद्यम्प्रामाण्यमिति पर्यवसितोऽर्थः। उक्तं च वार्तिके—

न मृषा वैदिकं वचः।
स्वार्थे वक्तृनपेक्षत्वात् पदार्थपदबुद्धिवत्।
तत्कृतः प्रत्ययः सम्यक् नित्यवाक्योद्भवत्वतः।
वाक्यबुद्धिवदेवेति॥

एवं च चोदनालक्षण एव धर्मो नान्यलक्षण इति सिद्धम्॥ १७॥

अथ चित्रादियागेषु सद्यः फलमपश्यता।
व्यभिचाराद्य आक्षेपः सोऽधुना विनिवार्यते॥१८॥

शब्दस्य प्रामाण्यं प्रक्षिपता पूर्वपक्षिणा-'चित्रादियागेषु' पश्वादिदृष्टफलसम्पादकतया वेदे विहितेषु-'सद्यः' कर्मसमाप्त्यनन्तरकाले-'फलम्' पश्वादिरूपं सम्पन्नम्-'अपश्यता' नैव भवतीति दृष्टवता-उक्तानां विधीनाम् अर्थेन 'व्यभिचारात्' मिथ्यात्वात्-'य आक्षेपः' कृतः प्रदर्शितश्चात्र त्रयोदशे श्लोके-'सः' आक्षेप-'अधुना विनिवार्यते' परिह्रियते-'अथ यदुक्तं अनिमित्तं शब्द' इत्यारभ्य 'तच्चैव हि तत्र कारणं शब्दश्चे' त्यन्तेन भाष्यग्रन्थेनेति योजना। तत्परिहारो यथा कर्मानन्तरमेव फलमिति न विध्यर्थोऽपि तु कृते कर्मणि फलम्भवतीत्येतावन्मात्रम्। लौकिकेऽपि कर्मणि कृष्यादौ भवत्येव कालान्तरेऽपि फलमिति॥ १८॥

व्यभिचारविशेषोऽन्यो यज्ञायुधिवचोगतः।
तमिदानीं निराकर्तुं विभुरात्मा प्रसाध्यते॥१९॥

वेदस्य प्रामाण्यमाशङ्कमानेन पूर्वपक्षिणा 'स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं यातीति' वाक्यमुपन्यस्य तत्र-'अन्यः' चित्रादियागफलान्तरानिष्पत्तिमूलकाक्षेपात् अपरः-'व्यभिचारः'-'यज्ञायुधिवचोगतः'-उक्तवाक्ये यज्ञायुधिशब्देन यज्ञपात्रधारियजमानशरीरमेवोच्यते तच्च दग्धं नव स्वर्गं लोक यातीति प्रत्यक्षविरुद्धोऽर्थ उक्तवाक्येनोच्यत इत्येवंरूपः प्रदर्शितः-'तम्' आक्षेपं-'निराकर्तुम्' परिहर्तुम्-'आत्मा विभुः' अस्ति शरीराश्रितः स एव यज्ञायुधिशब्देन विवक्षितः स एव शरीरदाहानन्तरं स्वर्गं यातीति 'इदानीं' 'प्रसाध्यते'-'यत्तु प्रत्यक्षविरुद्ध मि'त्यारभ्य 'तस्माद्विरोध' इत्यन्तेन पञ्चमसूत्रभाष्यसमाप्तिपर्यन्तभाष्यग्रन्थेनेति योजना॥

अयं चात्मा शरीरेन्द्रियादिभ्यो व्यतिरिक्तो नित्यो विभुः सर्वज्ञान-गताहम्बुद्धेराश्रयो विषयज्ञानशक्तिस्वभावो मानसप्रत्यक्षगम्यश्चेति भाट्टाः। सर्वेषां ज्ञानानां ज्ञानज्ञेयज्ञातृरूपांशत्रयेणानुस्यूतत्वात् यत्प्रमाणं ज्ञानकरणं तस्यैव प्रमाणस्यात्माऽपि विषयो भवति न तु मानसप्रत्यक्षमात्रगम्यो ज्ञानं चात्मनो गुण एव प्रतिशरीरभिन्नश्चेति प्राभाकराः ॥१६॥

---

(६) १।१।६-२३ वाच्यवाचकसम्बन्धनित्यता या प्रसाधिता ।
शब्दनित्यतया सा स्यात् तेन तन्नित्यतोच्यते ॥

वृत्तिकारीयव्याख्यानविषयं प्रसक्तानुप्रसक्ततया निरूप्य पञ्चमसूत्रगतमधिकरणसूत्रं परिगृह्णाति षष्ठेनानेनाधिकरणेन ।

(१) तत्र धर्मे शब्दस्यैव प्रामाण्यमिति निश्चित्य शब्दप्रामाण्यस्य दोषराहित्यप्रदर्शनाय शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यताऽपि प्रसाधिता । न च सम्बन्धिनित्यतामन्तरेण सम्बन्धनित्यतासम्भव इति शब्दनित्यताऽधुना साधनीया भवतीति सङ्गतिः ।

(२) विषयश्च धर्मप्रमाणभूतः शब्द एव ।

(३) तत्र संशयः—विध्यादिरूपः शब्दो नित्योऽनित्यो वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अनित्यएव शब्दो वर्णरूपत्वाद्वर्णस्य च जन्यत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—वर्णाः शब्दाश्च नित्या एव अबाधितप्रत्यभिज्ञाविषयत्वात् । या चास्योत्पत्तिर्मन्यते साऽस्याभिव्यक्तिरेव । कारणाजन्यत्वादेव शब्दे वक्त्रादिदोषराहित्यं प्रामाण्यं चेति सिद्धान्तः ॥

तदेतदभिप्रेत्याह वाच्यवाचकेति । शब्दार्थयोर्यो 'वाच्यवाचकसम्बन्धः' तस्य 'नित्यता' सप्तदशश्लोके 'या' 'प्रसाधिता'–'सा' सम्बन्धनित्यता–'शब्दस्य' सम्बन्धिनः–'नित्यतया' 'स्यात्' सम्भवति–'तेन' तस्मात् कारणात्–'तस्य' शब्दस्य 'नित्यता'–'उच्यते' व्यवस्थाप्यते–षष्ठेनाधिकरणेनेति शेषः ॥

---

(७) १।१।२४-२६ चोदना साधिता धर्मे यद्यप्यन्यनिरासतः ।
वाक्यार्थबुद्धिमूलं तु नोक्तं तेन तदुच्यते ॥

(१) सप्तमाधिकरणमिदम् । शब्दस्य शब्दार्थसम्बन्धस्य च नित्यत्वं सिद्धम् । वैदिकविधीनां पदसमूहात्मकानां नास्ति शब्दत्वन्नवा शब्दार्थसम्बन्धत्वम् । एवं च धर्मविषये विधिवाक्यानां प्रामाण्यमद्यत्वेऽपि न सिद्धमिति वाक्यप्रामाण्यमपि साधनीयमिति सङ्गतिः ।

(२) तत्र विधिवाक्यप्रामाण्यमेव विषयः ।

(३) वैदिकं विधिवाक्यम्प्रमाणन्न वेति संशयः ।

(४) विधिवाक्यन्न प्रमाणम् तद्घटकसङ्गत्यपेक्षत्वेन निरपेक्षत्वाभावादिति पूर्वपक्षः ।

(५) पदार्था एवावगता वाक्यार्थं गमयन्ति नास्ति । पदार्थेभ्योऽतिरिक्तो वाक्यार्थो नाम । ततश्च पदवत् वाक्यस्याप्यर्थप्रत्यायनेऽस्त्येव निरपेक्षत्वमिति नास्त्यप्रामाण्यशङ्कावसर इति सिद्धान्तः ।

तदेतदभिप्रेत्याह चोदनेति । 'यद्यपि' 'धर्मे' धर्मज्ञानं प्रति–'अन्येषां' प्रमाणानां प्रत्यक्षादीनां 'निरासतः' निरासं कृत्वा–'चोदना' 'साधिता' धर्मप्रमाणत्वेन–तथाऽपि–'वाक्यार्थबुद्धेः' वाक्यार्थज्ञानस्य 'मूलं' प्रामाण्यं–'तु' 'नोक्तम्' पूर्वेष्वधिकरणेषु–'तेन' तस्मात् कारणात्'तत्' वाक्यार्थप्रामाण्यम्–'उच्यते' व्यवस्थाप्यतेऽनेन सप्तमेनाधिकरणेनेति योजना ॥ २१ ॥

(८) १।१।२७–३२ वेदप्रामाण्यमिष्ट्वैवं समाख्याबलतस्तु यत् ।
वेदानित्यत्वमेवाहुस्तन्निराक्रियते ततः ॥

(१) अष्टमाधिकरणमिदम् । भवतु नाम वेदस्य धर्मे प्रामाण्यम् । यदि पुरुषकृतोऽसावनित्यस्तर्हि पुरुषापराधादस्य प्रामाण्यमपि शङ्कास्पदं भवतीति निरवद्यप्रामाण्यस्थापनायापौरुषेयत्वन्ततश्च नित्यत्वं साधनायन्तत्प्रामाण्यसिद्ध्यर्थमेवेति सङ्गतिः ।

(२) वेदप्रामाण्यमेव विषयः ।

(३) वेदः पौरुषेयोऽपौरुषेयो वेति संशयः ।

(४) काठककौथुमादीनि यतो वेदशाखानां नामधेयान्युपलभ्यन्तेऽतो निश्चितं भवति यद् वेदाः कठ–कुथुमादिपुरुषैरेव निर्मिता इति पूर्वपक्षः ।

(५) उक्तानि नामधेयान्यध्ययनसम्प्रदायप्रवर्तकसमाख्यात्वेनाप्युपपद्यन्ते–अतस्तानि वेदस्य पौरुषेयत्वसाधकानि न भवन्ति । अथ च वेदकर्ता कोऽपि नोपलभ्यते । एवं चापौरुषेया एव वेदाः । अपौरुषेयत्वादेव च पुरुषापराधजन्यदोषाशङ्काऽसम्भवात्सिद्धम्भवति वैदिकविधिवाक्यानामेव धर्मावबोधनं प्रति प्रामाण्यमिति सिद्धान्तः ॥

तदेतदभिप्रेत्याह वेदप्रामाण्यमिति । 'वेदप्रामाण्यम्' 'इष्ट्वा' स्वीकृत्यापि केचित्–'समाख्याबलतः'–काठककौथुमादिवेदशाखानां नामान्युपलभ्य तदाश्रयेण–'वेदस्य' 'अनित्यत्वम्' पुरुषकृतत्वमूलकम्–'आहुः'–'ततः' तस्मात् कारणात्–'तत्' वेदे पौरुषेयत्वमनित्यत्वं च 'निराक्रियते' अष्टमेनानेनाधिकरणेनेति योजना ॥ २२ ॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमः पादः ।

अथ प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः

(अर्थवादप्रामाण्यनिरूपकः)

(१) १।२।१–१८ स्तुतिः क्षेपिष्ठता वायोः ।

(१) विध्यतिरिक्तान्यपि भवन्त्यर्थवादादीनि वैदिकानि वाक्यानि । धर्मं प्रति विधिवाक्यानां प्रामाण्यमवधारितमधुनाऽर्थवादवाक्यानां का गतिरिति भवति विचारावसरः ।

(२) सर्वाण्येवार्थवादवाक्यान्यत्र विषयत्वेनेष्टानि—किन्तु सर्वेषामेवात्र विचारो दुर्घट इत्येकमेव वाक्य 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेति' विचारविषयः क्रियते ।

(३) अस्य वाक्यस्य धर्मे प्रामाण्यमस्ति न वेति संशयः ।

(४) कर्तव्यविधायकवाक्यानामेवाऽनुष्ठेयरूपधर्मं प्रति प्रामाण्यं सम्भवति–उक्तवाक्ये च सिद्धार्थवर्णनमात्रमुपलभ्यते–अत एवंविधानां वाक्यानां वैदिकत्वेऽपि नास्ति धर्मं प्रति प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः ।

(५) यद्यप्युक्तवाक्ये नास्त्यनुष्ठेयविधानं किञ्चित्तथाऽपि तत्प्रकरणस्थं यद्वाक्यान्तरमुपलभ्यते 'वायव्यं श्वेतमालभेतेति' तत्र वर्तत एवानुष्ठेयस्य छागालम्भनस्य विधानम् । तदेकवाक्यतया च वायुर्वै क्षेपिष्ठेति वाक्यं नेतुं शक्यते । एवं च एकवाक्यतापन्नयोर्वाक्ययोरित्थमर्थः पर्यवस्यति–'यस्माद् वायुः क्षेपिष्ठा देवता तस्मात् तदर्थं श्वेतालम्भनं कर्तव्यं क्षिप्रफललाभायेति' । एव च प्राशस्त्यवर्णनेन पुरुषप्रवर्तनं प्रति विधिवाक्यस्य सहायतां गच्छद्विमतं वाक्यमपि धर्मावबोधं प्रति भवत्येव प्रमाणमिति सिद्धान्तः ॥

प्राभाकरमतेन तु पूर्वपक्षस्वरूपं किञ्चिदन्यथा । तद्यथा । अन्विताभिधानवादिमतेन विधिपदघटितस्यैव वाक्यस्य साक्षाद्वाचकता । विमतं च वाक्यं विधिपदरहितत्वादवाचकमत एवा माणमिति । तत्र च सिद्धान्तः–यद्यपि वायुरिति वाक्ये विधिपदं नास्ति तथाऽप्यर्हत्येवेदं वायव्यमिति विधिघटितवाक्येनैकवाक्यतामापादयितुं तत्रत्यविधिसम्बन्धद्वारा च भवत्येवास्यापि वाचकत्वम्प्रामाण्यं चेति ।

तदेतदभिप्रेत्याह स्तुतिरिति । 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेति' वाक्ये या 'वायोः' 'क्षेपिष्ठता' अतिक्षिप्रता वर्ण्यते–सा 'स्तुतिः' न साक्षाद्विधिरपि तु देवतास्तावकमेव । तत्स्तुतिद्वारा च विहितकर्मानुष्ठाने प्ररोचनं कुर्वद् विधिवाक्यस्य साहाय्यमनुतिष्ठतीति ।

अस्य चाधिकरणस्य केचित् स्वरूपान्तरमाहुः । वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यस्य विधिवाक्यस्यैव प्रामाण्ये संशयः—तत्र वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेति वाक्योक्तप्राशस्त्यज्ञानसापेक्षत्वान्न निरपेक्षप्रामाण्य तस्येति पूर्वपक्षे—स्तुतिद्वारा प्ररोचनामात्रमत्र विवक्षितं न पुनर्विधेस्तत्साकाङ्क्षता येन निरपेक्षप्रामाण्यमस्य व्याहन्येतेति सिद्धान्तः ।

---

(२) १।२।१६–२५ स्तुतिरूर्गवरोधनम् ॥

(१)अनुष्ठेयविधायकवाक्यान्तरेण सहैकवाक्यत्वात्प्रामाण्यं भूतार्थानामर्थवादवाक्यानामिति साधिते—यत्रार्थवादवाक्ये विध्यर्थ एवावगम्यते सोऽधुना विचारणीयः ।

(२)तादृशं वाक्यं—'औदुम्बरो यूपो भवति—ऊर्क् पशवः··· ऊर्जोवरुध्यै'—इत्यत्र विचारविषयः ।

(३)तत्र संशयः । 'ऊर्जोऽवरुध्यै' इत्यनेन किमौदुम्बरयूपकरणस्य 'ऊर्क्' (पशवः) फलत्वेन विधीयते तेन फलविधिरेवायमुत स्तुतिमात्रमस्यार्थ इति ।

(४)तत्र पूर्वपक्षः-'ऊर्जोवरुध्यै' इत्यत्र तादर्थ्ये चतुर्थी । तथा च 'औदुम्बरयूपकरणेन पशवः सम्पादनीयाः' इति स्पष्टोऽर्थः प्रतीयते । तेन फलविधिरेवेदमिति ।

(५)सिद्धान्तस्तु—नेदम्फलविधिर्भवितुं शक्नोति । नात्र प्रकरणे किञ्चिद्विधायकं पदं दृश्यते—न चानुष्ठानमन्तरेण फलस्य सम्भवः-अतोऽत्र प्रकरणे साक्षाद्विधायकपदाभावात् 'औदुम्बरो यूपो भवती'त्यत्रैव विधिरुन्नेयः । तदुन्नयनं च तदैव सम्भवति यदाऽत्र प्रकरणे स्तुतिर्भवति । स्तुतिश्च 'ऊर्जोऽवरुध्यै इति वाक्यमन्तरेणान्यत्रास्तीति विध्यर्थमप्यस्य स्तावकत्वमेवाङ्गीकर्तव्यमिति ।

प्राभाकरमतेन चास्याधिकरणस्य स्वरूपं यथा । भूतार्थानामर्थवादवाक्यानां प्रामाण्यं प्रतिपादितं प्रथमेऽधिकरणे । यत्र पुनः कार्यतैवावगम्यते कार्यान्तरेण चैकवाक्यत्वं तदधुना विचार्यते । यथोक्तवाक्ये औदुम्बरो यूपः कर्तव्य इति विहितम् 'औदुम्बरो यूपो भवती'त्यनेन वाक्येन—अथ च 'ऊर्जोऽवरुध्यै' इत्यनेन 'ऊर्जः' पशोः 'अवरोधनं' सम्पादनं कर्तव्यमिति कार्यान्तरं विहितम् । गम्यते चानयोर्विधानयोरेकवाक्यत्वम्—'यस्मादुदुम्बरेण पशवः साध्यन्ते तस्मादुदुम्बरेण यूपः कर्तव्य' इति । तत्र किमेकवाक्यतैवाश्रयणीया—उत स्वतन्त्रमेव विधिद्वयं ग्राह्यमिति । विधित्वमत्रभासते लिङाद्यभावाच्चार्थवादत्वं स्पष्टमिति किमत्र

युक्तमिति भवति संशयः ॥ तत्र सम्भवत्यां साध्यार्थावगतौ सिद्धार्थावगतिर्न न्याय्या-तथा च पशुसम्पादनरूपं साध्यमेवावगमयति 'ऊर्जोऽवरुध्यै' इति वाक्यम्-न पुनः स्तुतिरूपं सिद्धार्थवर्णनमिति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु-यावद्वाक्यान्येकवाक्यतामापाद्य विध्येकत्वेन नेतुं शक्यानि तावन्नानाविधिकल्पनाऽन्याय्या-अतोऽत्र वाक्यद्वयस्यैकवाक्यतैव न्याय्या-तथा चौदुम्बरो यूपो भवतीत्यस्य साध्यावगमकत्वाद्विधित्वमूर्जोवरुध्यै इत्येतस्य तु सिद्धार्थावगमकत्वात्स्तुतित्वमेवेति ॥

तदेतद्द्वितीयाधिकरणमभिप्रेत्याह स्तुतिरिति। 'ऊर्गवरोधनम्' 'ऊर्जोवरुध्यै' इति वाक्ये यत् 'ऊर्जः' पशोः 'अवरोधनं' सम्पादनमुक्तं तत् 'स्तुति'रेव न विधिरिति योजना ॥

१।२।२६-३० स्तुतिः शूर्पेऽन्नहेतुत्वम् ।

(१)अस्त्यपरोऽप्यर्थवादो यत्र वाक्यान्तरविहितानुष्ठानस्य साधकत्वेन हेतुरिवोपन्यस्यते-अयमेवार्थवादो हेतुवन्निगद इति नाम्ना प्रसिद्धः। सोऽयमधुना विचार्यते ।

(२)'शूर्पेण जुहोति' इति शूर्पेण होमः कर्तव्य इत्यनुष्ठानविधेरनन्तरमुपलभ्यते वाक्यम्-'तेन ह्यन्नं क्रियते' इति ।

(३)तत्र संशयः-किमिदं वाक्यं शूर्पेण होमे हेतूक्तित्वेन नेयमुत स्तुतित्वेनेति ।

(४)तत्र पूर्वपक्षः-'हि' 'शब्देन हेतुरुच्यते । तेनायमर्थः-यस्माच्छूर्पेणान्नं क्रियते तस्मादनेन होमः कर्तव्य इति । इयं च हेतूक्तिरावश्यकी-यतो बहूनि होमसाधनानि शूर्पस्रुवस्फ्यादीनि-तेषु शूर्पेणैव होमः कर्तव्यो नेतरैरिति हेतुर्वक्तव्यः । इतरथा विकल्पः स्यादिति ।

(५) तत्र सिद्धान्तः-शूर्पस्य होमसाधनत्वं साक्षाच्छ्रौतं 'शूर्पेण जुहोतीति' वाक्यादवगतम् । अतोऽस्मिन् प्रकरणेऽपरस्य साधनस्याश्रौतत्वान्नान्यत्साधनं प्राप्नोति-ततश्च नावश्यकता हेतूपादानस्य । तस्मात्पूर्ववाक्यविहितशूर्पस्तुत्यर्थतैव युक्ता-तस्याश्च प्रयोजनमितरार्थवादवत् प्ररोचनैवेति ।

एतदेव तृतीयमधिकरणमभिप्रेत्याह स्तुतिरिति । 'शूर्पेऽन्नहेतुत्वं' यद् वर्ण्यते 'तेन ह्यन्नं क्रियते' इत्यत्र वाक्ये-सा 'स्तुतिः'-न तु हेतूक्तिवन्नेयमिति । एवं च विधिवाक्यैकवाक्यतया गृहीतानामर्थवादवाक्यानामपि धर्मे प्रामाण्यमिति सिद्धम् ॥

१।२।३१-५३ मन्त्रस्यार्थो विवक्षितः ॥ २३ ॥

(१)वैदिकवाक्येषु विधिवाक्यस्यार्थवादवाक्यस्य च धर्मं प्रति प्रामा-

ण्यं साक्षात्परम्परया वा साधितम् । सन्त्यपराण्यपि वेदवाक्यानि यत्र लिङ्गाद्यभावान्न विधित्वं स्तुतिनिन्दाद्यभावाच्च नार्थवादत्वं वा गृह्यते । एतानि च मन्त्रनाम्ना प्रसिद्धानि । एतेषां च किम्प्रयोजनं किं वा प्रामाण्य धर्मं प्रतीति विचारणीयम्प्राप्नोति ।

(२) मन्त्रा एवात्र विषयाः ।

(३) तत्र संशयः–मन्त्राः किमविवक्षितार्था उच्चारणमात्रेण यागस्योपकुर्वन्त्युत विवक्षितार्था अपेक्षितार्थप्रकाशनेन तस्योपकुर्वन्तीति । यथा 'बर्हिर्देवसदनन्दामीति' अत्र इदमविवक्षितार्थमुच्चारणमात्रेणोपयोग्युत विवक्षितार्थं दामीत्यनेन बर्हिर्लवनं प्रकाशयत् तल्लवने प्रयुक्तमेव यागस्योपकारीति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः–मन्त्रा अविवक्षितार्था एव–उपकुर्वन्ति च यागस्योच्चारणमात्रेणेति ।

(५) सिद्धान्तस्तु–स्वाध्यायनियोगसम्बन्धितया मन्त्रा नाविवक्षितार्थाः । स्वाध्यायस्य ह्यर्थवत्ता कार्ये प्रामाण्याभिधानादेव सिद्धा । एवं चानुष्ठीयमानार्थौपयिकानां देवतादीनां प्रकाशनेन विवक्षितार्थत्वं न शक्यते व्याहन्तुमिति । येषु तु मन्त्रेषु किमपि कर्मसम्बन्धि सूचितन्नोपलभ्यते तेषां त्वनायत्योच्चारणमात्रेणादृष्टार्थत्वमङ्गीकरणीयमेव भवति ॥

एतदेव चतुर्थमधिकरणमभिप्रेत्याह मन्त्रस्येति । 'मन्त्रस्य' 'अर्थो' विवक्षितः–अतो नास्योच्चारणमात्रेणादृष्टार्थताऽपि तु कार्यापेक्षितार्थप्रकाशनेनैवार्थवत्तेति ॥

अस्याधिकरणस्य स्वरूपान्तरं कैश्चिदुपन्यस्तम् । तद्यथा । यत्र मन्त्रोक्तविनियोगस्यार्थवादवाक्योक्तेन विनियोगेन विरोधउ पलभ्यते तत्र कस्य प्रामाण्यमिति संशये–परस्परव्याहतत्वादुभयोरप्यप्रामाण्यमेवेति पूर्वपक्षे–अर्थवादेन हि वाक्यद्वारा विनियोगः सिध्यति-मन्त्रेण तु लिङ्गेनैवेति बलवत्तरो मान्त्रिको विनियोग इति स एव ग्राह्य इतरस्त्वनुवादत्वेन कथञ्चिन्नेय इति सिद्धान्तः ॥ २३ ॥

चत्वारोऽत्र नयाः पादे भाष्यकारेण वर्णिताः ॥ २४ ॥

द्वितीयपादार्थं सङ्गृह्णाति चत्वार इति । 'अत्र' द्वितीये–'पादे'–'चत्वारो न्यायाः' अधिकरणानि–'भाष्यकारेण वर्णिताः' इति योजना ॥ २४ ॥

इति प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ॥

अथ प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ॥

(स्मृतिप्रामाण्यनिरूपकः)

१।३।१-२ मन्वादिवाग् विस्मृतवेदमूला

(१) वेदस्य धर्मे प्रामाण्यं साधितम् । वेदवदेव स्मृत्यादयोऽपि धर्मे प्रमाणत्वेन स्वीक्रियन्ते शिष्टैः । अतो धर्मप्रमाणविचारप्रसङ्गेन स्मृतीनां प्रामाण्यस्य विचारोऽधुना प्रस्तूयते ।

(२) तत्र विषयवाक्यानि-'अष्टकाः कर्तव्या' इत्येवमादीनि-अत्र वैदिको विधिर्नोपलभ्यते अथ चैवमर्थोनुष्ठेय इति स्मृतिर्भवति ।

(३) तत्र संशयः-अष्टकाद्यनुष्ठानविधिभूता स्मृतिः प्रमाणमुताप्रमाणमिति ।

(४) पूर्वपक्षः-अप्रमाणमेवैषा । कुतः ? धर्मस्य चोदनामात्रलक्षणत्वात् । चोदनैव धर्मे प्रमाणमिति सिद्धान्तितं द्वितीयसूत्रे । अतो वेदातिरिक्ता भवन्ती स्मृतिर्न प्रमाणं धर्मे भवितुमर्हतीति ।

(५) सिद्धान्तस्तु-प्रमाणमेव स्मृतिः वेदमूलत्वात्स्मृतीनाम् । वैदिकैः स्मृता पदार्था स्मृतिषूपनिबद्धाः न तत्र नवीनं किञ्चिदस्ति । ये येऽर्था वेदेषु विप्रकीर्णा उक्तास्त एव पुरुषोपकाराय वेदविचक्षणैः स्मृतिकारैः सङ्गृहीताः स्मृतिष्वित्यस्मात् कारणात् स्मृतिरपि धर्मे प्रमाणं भवितुमर्हतीति ।

अस्मिन् पादे स्मृत्यादिविचारो यः प्रस्तुतस्तस्याध्यायार्थेन वेदप्रामाण्येन नास्ति सम्बन्ध इत्यसम्बद्धप्रलापित्व सूत्रकारस्य केचिद् वर्णयन्ति । अत एव प्राभाकरैर्वेदप्रामाण्येनास्य पादस्य सम्बन्धं सुस्थिरं कर्तुकामैरत्रत्यविचारस्य किञ्चित्स्वरूपान्तरमुक्तम् । तद्यथा । बहूनि कर्माणि स्मृतिषु स्पष्ट विहितानि वेदेषु साक्षान्नोक्तान्यपि तु कथञ्चित्सूचितानि । यथाऽष्टकाश्राद्ध स्मृतिषु विहितं 'याअनाः प्रतिनन्दन्तीति' वैदिकमन्त्रे सूचितमुपलभ्यते । एवं सति उक्तस्मार्तविधीनामप्रामाण्ये तत्सूचकवेदस्याप्यप्रामाण्यं प्रसज्येत । एवं च वेदप्रामाण्यदार्ढ्यार्थैव स्मृत्यादिप्रामाण्यसाधनप्रयत्न इति ॥ भाट्टमतेन तु चिरकालव्यापिशिष्टपरिग्रहादेव स्मृतिषु प्रामाण्यसम्भावना वेदानुक्तस्य तत्रोपलम्भाच्चाप्रामाण्यसम्भावनेति तेषां प्रामाण्यविचारः स्वतन्त्रतयाऽऽवश्यकः ।

तदेतत्प्रथममधिकरणमभिप्रेत्याह—मन्वादीति । 'मन्वादिवाक'

मन्वादिनिर्मिता स्मृतिः–'विस्तृतवेदमूला'–'विस्तीर्णः' बहुशाखो 'वेद' एव 'मूलम्' प्रमाणं यस्याः सा तथाभूता अस्तीति शेषः। वेदमूलत्वादेव स्मृतीनां प्रामाण्यं धर्मे इत्यर्थः ॥

स्मृतिनाम्नाऽत्राधिकरणे समस्तार्यावर्तपरिगृहीतानामेव सङ्ग्रहस्तथा च पुराणेतिहासौ मानवी स्मृतिरित्येतावत्येव तात्पर्यमितिभट्टपादाः।

१।३।२ श्रुत्या विरुद्धा स्मृतिरप्रमाणम्।

(१) स्मृतीनां वेदमूलत्वात् प्रामाण्ये साधिते या स्मृतिः साक्षाद्वेदोक्तस्य विरुद्धार्थप्रतिपादयित्र्युपलभ्यते तस्याः का गतिरित्यधुना विचार्यते।

(२) ज्योतिष्टोमे मण्डपस्य मध्ये उदुम्बरकाष्ठशाखा यूपरूपेण निखन्यते–सेयं शाखा सर्वा वाससा वेष्टयितव्येति स्मृतौ विधीयते–अथ च तस्याः स्पर्शो वेदे विहितः–वाससा वेष्टितायाः स्पर्शो न सम्भवतीति भवत्येषा स्मृतिर्विचारणीया।

(३) तत्र संशयः–किमियं स्मृतिरष्टकास्मृतिवत्प्रमाणमुत नेति।

(४) तत्र पूर्वपक्षः–यथाऽष्टकास्मृतिर्वेदमूलत्वात्प्रमाणं तथेयमपि तस्मादेव कारणात् प्रमाणमिति।

(५) सिद्धान्तस्तु साक्षाद्वेदविरुद्धमर्थं या विधत्ते सा स्मृतिर्नैव प्रमाणमिति।

इदमप्यधिकरणं वेदप्रामाण्यपरकत्वेनैव वर्णितं प्राभाकरैः। तद्यथा। स्मृतिमूलभूताः श्रुतयोऽनुमातव्यास्तदनुमितिश्रुतिमूलकमेव स्मृतीनां धर्मे प्रामाण्यमिति पूर्वाधिकरणे सिद्धान्तितम्। एवं च औदुम्बर्या साकल्यवेष्टनविधायिन्याः स्मृतेरपि मूलभूता श्रुतिरनुमातव्या–अथ च तत्स्पर्शनविधायिनी साक्षाच्छ्रुतिरुपलभ्यते। तथा चानुमितप्रत्यक्षयोः श्रुत्योः परस्परव्याघातात् प्रामाण्यविलोपस्तथा च वेदस्याप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु–वेदविरुद्धायाः स्मृतेः प्रामाण्यस्य बाधितत्वात्तन्मूलभूतायाः श्रुतेरनुमानं न सम्भवति–तथा चानुमितश्रुतेरभावान्नास्ति व्याहतिः प्रत्यक्षश्रुतेरिति।

तदेतद्द्वितीयमधिकरणमभिप्रेत्याह—श्रुत्या विरुद्धेति। 'श्रुत्या' प्रत्यक्षवेदवाक्येन–'विरुद्धा'विरुद्धस्यार्थस्याभिधायिनी 'श्रुतिः' 'अप्रमाणं' धर्मे–इति योजना।

कुमारिलस्तु कस्याश्चिदपि स्मृतेरप्रामाण्यमसहमानोऽधिकरणस्यास्य स्वरूपान्तरमुक्तवान्। तस्य मतेन भाष्योदाहृते स्मृतिवाक्ये नास्ति कश्चिद्विरोधः श्रुत्या। स्मृतेरपि भवत्येव प्रामाण्यम्। यदा वेदे एकं कार्यं वि-

हितं स्मृतौ चापरं तत्र श्रुत्युक्तमेव कर्तव्यमित्येतावन्मात्रमेव तृतीयसूत्रार्थो न तु स्मृत्युक्तस्याप्रामाणिकत्वमेव सर्वथा । उभयोस्तारतम्यविचारे श्रुतेरपि प्रामाणिकतरत्वमित्येवात्र सिद्धान्तः ॥

अनेन चापरितुष्यन्तोऽपरमपि स्वरूपं वर्णितवन्तोऽत्र भट्टपादाः । तद्यथा । शाक्यादिबाह्यस्मृतय एवात्र विचारणीयास्तेषां च प्रामाण्ये स्मृतित्वादेव हेतोः पूर्वपक्षिते वेदविरुद्धार्थाभिधायित्वादप्रामाण्यमेवेति सिद्धान्तितम् ॥

१।३।४ न लोभमूलं स्मरणं प्रमाणम्

(१) श्रुतिविरुद्धार्थाभिधायिनीनामप्रामाण्यमुक्तम् । इदानीमन्यासामपि कासाञ्चित्स्मृतीनामप्रामाण्य विविच्यते ।

(२) ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयस्य पशोः सम्बन्धे वैसर्जनहोमो विहितः । तत्र सकुटुम्बस्य यजमानस्य वाससाऽऽच्छादनं होमात् प्राग् भवति । तद्वाससः प्रसङ्गेन स्मृतिर्भवति 'वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युर्गृह्णातीति' । इदमेव स्मृतिवाक्यमत्र विचारविषयः ।

(३) इदं वाक्यं प्रमाणमप्रमाणं वेति संशयः ।

(४)तत्र पूर्वपक्षः । अस्य वाक्यस्य विरोधि किमपि श्रुतिवाक्यं नोपलभ्यते ततोऽप्रामाण्यहेतुभूतश्रुतिविरोधाभावात् प्रमाणमेवेदं वाक्यमिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु–कदाचित्कश्चिदध्वर्युर्लोभादेतद्वसनं जग्राह–तन्मूलकमेवेदं स्मृतिवाक्यमिति कल्पयितु शक्यते दृष्टानुसारेण । ऋत्विजो हि लोभाकृष्टा एव याजने प्रवृत्तास्तथा च लोभस्य तेषु दृष्टत्वादन्यथोपपत्त्यभावाच्च लोभमूलिकैवेषा स्मृतिरिति श्रुत्या बाधाभावेऽपि नेयं प्रमाणमिति ।

अत्रेदं प्राभाकरस्यापर वक्तव्यम्–सर्वासां दृष्टार्थप्रतिपादकानां लोभादिदृष्टमूलिकानां स्मृतीनामप्रामाण्यमत्र नाभिप्रेतमपि तु तासामेव केवलं या अदृष्टार्थप्रतिपादकतयाऽदृष्टमूलिका इवाभासमानास्तत्त्वतो लोभादिदृष्टमूलिका एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह न लोभमूलमिति । 'लोभमूलं' 'स्मरणं' स्मृतिः 'प्रमाणं' 'न' भवतीति योजना ।

एतदधिकरणघटकं सूत्रं हेतुदर्शनाच्चेति केचित्पूर्वाधिकरणाङ्गमेवेच्छन्ति । तन्मतेन च न केवलं वेदविरोध एव स्मृतेरप्रामाण्ये कारणमपि तु दृष्टस्य लोभादेर्दर्शनमपीति संवलितोऽर्थः ।

इदमप्यधिकरणं कुमारिलमतेन शाक्यादिबाह्यस्मृत्यप्रामाण्यपरकमेवेति ।

१।३।५–७ शिष्टक्रमस्याचमनान्न कोपः ॥ २५ ॥

(१) श्रुतिविरुद्धस्मृत्यप्रमाण्येऽपवादोधुना प्रदर्श्यते ॥

(२) 'क्षुते आचामेत्' इति विहितमाचमनम् । यदा यागानुष्ठानमध्ये क्षुताद्याचमननिमित्तमापतति तदा 'आचान्तेन कर्तव्यमिति' स्मृत्या विहितमाचमनं तत्रैव कर्तव्यं प्राप्नोति । एतदाचमनविधानं स्मृत्युक्तमत्र विचार्यते ।

(३) यद्यनुष्ठीयते यागानुष्ठानमध्ये आचमनं तदा श्रुत्युक्तकर्मणांबाधः–अथ नानुष्ठीयते स्मार्तविधेः परित्यागो भवति-एवं चैवंजातीयका स्मृतिः प्रमाणमप्रमाणं वेति भवति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः–सेयं स्मृतिर्न प्रमाणं श्रुतिविरुद्धत्वादेव । वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्येवं कर्मणां क्रमोऽपि वेदे विहितस्तथा च यदि वेदकरणानन्तरमाचमननिमित्तं क्षुताद्यापतेत्तदा आचमनकरणे श्रुत्युक्तक्रमस्य परित्यागे भवेदेव श्रुतिविहितस्य प्रकोप इति ।

(५) सिद्धान्तस्तु-यथा वेदवेद्यादिकरणमनुष्ठेयः पदार्थस्तथैवाचमनमपि–क्रमस्त्वनुष्ठेयकर्मणो धर्मविशेषः । धर्मश्च पदार्थस्योपजीवकः । अत उपजीव्यपदार्थविरोधाद्युक्त एवोपजीवकस्य बाध इति स्मृत्युक्तस्यानुष्ठाने यद्यपि भवति क्रमस्य बाधस्तथाऽपि नात्र श्रुतिविरोधो न चाप्रामाण्यकारणमिति प्रमाणमेवेयं स्मृतिरिति ।

तदेतच्चतुर्थमधिकरणमभिप्रेत्याह शिष्टक्रमस्येति । 'शिष्टस्य' वेदविहितस्य 'क्रमस्य' वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्येवंरूपस्य' 'आचमनात्' स्मृत्युक्तात्–'कोपः' विरोधो 'न' भवतीति ॥

एतच्चाधिकरणस्वरूपं वार्तिककारो नानुमन्यते । तन्मतेन चैतदधिकरणघटकसूत्रत्रयमन्यथा व्याख्यातम् । पूर्वस्मिन्नधिकरणे तन्मतेन शाक्यादिबाह्यस्मृतीनामप्रामाण्यं साधितम्–तत्रैव पुनः प्रश्नः–भवन्तु वेदविरुद्धा अर्था शाक्याद्युक्ता अप्रामाणिकाः–ये तु तत्रोक्ता वेदविहितानुकूला एवाहिंसादयः तावत्यंशे भवेदेव तासामपि प्रामाण्यमिति । तत्र सिद्धान्तः—

वेदेनैवाभ्यनुज्ञाता येषामेव (मन्वादीनां) प्रवक्तृता ।
तेषां विपरिवर्तेषु (मन्वन्तरादिविपरिवर्तेषु) कुर्वतां धर्मसंहिताः ॥
वचनानि प्रमाणानि नान्येषामिति निश्चयः ॥
तस्माद्यान्येव शास्त्राणि वेदमूलानतिक्रमात् ।
अवस्थितानि तैरेव ज्ञातो धर्मः फलप्रदः ॥
तथाऽतिक्रान्तवेदोक्तमर्यादाव्यवहारिणाम् ।
संवादिष्वपि वाक्येषु नेष्यते धर्महेतुता ॥

तस्माद्यावत्परिगणितवेदादिशास्त्रव्यतिरिक्तनिबन्धनं तद् धर्मप्रमाणत्वेन नापेक्षितव्यमिति ॥

अयमर्थः पञ्चमषष्ठसूत्रयोः । सप्तमे च सूत्रे स्वतन्त्रमेवाधिकरणं वार्तिककारेण प्रदर्शितम् । सदाचारप्रामाण्यमेव तत्र विषयः । सोऽप्रमाणमेव तन्मूलभूतवेदाभावादिति पूर्वपक्षे-शिष्टैर्वैदिकैः परिगृहीतत्वात् सदाचारस्यापि स्मृतिवदेव वेदमूलत्व कल्पनीयम्–तन्मूलत्वाच्च भवत्येव सदाचारस्यापि स्मृतिवदेव प्रामाण्यमिति सिद्धान्तः ।

१।३।८–९ आर्यप्रयोगो बलवान् यवादौ ।

(१) वेदस्मृत्यादिप्रामाण्ये साधिते तदर्थबोधे यत्र संशयो भवति स इदानीं विचार्यते ।

(२) यव–वराह–वेतसशब्दाः प्रसिद्धार्था अपि कचित् प्रियङ्गु–वायस–जम्बूष्वपि प्रयुज्यमाना उपलभ्यन्ते । एतादृशा एव शब्दा अत्र विचारस्य विषयाः ।

(३) लोकव्यवहारेण निश्चेतव्येषु शब्दार्थेषु कोऽर्थ एषां शब्दानामाश्रयणीय इति भवति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—लोकव्यवहारस्यैवात्र नियामकत्वात्तस्य चोभयत्रापि तुल्यत्वादुभयमपि प्रामाणिकत्वेनाश्रयणीयमिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु धर्मावबोधे हि शास्त्रप्रसिद्धिरेव बलीयसी । अतो यस्मिन्नर्थे यः शब्दः शास्त्रे शास्त्रस्थैरार्यैः प्रयुक्तस्तस्मिन्नेवार्थे तस्य प्रयोगः प्रामाणिकः—स एव चाश्रयणीय इति ।

एतदेव पञ्चमाधिकरणमभिप्रेत्याह आर्यप्रयोग इति । 'यवादौ' नानार्थेषु प्रयुक्तेषु यवादिशब्देषु—'आर्याणाम्' वेदशास्त्रानुसारिणामेव, न तु म्लेच्छानां—'प्रयोगो' 'बलवान्' प्रामाणिक इति योजना ।

प्राभाकरमतेन त्वत्र पूर्वपक्षस्य सिद्धान्तस्य च किञ्चित्स्वरूपान्तरमुक्तं समस्तेऽध्याये धर्मस्य चोदनालक्षणत्वमेव साधनीयमित्याग्रहात् । तद्यथा वैदिकविधिषु यवादिशब्दा उपलभ्यन्ते—तेषां च भिन्नेष्वर्थेषु प्रयोगदर्शनात् कोऽस्य विधेरर्थ इति संशये सति तद्वाक्य सन्दिग्धार्थत्वादप्रमाणं भवति ततश्च वेदस्य प्रामाण्यं पराहतम्भवतीति पूर्वपक्षे—वैदिकशिष्टानामेव प्रयोगस्य प्रामाणिकत्वात्तदीयप्रयोगानुसारेणैव शब्दानामर्थनिर्णयो भवतीति न सम्भवति सन्दिग्धार्थत्व वेदवाक्यस्येति सिद्धान्तः ।

कुमारिलमतेन चात्राधिकरणे स्मृतिसदाचारयोः प्रामाण्यतारतम्यं प्रदर्शितम् । तत्रोभयोरपि वेदमूलत्वात्तुल्यमेव प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे—

स्मृतेः साक्षाद्वेदमूलत्वात् सदाचारस्य च स्मृतिद्वारैव वेदमूलत्वकल्पनासम्भवात् स्मृतेरेव बलवत्तरं प्रामाण्यमिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

१।३।१० म्लेच्छप्रयोगात् पिकनेमशक्तिः

(१) म्लेच्छप्रयोगस्याप्रामाण्ये साधिते तत्रापवादस्य सम्भवो विचारणीयः ।

(२) सन्ति केचिच्छब्दा ये म्लेच्छैः प्रयुज्यमाना अप्यार्यैर्न क्वचिदप्यर्थे प्रयुज्यन्ते । यथा 'पिक' 'नेमा'दिशब्दास्त एवात्र विषयाः ।

(३) एतेषामर्थाः किं म्लेच्छप्रसिद्ध्यनुसारेण ग्राह्या उत निगमनिरुक्तव्याकरणादिभिरन्य एवार्थः कश्चित्कल्पनीय इति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः–म्लेच्छप्रयोगस्याप्रामाणिकत्वात्तदनुसार्यर्थग्रहणमनुचितमिति निगमाद्याधारेणार्थान्तरमेव कल्पनीयमिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु–आर्यप्रयोगविरुद्धत्वादेव म्लेच्छप्रयोगस्याप्रामाण्यम्–यत्र तादृशो विरोधो न भवति तत्र म्लेच्छप्रसिद्धस्यापि प्रयोगस्य भवत्येव प्रामाण्यम्। एवमेवार्यप्रयोगस्याभावात् पिक–नेम–तामरसशब्दा म्लेच्छप्रयोगानुसारेण कोकिलार्धकमलवाचका एव ग्राह्या इति ।

एतदेव षष्ठमधिकरणमभिप्रेत्याह–म्लेच्छप्रयोगादिति । 'म्लेच्छानां' 'प्रयोगात्' आर्यप्रयोगाभावादेव तद्विरुद्धात्–'पिकनेम' शब्दयोः— 'शक्तिः' वाचकत्वं–स्वीकार्येति शेषः ॥

प्राभाकरमतेनेत्थमधिकरणम्भवति । वेदे पिकालम्भनविधिः श्रूयते-पिकशब्दस्य चार्येषु प्रयोगाभावादर्थो न ज्ञायते–अतोऽज्ञातार्थत्वादेवोक्तस्य विधेरप्रामाण्यमिति वेदप्रामाण्यं पराहतमिति पूर्वपक्षे—आर्यप्रयोगाभावेऽपि म्लेच्छप्रयोगबलाज्ज्ञायत एव पिकशब्दस्यार्थः—तथा च प्रसिद्धार्थस्यैव प्रतिपादनान्नाप्रामाण्यम्पिकालम्भनश्रुतेरिति सिद्धान्तः॥६॥

१।३।११–१४ न कल्पसूत्राण्यनपेक्षमानम्

(१) स्मृतिप्रामाण्यप्रसङ्गेनैव स्मृतित्वेन प्रसिद्धानां कल्पसूत्राणां प्रामाण्यं विचार्यते ।.

(२) कल्पसूत्राण्येवात्र विषयाः ।

(३) स्मृतेस्तावद्वेदानुक्तविधानात्पौरुषेयत्वाच्च कल्पितवेदमूलत्वात्तन्मूलकल्पनासापेक्षं प्रामाण्यं. कल्पसूत्राणां तु वेदोक्तानामेवानुष्ठानादिनिरूपकत्वात्क्लृप्तवेदमूलत्वात्कल्पनानिरपेक्षमेव प्रामाण्यमुत स्मृतेरिव सापेक्षमेवेति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः । वेदवदेव कल्पसूत्राणामपि निरपेक्षमेव प्रामाण्यम्–तथा च यथा वैदिकविध्याश्रयेणामावास्यायामेव दर्शयागः क्रियते

तथा कल्पसूत्रविध्यनुसारेण प्रत्यहमेव कर्तव्य इति ।

(५) सिद्धान्तस्तु-कल्पसूत्राणामपि पौरुषेयत्वाद् वेदमूलत्वादेव प्रामाण्यन्न निरपेक्षमिति ।

एतदेव सप्तममधिकरणमभिप्रेत्याह न कल्पेति । 'कल्पसूत्राणि'-'अनपेक्षं' वेदमूलकल्पनानपेक्षं स्वतःसिद्धम्-'मानम्' प्रमाणं-'न' भवन्तीति योजना ।

प्राभाकरमतेन त्वत्र कल्पसूत्रे सर्वासु तिथिषु दर्शस्यानुष्ठेयत्वोक्तेरमावास्यायामेव कर्तव्यत्वविधेः श्रौतस्याप्रामाण्ये-वेदस्य प्रामाण्यम्पराहतमिति पूर्वपक्षे-कल्पसूत्राणां वेदमूलकत्वादेव प्रामाण्यन्न निरपेक्षमिति न तत्रोक्तेन विधिना श्रौतस्य बाधो युक्त इति सिद्धान्तः ॥

कुमारिलेन चैतदधिकरणमङ्गविद्यानां शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोज्योतिषां वेदमूलत्वादेव प्रामाण्यं न स्वत इत्येतदपि निश्चिनोति । व्याख्यानान्तरेण चतद् बौद्धादिस्मृतीनामशास्त्रत्वन्ततश्च धर्मविषयेऽप्रामाण्यं प्रतिपादयति ॥ ७ ॥

१।३।१५-२३ होलाककर्मानियमेन कार्यम् ॥ २६ ॥

(१) स्मृतिशिष्टाचारप्रामाण्यविचारप्रसङ्गेन पुरुषदेशादिभेदेन व्यवस्थितानामाचाराणां होलकादीनां स्मृतीनां च विचारः प्रस्तूयते ॥

(२) हारीतादिस्मृतयः काश्चिद्देशभेदेन व्यवस्थितविषया उपलभ्यन्ते-होलाकाद्यनुष्ठानाचाराश्च देशविशेष एवोपलभ्यन्ते। एत एवात्र विषयाः॥

(३) तत्र संशयः—किमेतेषां देशभेदेन पुरुषभेदेन च व्यवस्थितमेव प्रामाण्यमुत सकलदेशसकलपुरुषसाधारणमिति ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः-व्यवस्थितमेवैतेषां प्रामाण्यम्-देशविशेष एव तेषां दृष्टत्वात्। तथाहि होलाकादयः प्राच्यैरेव क्रियन्ते-उद्वृषभयज्ञादयश्चोदीच्यैरेवेत्यादिप्रसिद्धमेव। हारीतादिस्मृतयोऽपि क्वचिदेव देशविशेष उपलभ्यन्त इति व्यवस्थितविषयमेवैतेषाम्प्रामाण्यमिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु-उक्तानां स्मृतीनामाचाराणां च मूलत्वेन कल्पितस्य वेदस्य व्यवस्थितविषयत्वासम्भवात्सर्वसाधारणमेव प्रामाण्यमिति॥

एतदेवाष्टममधिकरणमभि त्याह-होलाकेति । 'होलाककर्म' होलाकाद्याचारानुष्ठानम्-'अनियमेन'-व्यवस्थितविषयत्वाभावेन सर्वजनसाधारण्येन-'कार्यम्' कर्तव्यमिति योजना ॥

प्राभाकरमतेन चात्र प्राच्यादिदेशविशेषाणां हारीतादिस्मृतावेवोक्तत्वात् होलाकादीनां च देशविशेष एवानुष्ठानस्य दृष्टत्वात् तन्मूलत्वेन कल्पिते वेदेऽपि तत्तद्देशादिनियमावबोधकदेशनामाद्यवश्यम्भावीति तेषां

पदानां यदि सार्थकत्वं तदा वेदवाक्यस्यापि व्यवस्थितविषयतयाऽनवद्यप्रामाण्यहानिरथ तेषां निरर्थकत्वं तह्यं वाचकपदसत्त्वादर्थबोधकत्वाभावादेव वेदवाक्यस्याप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे-मूलत्वेन कल्पितस्य वेदस्य न व्यवस्थितविषयत्वमतश्च नानवद्यप्रामाण्यव्याहतिरिति सिद्धान्तः ॥८॥

१।३।२४-२९ अनादयो व्याकरणाद्ध गवाद्याः

(१) शब्दस्य कोऽर्थः शुद्ध इति विचारानन्तरं तस्य किं शुद्धं स्वरूपं कथं च तन्निर्धारणीयमिति विचारः प्रसरति । गवादिशब्दानां नियतार्थता नियतस्वरूपता चापेक्षिता—तत्र च नियामकापेक्षा-किञ्च तन्नियामकमित्यादि विचारणीयम्भवति । अनियतनिमित्तके हि शब्दस्वरूपे वेदाथाऽनियतनिमित्तकः प्राप्नोति ततश्चानध्यवसायादप्रामाण्यम् ।

(२) शब्दानां साधुस्वरूपमेवात्र विषयः ।

(३) तत्र संशयः । गवादिशब्दानां साधुत्वे प्रयोगे वा कश्चिन्नियमोऽस्ति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षश्चेत्थं समुज्जृम्भते । यथा गोशब्दात्साधोर्गोरूपार्थस्य प्रतीतिस्तथैव गावीगोणीत्याद्यपभ्रंशादपीति नास्ति नियमस्तत्साधुत्वे प्रयोगे वेति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—शब्दस्य प्रयोगो लौकिकव्यवहारे समुपलभ्यमानोऽपि स्वसाधुत्वनिश्चयायापेक्षत एव नियमम् । तन्नियमनिरूपणञ्च व्याकरणशास्त्राधीनम् । साधोरेव शब्दस्य वाचकत्वे व्याकरणेन प्रयोगेण च सिद्धिः। तदतिरिक्तानामपभ्रंशानां प्रयोगमात्रेण वाचकत्वकल्पने वृथा प्रयत्नगौरवम् । अर्थावबोधकत्वं चापभ्रंशानां साधुपदसादृश्यादिद्वारैवेति ।

यदि व्याकरणशास्त्रं प्रमाणं न स्यात् तर्हि अश्वमालभेतेत्यादि विधौ दन्त्यतालव्यनियामकस्याभावात्सन्दिग्धार्थतैव स्यात् । ततश्च वेदस्याप्रामाण्ये न तस्य धर्मे प्रामाण्यं निष्प्रत्यूहमिति प्राभाकरमतेनात्र पूर्वपक्षः । सिद्धान्तश्च व्याकरणस्मृतेः प्रामाण्यात् न सन्दिग्धं शब्दस्वरूपमतश्च नास्ति सन्दिग्धार्थता वेद इति ।।

तदेतन्नवमाधिकरणमभिप्रेत्याह-अनादय इति । 'व्याकरणात्' व्याकरणशास्त्रोक्तनियमात्-'गवाद्याः' साधुशब्दाः-'अनादयः' अनादिप्रयोगसिद्धनियतस्वरूपा एवेति योजना ॥ ९ ॥

१।३।३०-३५ लोके च वेदे च न शब्दभेदः ॥

(१)पदस्य साधुत्वे व्याकरणेन निर्धारिते तस्य किमभिधेयमिति चिन्तनीयम्भवति । अस्यां च चिन्तायां लोकानुभवस्यैव प्रायशः प्रमाणत्वे-

नोपन्यसनीयत्वादनुभवस्य च लौकिकशब्दपरत्वाल्लौकिकशब्दार्थौ वैदिकशब्दार्थाभ्यां भिन्नावभिन्नौ वेत्यादौ विचार्यते ।

(२) लौकिकवैदिकशब्दा अर्थाश्चात्र विषयाः ।

(३) तत्र संशयः-वेदे ये गवादिशब्दा उपलभ्यन्ते ये चार्थास्तैरभिधीयन्ते ते लोक उपलब्धेभ्यस्तेभ्यो भिन्ना उताभिन्ना इति ।

(४) तत्र च पूर्वपक्षः-वैदिकशब्दा लौकिकशब्देभ्यो भिन्नरूपाः।तथाहि वेदे 'ब्राह्मणास'इत्युपलभ्यते लोके तु 'ब्राह्मणा'इति। अर्थेऽपि तयोः स्फुटो भेदः प्रतिभाति । तथाहि वैदिकगोशब्देनाभिहिता गाव उत्ताना वहन्ति— "उत्ताना वै देवगवा वहन्तीति"श्रुतेः-लौकिकास्तु पादैश्चरन्तीति । पुनः स्वरोच्चारणादिभेदोऽपि स्फुटः । लौकिकाः शब्दा सर्वैर्मनुष्यैरुच्चारणीया भवन्ति वैदिकास्तु स्त्रीभिः शूद्रैर्वा नैवोच्चारणीया इत्येवं जातीयो महान् भेदो दृश्यते लौकिकवैदिकशब्दयोः । तस्मात् लौकिकशब्दा वैदिकशब्देभ्यो भिन्ना एवेति ।

(५) सिद्धान्तस्तु-य एव लौकिकाः पदार्थास्त एव वैदिका अपि— यानि च लौकिकानि पदानि तान्येव वैदिकान्यपीत्यबाधितप्रत्यभिज्ञाबलादेव सिध्यति । ये च भेदाः प्रदर्शितास्ते सर्वे क्वाचित्का एव कारणविशेषमूलका इति ।

एतदेव दशममधिकरणमभिप्रेत्याह लोक इति । 'लोके' 'वेदे च' 'शब्दानां' तदर्थानां च 'भेदो' नास्तीति योजना ॥१०॥

१।३।३०-३५ गवादिशब्दोऽभिदधाति जातिम्

(१) लौकिकवैदिकशब्दार्थयोरैक्ये साधिते गवादिशब्दस्य किमभिधेयमिति विचार्यते ॥

(२) तत्र गवादिशब्दा एव विषयः ॥

(३) तत्र संशयः—गोशब्दो व्यक्तिमभिदधात्याकृतिं वेति। तन्मूलं च भाष्यमतेन प्रभाकरानुमोदितेनेत्थम्—गौरित्युक्ते सामान्यस्यैव प्रत्ययो जायते आलम्भनादिक्रियाभिश्च सम्बन्धो व्यक्त्यैव सम्भवति न सामान्येनेति । प्रत्ययः क्रियासम्बन्धश्च जातिव्यक्त्योरुभयोरेव भवतीत्यतः संशयः किं जातिरभिधीयते उत व्यक्तिरिति ॥

(४)तत्र पूर्वपक्षः—गामालभेत गामानयेति सर्वत्र आलम्भनानयनादिक्रियाणां व्यक्तावेव सम्भवात् जातौ चासम्भवाद् व्यक्तिरेव शब्दार्थं इति कुमारिलमतेन ।प्रभाकरमतेन तु—गोशब्दस्य व्यक्तिरर्थो जातिर्वेति संशये

गामालभेतेत्यादिवैदिकं वाक्यं सन्दिग्धार्थमतश्चाप्रमाणमिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु अन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतेरेव शब्दार्थत्वम् न व्यक्तेस्तत्रानन्तर्यादव्यभिचाराच्चेति । एवं च शब्दानां जातिवाचकत्वे निश्चिते नास्ति सन्दिग्धार्थत्वं वेदे तज्जनितमप्रामाण्यं वेति ॥

तदेतदेकादशमधिकरणमभिप्रेत्याह–गवादिशब्द इति । 'गवादिशब्दः' 'जातिम्' आकृतिमेव—'अभिदधाति' इति योजना ॥११॥

न्यायास्तु पादे दश वै तथैकः,

तृतीयपादार्थमुपसंहरति—न्यायास्त्विति । 'पादे' तृतीये 'दश वै तथैकः' एकादश 'न्यायाः' । यद्यप्यधिकरणान्यत्र सूत्रानुसारेण दशैव तथाऽपि दशमाधिकरणस्य सर्वैर्व्याख्यातृभिर्वर्णकद्वयात्मकत्वेन व्याख्यातत्वादेकादश संख्या भवतीति ॥ २७ ॥

इति प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

(नामधेयप्रामाण्यनिरूपकः)

(१) १।४।१–२ उद्भिन्नाम गुणो नैव

(१) विधीनामर्थवादानाम्मन्त्राणां चार्थवत्त्वं धर्मावबोधं प्रति प्रदर्शितम् । कानिचिदेतत्त्रयातिरिक्तानीव वेदवाक्यान्युपलभ्यन्ते यत्र तद्गतशब्दविशेषार्थविषये संशयो भवति । तेषां विचार इदानीं प्रस्तूयते ॥

(२) 'उद्भिदा यजेत पशुकाम' इत्यत्र उद्भिच्छब्दोऽत्र विषयः ॥

(३) तत्र 'उद्भिच्छब्दः किं 'उद्भिद्यतेऽनेनेति' व्युत्पत्त्या खनित्रादिं गुणं विधत्तेऽथवा तन्नामकं यागविशेषमिति संशयः ॥

(४) यथा दध्ना जुहोतीति वाक्ये दधिशब्देन दधिगुणो विधीयते तथवात्रापि उद्भिच्छब्देन कश्चिद्गुणविशेष एव विधीयते खनित्रादिरूप इति पूर्वपक्षः । प्राभाकरमतेन च खनित्रादिरूपस्य गुणस्य निष्प्रयोजनस्य विधायकत्वात प्रमत्तजल्पितमिवैतद्वाक्यमप्रमाणमिति पूर्वपक्षस्वरूपम् ॥

(५) सिद्धान्तस्तु-दध्यादिपदवदुद्भिच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वाभावात् गुणविधित्वप्रयोजकमत्वर्थलक्षणाया असम्भवान्नैव युज्यतेऽस्य वाक्यस्य गुणविधित्वम् । तस्मादस्य शब्दस्य यागविशेषनामधेयतैव युक्ता । तथा चोद्भिन्नामकेन यागेन यजेतेति वाक्यार्थः पर्यवस्यतीति ॥

एतदेव प्रथममधिकरणमभिप्रेत्याह–उद्भिदिति । 'उद्भित्' इति पदं 'नाम' यागनामधेयमेव–'गुणः' खनित्रादिरूपः 'न' भवतीति ॥

कुमारिलेन त्वत्राधिकरणद्वयमुपवर्णितम् । तत्राद्यं यथा—उद्भिदा-

दिपदं धर्मे प्रमाणमुत नेति संशये पूर्वपक्षः-नैतत्प्रमाणम् विध्यर्थवाद-मन्त्रेष्वनन्तर्गतत्वादिति । उद्भिदा यजेतेति स्पष्टे विधिस्वरूपे विधावेवास्यान्तर्भावाद्भवत्येव प्रमाणत्वमिति सिद्धान्तः ॥ एतदनन्तरं चापरमधिकरणमुद्भिदादिशब्दो गुणविधिरुत यागनामेति यथोपवर्णितम् ॥१॥

(२) १।४।२ नाम चित्रापदं तथा ॥

(१)यत्किंचिदंशेन पूर्वोदाहृतवाक्यसदृशमेवापरं वाक्यं 'चित्रया यजेत पशुकाम' इति । उद्भिद्वाक्ये उद्भिच्छब्दो यौगिकत्वेन खनित्राद्यर्थे कथमपि नेतुं योग्य इह तु चित्राशब्दो रूढ्यैव चित्रवर्णां स्त्रीपशुमभिधत्तेऽतो यागकर्मणि चित्रत्वस्त्रीत्वगुणयुक्तपशोर्विधितया रूढ्यैव नेतुं योग्य इति पृथग्विचारः प्रवर्तते ॥

(२) 'चित्रया यजेत पशुकाम' इत्यत्र चित्रापदं विषयः ॥

(३) तत्र सशयः-चित्राशब्दोऽत्र किं यागनामधेयमेवोताग्नीषोमीये पशौ स्त्रीत्वचित्रत्वगुणविधायक इति ।

(४) यतोऽनेन शब्देन रूढ्यैव स्त्रीत्वचित्रत्वेऽभिधीयेते-न चैतेऽन्यत्र केनचित्पदेनोक्ते-अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र च पशुमात्रविधानम्-अतो गुणविधिरेवायमिति पूर्वपक्षः ॥

(५) सिद्धान्तस्तु-एकेन पदेन गुणद्वयविधाने वाक्यं भिद्यते-वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविशिष्टपशुविधानेऽनेकगुणविधानेन गौरवम्-तस्मात्वाधिकरणन्यायेन यजिसामानाधिकरण्येन यागनामधेयमेवायं शब्दइति ॥

तदेतद्द्वितीयमधिकरणमभिप्रेत्याह नामेति । 'तथा' उद्भित्पदवदेव 'चित्रापदम्' अपि 'नाम' यागनामधेयमेवेति ॥

प्रभाकरमतेन त्वत्रापि सन्दिग्धार्थत्वादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे-नामधेयत्वनिश्चये न सन्दिग्धार्थतेति सिद्धान्तः ॥२॥

(३) १।४।४ अग्निहोत्रपदन्नाम

(१) अग्निहोत्रं जुहोतीत्यपरं नामधेयवाक्यम् ।

(२) अग्निहोत्रपदमेवात्र विषयः ।

(३) तत्र संशयः—अग्निहोत्रशब्दोऽत्र देवतारूपं गुणं विधत्त उत यागस्य नाम भवतीति ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः-अग्निहोत्रशब्दोऽत्र देवताविधायक एव—अन्यथा देवताविधायकशब्दान्तरस्याभावाज्जुहोतिपदेन विहितो होमोऽदैवत एव स्यादिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु-अग्निर्ज्योतिरित्यादिमन्त्रेणैवाग्निदेवतायाः प्राप्तत्वात् तस्या विधायकान्तरं नापेक्षितम् । तस्मादग्निसूर्यदेवताकस्य सायम्प्रातः-

करणीयस्यानित्यस्य कर्मणो नामधेयमेवाग्निहोत्रशब्देऽग्नये होत्रमस्मिन् कर्मणीत्यग्निदेवतासम्बधनिमित्तकमिति ॥

प्रभाकरमते तु सन्दिग्धार्थत्वादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे नामधेयत्वे निश्चिते नास्ति सन्दिग्धार्थतेति सिद्धान्तः ॥

तदेतत्तृतीयमधिकरणं तत्प्रख्यन्यायनाम्ना व्यवहृतमधिकृत्याह–अग्नि-होत्रेति । 'अग्निहोत्रपदं, 'नाम' एव भवति–न गुणविधिरिति योजना ।

इयमेव गतिः 'आघारमाघारयती'त्यत्राघारशब्दस्यापि ॥ ३ ॥

(४) १।४।५ नाम श्येनपदं पुनः ॥

(१) श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यपरं नामधेयवाक्यम्— ।

(२) श्येनपदमत्र विषयः ।

(३) अत्र श्येनपदं यागनामधेयमुत श्येनपक्षिरूपगुणविधायकमिति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः श्येनपदमत्राग्निष्टोमयागे सोमरूपद्रव्यस्य स्थानेऽ-भिचारकामस्य श्येनपक्षिरूपं द्रव्यान्तरं विधत्त-तथा च देवतायास्तत एव लाभाद् यागस्यास्य स्वरूपमभिसम्पद्यते । अस्य तु स्वतन्त्रस्य कस्यचि-द्यागस्य नामत्वे तस्य यागस्य द्रव्यदेवतयोरन्यतो लाभासम्भवात् स्वरू-पमेव लुप्येतेति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु श्येनपदमत्राभिचारकर्मणो नामधेयमेव-'यथा श्येनो निपत्ये'त्यादिवाक्यशेषवर्णितोपमानस्य तथैवोपपद्यमानत्वादिति ॥

प्राभाकरमतेन तु पूर्ववत् ॥

तदेतच्चतुर्थमधिकरणं तद्व्यपदेशन्यायनाम्ना प्रसिद्धमधिकृत्याह ना-मेति । 'श्येनपदं' 'पुनः' अपि 'नाम' एवाभिचारकर्मणो भवति, न पक्षि द्रव्यविधिरिति ॥ ४ ॥

(५) १।४।६–८ वाजपेयपदं नाम

(१) वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यपरन्नामधेयवाक्यम् ।

(२) वाजपेयपदमेवात्र विषयः ।

(३) तत्र संशयः–किमिदं पदं यागनामोत गुणविधिरिति ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः–'वाजम्' अन्नम् 'पेयं' सुरा चेति द्रव्यद्वयमनेन पदेन विधीयते–अस्य यागनामधेयत्वे यजिना विहितस्य यागस्याद्रव्यत्व-प्रसङ्गादिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु–नैवेदं गुणविधायकमपि तु तदभिहितद्रव्यद्वय–निमित्तकं नामैव यागविशेषस्येति ॥

प्राभाकरमतेन पूर्ववत् ॥

तदेतत्पञ्चममधिकरणमभिप्रेत्याह—वाजेति । 'वाजपेयपदं' 'नाम' एव भवति न द्रव्यविधिरिति ॥५॥

(६) १।४।९ विधिरष्टाकपालवाक् ।

(१) नामधेयदृष्टान्तानाम्प्रतिदृष्टान्तभूताम्यनामशब्दघटितवाक्यमेकं विचार्यते ॥

(२) यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायामित्यत्र वाक्ये यदाग्नेयपदं तदेवात्र विषयः ॥

(३) तत्र संशयः—किमिदं नामोताग्निदेवतारूपगुणविधिरिति ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः-यथाऽग्नये होत्रमस्मिन् कर्मणीत्यग्निदेवतासम्बन्धं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रपदं कर्मणो नाम तथैवाग्नेयशब्दोऽप्यग्निसम्बन्धं निमित्तीकृत्य नामव कर्मविशेषस्येति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु–अत्र वाक्ये आग्नेयशब्दस्य कर्मनामधेयत्वे प्रकृतस्य कर्मणो देवताराहित्यमेव स्यात् । अग्निहोत्रे तु अग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रलिङ्गाद्देवता प्राप्यतेऽत्र तु नास्ति तादृशं किञ्चिद्देवताप्रापकम्प्रमाणान्तरम् । आग्नेयपदे तु देवतावाचकतद्धितप्रत्ययस्य सत्त्वात् देवतारूपो गुण एवानेन पदेन विधीयत इति ।

तदेतत् षष्ठमधिकरणमभिप्रेत्याह–विधिरिति । 'अष्टाकपालवाक्' यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति वाक्ये 'आग्नेय'पदं 'विधिः' अग्निरूपदेवतायाः–न तु कर्मनामधेयमिति ॥६॥

(७)१।४।१० बर्हिश्शब्दस्तृणं वक्ति

(१) अन्येषामपि सन्दिग्धार्थपदघटितानां वाक्यानां विचार इदानीं प्रस्तूयते ॥

(२) बर्हिर्लुनातीति वाक्ये बर्हिःशब्द एवात्र दृष्टान्तभूतो विचारविषयः ॥

(३) तत्र संशयः–बर्हिःशब्दोऽयं किं संस्कृतं द्रव्यविशेषं वक्त्युत बर्हिस्सामान्यमिति ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः–बर्हिःपुरोडाशाज्यादिशब्दाः सर्वे संस्कारपरिनामेव तत्तद्द्रव्याणां वाचका उपलभ्यन्ते अतोऽत्रापि वाक्ये बर्हिःशब्दः शुद्धासंस्कृतमेव तृणमभिदधातीति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु–अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वमेवैतादृशानां शब्दानामध्यवसेयम्। संस्कृतमात्रपरत्वे तु लौकिकव्यवहारेषु व्यभिचारः स्यादिति ॥

प्रभाकरमतेन तु पूर्ववदेव ॥

तदेतत्सप्तममधिकरणमभिलक्ष्याह-बर्हिरिति । 'बर्हिःशब्दः' बर्हिर्लुनातीत्यादिवाक्येषु 'तृणं' तृणसामान्यं 'वक्ति' अभिदधाति, न संस्कृतमात्रमिति ॥ अयमेव न्यायः पुरोडाशाज्यपदयोरपीति श्रेयम् ॥ ७ ॥

(८) १।४।११ यौगिकं प्रोक्षणीपदम् ॥ २६ ॥

(१) प्रोक्षणीरासादयेत्यपरं सन्दिग्धार्थं वाक्यम् ।

(२) तत्र प्रोक्षणीशब्दो विचारविषयः ।

(३) तत्र संशयः—प्रोक्षणीशब्दस्यार्थोऽत्र किमभिमन्त्रणासादनादिसंस्कारपरिपूतमेव जलमुत जलसामान्यमात्रमुत प्रोक्षणकार्यसम्पादकद्रव्यमात्रमिति ।

(४) तत्र पूर्वपक्षद्वयम्—संस्कृतमेव जलं वक्त्ययं शब्दः सर्वत्र वदिककर्मणि संस्कृतस्यैव द्रव्यस्योपयोगदर्शनादित्येकः । पूर्वाधिकरणन्यायेन जलसामान्यमेवोच्यत इत्यपरः ।

(५) सिद्धान्तस्तु—संस्कृतमात्रपरत्वेऽन्योन्याश्रयो जातिमात्रपरत्वे वृद्धव्यवहारविरोधः—ततो व्याकरणव्युत्पत्त्या क्लृप्ते योगार्थ एव नेयः—तथा च प्रोक्षणकर्मोपयोगिनां जलघृतादीनां सर्वेषामेवायं शब्दो वाचक इति ।

प्राभाकरमतेन पूर्ववत् ॥

तदेतदष्टममधिकरणमभिलक्ष्याह—यौगिकमिति । 'प्रोक्षणीपदम्' प्रोक्षणीरासादयेति वाक्यस्थं—"यौगिकम्" प्रोक्षणसम्पादकद्रव्यरूपयोगार्थपरमिति ॥ ८ ॥

(९) १।४।१२ निर्मन्थ्ये योगनियमः

(१) इदमपरं सन्दिग्धार्थपदघटितं वाक्यम्—निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्तीति ।

(२) अत्र निर्मन्थ्यशब्दो विषयः ।

(३) तत्र संशयः—किमयं शब्दो बर्हिःशब्दवदग्निसामान्यवाच्युत योगार्थेन निर्मन्थनजन्यमात्राग्निवाचीति ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—बर्हिःशब्दन्यायेनाग्निसामान्यवाच्ययमिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—सद्यो निर्मन्थनजन्य एवाग्निरत्रोच्यते तत्रैवैतादृशशब्दप्रयोगदर्शनात् तादृशेनैवाग्निनेष्टकानाम्पाकस्यौचित्यादिति ।

प्राभाकरमते पूर्ववत् ॥

तदेतन्नवममधिकरणमभिलक्ष्याह—निर्मन्थ्य इति । 'निर्मन्थ्ये' निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्तीत्यत्र निर्मन्थ्यशब्दे—'योगनियमः' यौगिकार्थ एव ग्राह्यो नान्य इति ॥ ९ ॥

(१०) १।४।१३–१६ वैश्वदेवे तु नामता ॥

(१) अपरं सन्दिग्धार्थं वाक्यं वैश्वदेवेन यजेतेति ।

(२) वैश्वदेवशब्दोऽत्र विषयः ।

(३) तत्र संशयः—वैश्वदेवशब्दो यागविशेषस्य नामधेयमुत कस्मिंश्चित् कर्मविशेषे देवतारूपगुणविधायक इति ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—यजेतेत्यनेनाग्नेयादीनष्टौ यागाननूद्य तत्र विश्वेदेवा एव देवतेत्यनेन शब्देन विधीयते–तेन गुणविधिरेवायन्तदभावे यागस्वरूपानिष्पत्तिरेवेति ।

(५) सिद्धान्तस्तु--आग्नेयादीनां यागानां देवतानां तत्तत्पदेनैवोक्तत्वान्नास्ति देवताविधानापेक्षेत्युक्तस्य यागाष्टकसङ्घस्य सङ्ग्राहकन्नामैवतद् वैश्वदेव इति ।

प्राभाकरमतेन पूर्ववत् ॥

तदेतद्दशममधिकरणमभिप्रेत्याह वैश्वदेव इति । 'वैश्वदेवे' वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्यगते वैश्वदेवशब्दे—'नामता' नामत्वमेव न गुणविधित्वमिति ॥१०॥

(११) १।४।१७।२२ अष्टसङ्ख्याऽवयुत्योक्ता ।

(१) इदमपरं सन्दिग्धार्थं वाक्यम् । 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इत्यस्य विधेरनन्तरं वाक्यम् 'यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनातीति' ।

(२) अत्राष्टाकपालशब्दो विषयः ।

(३) तत्र संशयः—किमयं शब्दो यागनामधेयमुत स्तुतिरेवेति ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—अग्निहोत्रशब्दवत्कर्मनामधेयमेवैतदिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—कर्मान्तरस्यात्राभावान्नास्ति नाम्नोऽवकाशः । तेन पूर्वविधिवाक्यगतानां द्वादशकपालानाम्मध्याद् उत्कृष्याष्टानां स्तुतिरेव द्वितीये वाक्य उपन्यस्तेति ।

प्राभाकरमतेन नायं गुणविधिर्न वा नाम न वा मन्त्र इति निरर्थकत्वादप्रमाणमिति पूर्वपक्षे—अर्थवादत्वेनान्वयान्न निरर्थकत्वमिति सिद्धान्तः ॥

एतदेवैकादशमधिकरणमभिप्रेत्याह—अष्टसङ्ख्येति । 'अष्टसङ्ख्या' यदष्टाकपालो भवतीत्येतद्वाक्यगता—'अवयुत्य' पूर्ववाक्यगताया द्वादशसङ्ख्याया अपकृष्य—'उक्ता' स्तुत्यर्थमिति शेषः ॥११॥

(१३) १।४।२३ प्रस्तरे यष्टृवाग्गुणात् ॥ ३० ॥

(१) इदमपरं सन्दिग्धार्थं वाक्यम्--'यजमानः प्रस्तर' इति ।

(२) तत्र यजमानशब्दो विचारविषयः ।

(३) तत्र संशयः—यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयमुत प्रस्तरशब्दस्य यजमानशब्दः, अथ यजमानशब्देनात्र गुणो विधीयते अथवा प्रस्तरस्य स्तुतिरेव यजमानशब्देन क्रियत इति ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—उद्भिन्न्यायेन सामानाधिकरण्यबलेन यजमान-शब्दः प्रस्तरस्य नामधेयमिति । अथ वा गुण एव कश्चिद्विधीयते यजमा-नशब्देनेति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—प्रस्तरयजमानयोर्गोमहिषयोरिवात्यन्तभिन्नत्वान्न सम्भवतीतरेतरनामता-यजमानस्य गुणत्वे होमादौ तस्यापत्तीयमा-णत्वात्कर्मलोपप्रसङ्ग एव-तस्माद् यजमानगुणेन यागसाधकत्वेन युक्तो विधेयः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयत इति ।

प्रभाकरमतेन पूर्ववत् ॥

एतदेव द्वादशाधिकरणमभिप्रेत्याह प्रस्तर इति । 'प्रस्तरे' प्रस्तर-म्प्रति—'यष्टृवाक्' यष्टा यजमानः इति 'वाक्' उक्तिरुच्चारणं स्तुति-रिति यावत्—'गुणात्' यागसाधकत्वरूपाद्यजमानगुणसत्त्वमूलिकैवेति योजना ॥१३॥

(१४) १।४।२४ अग्निर्वै ब्राह्मणो जात्या

(१) आग्नेयो वै ब्राह्मण इत्यपरं सन्दिग्धार्थं वाक्यम् ।

(२) तत्र आग्नेयशब्दो विचारविषय. ।

(३)(४)(५) तत्र पूर्वाधिकरणवदेव संशयपूर्वपक्षसिद्धान्ताः । स्तुति-मूलन्तु समानजन्मतैव—अग्नेर्ब्राह्मणस्य च मुखादेव प्रजापतिनोत्पादि-तत्वादिति ॥

प्रभाकरमतेन पूर्ववत् ।

तदेतत्त्रयोदशाधिकरणमभिप्रेत्याह अग्निरिति । 'ब्राह्मणः'-'जात्या' जन्मना प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वरूपेण साधारणगुणद्वारा-'अग्निः' इति स्तूयते-'आग्नेयो ब्राह्मण' इत्यस्मिन् वाक्य इति योजना ॥

एष एव न्याय 'ऐन्द्रो राजन्यः' 'वैश्यो वैश्वदेवः' इत्यादिषु वाक्येषु॥१४॥

(१५) १।४।२५ यूपे सूर्य इति स्तुतिः ।

(१) आदित्यो यूप इत्यपि सन्दिग्धार्थं वाक्यम् ।

(२) तत्रादित्यशब्दो विषयः ।

(३)(४)(५) तत्रापि संशयादयः पूर्ववदेवानुसन्धेयाः। स्तुतिमूलं तु तेजस्वित्वसाम्यमिति।

प्रभाकरमतेन पूर्ववत्।

एतच्चतुर्दशाधिकरणमभिप्रेत्याह यूप इति। 'यूपे' यूपविषये-'सूर्य इति' उक्तिः 'स्तुतिः' एवेति योजना।

एष एव न्यायो यजमानो यूप इत्यस्मिन् वाक्ये ॥१५॥

(१६) १।४।२६ प्रशंसाऽश्वे पशूक्तिः स्यात्

(१) इदमपरं सन्दिग्धार्थं वाक्यम्—'अपशवो वा अन्ये गोश्वेभ्यः पशवो गोअश्वाः' इति।

(२) तत्र पशुशब्दो विषयः।

(३) पशुशब्देन किं गुणः कश्चिद्विधीयत उत स्तुतिरेवायमिति संशयः।

(४) गुणविधिरेवायं—गवाश्वयोः पशुत्वरूपो गुणो विधीयत इति पूर्वपक्षः।

(५) सिद्धान्तस्तु-अर्थवाद एवायं गवाश्वौ स्तौति-ईदृशो हि गवाश्वयोर्महिमा यदनयोरपेक्षयाऽजादयः पशवोऽप्यपशव इव भवन्तीत्यर्थः।

प्राभाकरमतं पूर्ववत्॥

तदेतत्पञ्चदशाधिकरणमभिप्रेत्याह-प्रशंसेति। 'अश्वे' अश्वविषये—'पशूक्तिः' पशवो गोअश्वा इति—'प्रशंसा' एव पशुगुणोत्कर्षं प्रदर्शयतीति भावः॥१६॥

(१७) १।४।२७ भूम्ना स्युः सृष्टयो मताः॥ ३१॥

(१) सृष्टीरुपदधातीत्यपरं सन्दिग्धार्थं वाक्यम्।

(२) तत्र सृष्टिशब्देनात्र सृष्टिनामप्रसिद्धैर्मन्त्रैर्या इष्टका उपधीयन्ते ता उच्यन्ते। अयमेव सृष्टिशब्दोऽत्र विचारविषयः।

(३)संशयश्च-सृष्टिशब्देनात्र किं 'ब्रह्माऽसृज्यत भूतान्यसृज्यन्त' इत्यादिमन्त्ररूपो गुण इष्टकानामुपधाने विधीयत उत स्तुतिरेवायम्मन्त्राणामिति।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—सृष्टिनाम्ना प्रसिद्धा मन्त्रा अनेन शब्देनोपधानगुणत्वेन विधीयन्त इति।

(५) सिद्धान्तस्तु-उक्ता मन्त्रा अनेनानूद्यन्ते इष्टकाः स्तोतुम्। यद्यपि सर्वेषु मन्त्रेषु सृजतिर्धातुर्नोपलभ्यते तथाऽपि बहुषु तस्य सत्त्वात्ते सृष्टिनाम्ना प्रसिद्धाः। स्तुतेश्चार्थः-'यथा नानावाक्यात्मकेषु मन्त्रेषु सृष्टिशब्दबहुत्वं तथैवेष्टकास्वपि बहुत्वमिति'। तथा चात्र 'भूमा' बहुत्वमेव स्तुतेर्मूलमिति।

प्राभाकरमतम्पूर्ववत् ॥

तदेतत्षोडशाधिकरणमभिप्रेत्याह–भूम्नेति । 'भूम्ना' बहुत्वगुणयोगेनैव 'सृष्टयः' सृष्टिनाम्ना प्रसिद्धाः–'मताः' अवबुद्धाः–इष्टका इति शेषः ॥१७॥

(१८) १।४।२८ प्राणभृत् प्राणभृद्योगात्

प्राणभृत उपदधातीत्यत्रापि प्राणभृच्छब्देन सृष्टिन्यायेन मन्त्रो विधीयत इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः–इष्टकोपाधानविधावस्मिन् 'एतस्यैव प्राणान् दधातीति' वक्ष्यमाणार्थवादोपपत्तये लिङ्गप्रकरणप्राप्तमन्त्रस्यानुवादः क्रियते प्राणभृच्छब्देन । यद्यपि प्रकृतमन्त्रेष्वेकस्मिन्नेव प्राणशब्द उपलभ्यते ततश्चैक एव प्राणशब्दं लिङ्गं बिभ्रत् 'प्राणभृत्' भवति तथाऽपि तत्सहचरिता अन्येऽपि तन्नाम्ना गृह्यन्त इति ।

एतत्सप्तदशमधिकरणमभिप्रेत्याह प्राणभृदिति । 'प्राणभृतः' प्राणशब्दधारिणो मन्त्रस्य 'योगात्' सहचारात् तल्लिङ्गरहितोऽपि मन्त्रः–'प्राणभृत्' भवति तन्नाम्नोच्यते स्तोतुमिति भावः ॥१८॥

(१९) १।४।२९ सन्देहे निर्णयः स्तुतेः ।

(१) सन्दिग्धार्थानि कतिचिद् वाक्यान्युदाहृत्य तदर्थावगमाय न्यायानुपवर्ण्येदानीं वाक्यार्थसन्देहापनुत्तये एकः सामान्योपयोगी न्यायो वर्णनीयः प्राप्नोति ।

(२) अक्ताः शर्करा उपदधातीति वाक्यमत्र विषयः ।

(३) तत्र संशयः–पाषाणखण्डानां शर्कराणामभ्यञ्जनं यदत्र विहितं तदञ्जनं केन द्रवद्रव्येण कर्तव्यम्–जलेन तैलेन घृतेन वेति ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—येन केनापि द्रव्येणाञ्जनमञ्जनसामान्यस्य श्रुतावुक्तत्वात् कस्यचिदेकस्याञ्जकद्रव्यस्योपयोगनियमे मानाभावादिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु–उक्तस्य वाक्यस्य शेषे तेजो वै घृतमिति घृतस्य स्तुतिरुपलभ्यते । तेन चात्र घृतस्यैवाञ्जनद्रव्यविशेषस्य विधिरुन्नीयते घृतेनैवाञ्जनीयाः शर्करा इति ।

एतदष्टादशाधिकरणमभिप्रेत्याह सन्देह इति । 'सन्देहे' किं कर्तव्यमिति संशये सति 'स्तुतेः' अर्थवादादेव 'निर्णयः' भवतीति शेषः ॥ १९ ॥

(२०) १।४।३० अनुष्ठानावसायोऽर्थात्

(१) सन्देहस्यापरमुदाहरणं प्रदर्श्यते ।

(२) 'स्रुवेणावद्यति' 'स्वधितिनाऽवद्यति' 'हस्तेनावद्यति' इति वाक्यत्रयमत्र विषयः ।

(३) अत्र विहितानां त्रयाणामवदानसाधनानां स्रुवस्वधितिहस्ताना-

न्मध्ये कस्योपयोगः कार्योऽवदेयविशेषेष्वाज्यमांसपुरोडाशेष्विति संशयः।

(४) तत्र पूर्वपक्षः। सङ्कीर्ण एवैषाम्प्रयोगः—यत्र कुत्रापि द्रव्येऽवद्ये यस्य कस्याप्यवदानसाधनस्योपयोगः कर्तव्यः—व्यवस्थापकस्य प्रमाणस्याभावादिति।

(५) सिद्धान्तस्तु–नात्र व्यवस्थापकप्रमाणाभावः। शक्तिरेवात्र व्यवस्थापिका। यस्य साधनस्य यद्द्रव्यावदाने शक्तिस्तस्यैव तद्द्रव्यावदाने प्रयोगः कर्तव्यः। तथा च द्रवद्रव्याणामवदानं स्रुवेण कार्यम् मांसस्यास्त्रविशेषेण स्वधितिना पुरोडाशस्य च हस्तेनैवेति स्रुवादीनां त्रयाणां योग्यतैव नियामिका भवतीति॥

एतदूनविंशाधिकरणमभिप्रेत्याह अनुष्ठानेति। 'अनुष्ठानस्य' कर्तव्यस्य 'अवसाय.' निश्चयः–'अर्थात्' तत्तद्वस्तुयोग्यताद्वारा भवतीति शेषः॥

न्यायास्त्वेकोनविंशतिः॥

पादार्थमुपसंहरति न्याया इति। अत्र चतुर्थे पादे 'एकोनविंशतिः न्यायाः' अधिकरणानि इति॥ भाष्यानुसारेणैषा सङ्ख्या वार्तिकानुसारेण तु विंशतिरधिकरणानि प्रथमस्याधिकरणस्य तत्राधिकरणद्वयात्मकत्वाङ्गीकारात्॥ ३२॥

एवं च—

विध्यर्थवादस्मृतयो नाम चेति चतुर्विधम्।
प्रथमाध्यायगैः पादैर्धर्मे मानमुदीरितम्॥

इति प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः॥

समाप्तश्च प्रथमोऽध्यायो धर्मप्रमाणनिरूपकः॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः कर्मभेदनिरूपकः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

(१)२।१।१-४ एकः पदार्थो जनयत्यपूर्वं
स नूनमाख्यातपदाभिधेयः ।

(१) प्रमाणमुपजीव्यत्वात्प्रथमेऽध्याय ईरितम् ।
मानाधीनस्य धर्मस्य द्वितीये भेद उच्यते ॥

इयमेवात्राध्यायसङ्गतिः।धर्मःकथंलक्षण इति प्रथमेऽध्याये निरूपितम्।इदानीं को धर्मः कानि कर्माणि धर्मव्यपदेशभांजीति विविच्यते । कुमारिलमतेनैव चात्र कर्मभेदो मुख्योऽध्यायार्थः । तदुपोद्घाततदपवादतत्प्रसक्तानुप्रसक्तत्वेनान्योऽर्थो गौणः । प्राभाकरमतेन तु शास्त्रभेद एव द्वितीयाध्यायार्थो मुख्यः । कर्मणां तद्विधायकानां शास्त्राणां वा भेदे निरूपणीये तद्भेदनिरूपकाणां मध्ये फलमेव मुख्यमिति कृत्वा तत्स्वरूपतत्प्रमाणादिविचार एवादावुपोद्घातरूपेण क्रियते ।

विधिवाक्यघटकानां पदानां केन पदेन सम्बन्धइत्यत्र प्रथमेऽधिकरणे चिन्त्यते ।

(२) सामान्यतो विधिवाक्योक्तं कर्मफलभूतमपूर्वमेवात्र विषयः ।

(३) तत्र संशयः—विधिवाक्ये किं सर्वैरेव पदैरपूर्वं सम्बध्यत उतैकेनैवेति ।

(४) पूर्वपक्षश्च-सर्वैरेव पदैरपूर्वं सम्बध्यते-तस्य फलत्वात् सर्वेषां च पदानां फलान्वयित्वादिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु-एकेनैव पदेनैकस्यापूर्वस्य सम्बन्धः एकस्यानेकसम्बन्धकल्पने गौरवात् । तस्मादेकमपूर्वमेकेनैव पदेन प्रतिपाद्यते पदान्तरं च तच्छेषतयाऽन्वेतीति ।

तदेतत्प्रथमाधिकरणस्य प्रथमवर्णकमभिप्रेत्याह एक इति । 'एकः पदस्यार्थः' एकेन पदेन योऽत्र उक्तः स एव 'अपूर्वं जनयति' अपूर्वजनकत्वेनावधार्यत इति योजना ।

(१) एकेनैव पदेनापूर्वं प्रतिपाद्यत इति साधिते किन्तत्पदं येन तत्प्रतिपाद्यत इतीदानीं चिन्त्यते द्वितीयवर्णके ।

(२) विधिवाक्यमेवात्र विषयः ।

(३) तत्र संशयः-अपूर्वं विधिवाक्यगतनामपदेनाभिधीयत उताख्यातपदेनेति ।

(४) पूर्वपक्षस्तत्र-नामपदेनैवोच्यतेऽपूर्वम् द्रव्यादीनां सिद्धरूपाणामेव फलम्प्रति साधनत्वसम्भवादिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु-क्रियां विना द्रव्याणि फलं साधयितुं न क्षमन्ते। ततश्च भावनावाचिनाऽऽख्यातेनैवापूर्वम्प्रतीयत इति।

एतदेव प्रथमाधिकरणद्वितीयवर्णकमभिप्रेत्याह—स नूनमिति। 'सः' एकपदार्थो योऽपूर्वं जनयति स-'नूनं' निश्चयेन-'आख्यातपदाभिधेयः' वाक्यगतो य आख्यातशब्दस्तेनैव योऽभिधीयतेऽर्थः स एवापूर्वस्य जनक इति योजना।

इयं च भावनाऽऽख्यातपदगतप्रत्ययेनैवोच्यते। सा च फलोत्पत्त्यनुकूलपुरुषप्रयत्नरूपा सर्वधात्वर्थसाधारणी। तथाहि पचतीत्युक्ते 'पाकं करोती'त्यर्थः प्रतीयते। तत्र पाके लिङ्गसंख्याद्युपेतो धात्वर्थः सिद्धस्वभावः। करोतीत्यंशस्तु लिङ्गसंख्यादिरहितः साध्यस्वभावः। अस्य च साध्यस्वभाव आख्यातप्रत्ययेन द्योत्यते। एवं च पाकं करोतीत्यस्य ओदनमुत्पादयति-भवितुरोदनस्य भवनानुकूलं व्यापारं करोतीत्यर्थः। अयं च व्यापार ओदनरूपं फलं भावयतीत्यस्य भावनेति नाम्ना प्रसिद्धः। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यजेतपदगताख्यातप्रत्ययस्य भावयेत् (फलविशेषम्) इति भावनैवार्थः सम्पद्यते। तत्र किम्भावयेदित्यपेक्षायां स्वर्गस्य भाव्यत्वसमर्पकत्वेन 'स्वर्गकाम' इत्यस्यान्वयः। केन भावयेदित्यपेक्षायां यजिधात्वर्थो याग एव करणत्वेनान्वेति। कथम्भावयेदित्यपेक्षायां च ज्योतिष्टोमनाम्ना प्रसिद्धः कर्मकलाप इतिकर्तव्यतया समर्प्यते ज्योतिष्टोमेनेत्यनेन पदेन।

सेयमंशत्रयवत्यार्थी भावनेत्युच्यते। इयं चार्थी भावना पुरुषप्रयत्नरूपा स्वय शाब्द्या भावनया भाव्या। तस्यां च शाब्दभावनायां पुरुषप्रयत्न एव भाव्यः-विधायकलिङादिरेव करणम्-अर्थवादादिसम्पादिता स्तुतिरेवेतिकर्तव्यतेति ॥१॥

(२) २।१।५ विधेर्बलात्तावदपूर्वसिद्धिः।

(१)अपूर्वमाख्यातप्रत्ययबोधितेनार्थेन प्रत्याय्यत इत्युक्तम्। अपूर्वस्यास्तित्वमेव त्वद्यत्वेऽपि, न सिद्धमित्यपूर्वास्तित्वमिदानीं साधनीयम्भवति।

(२) अपूर्वमेवात्र विचारविषयः।

(३) अपूर्वमस्ति, न वेति संशयः।

(४) तत्र पूर्वपक्षः-नास्त्यपूर्वम्-तत्सद्भावे मानाभावात्-स्वर्गादेरेव फलत्वेनाभिधानात्प्रतीयमानत्वाच्चेति।

(५) सिद्धान्तः—ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागस्य स्वर्गसाधनत्वमुक्तम् । यथा चैतत्स्वर्गसाधनत्वं यागस्योपपद्येत तथाऽवश्यं कल्पनीयम् । यागानुष्ठानसमाप्त्यनन्तरमेव स्वर्गो न सिध्यतीति तत्समाप्तिस्वर्गप्राप्त्यन्तराल उभयानुस्यूतमुभयसम्बन्धकं किमपि कल्पनीयम्–अन्यथा यागस्य स्वर्गम्प्रति करणत्वं न स्यात् । एवं च विधिवाक्योक्तयागस्वर्गसाध्यसाधकभावसामञ्जस्याय यत् किमपि कल्प्यते तस्यैव विधिव्यतिरिक्तप्रमाणान्तरागम्यत्वादपूर्वमिति नाम कृतमिति ॥

प्राभाकरमतेन च यागस्यैव सूक्ष्मरूपेणात्मनि चिरकालं वर्तमानत्वादुपपद्यत एव साक्षात् सम्बन्धो यागस्वर्गयोरिति नास्त्यन्तर्गडुभूतस्यापूर्वस्य कल्पनावसर इति पूर्वपक्षे—यागस्य सूक्ष्मरूपेणावस्थानस्य कल्पनायां नास्ति किमपि प्रमाणम्–नियोगस्तु विधिवाक्यगतप्रत्येकपदेनानभिहितोऽपि समस्तेन वाक्येनाभिधीयते । अयमेव नियोगोऽपूर्वमिति नाम्ना व्यवह्रियते । विधिवाक्येन चाभिहितत्वात्तस्यापलापोऽयुक्त इति सिद्धान्तः ॥

इदमेव द्वितीयमधिकरणमभिप्रेत्याह विधेरिति । 'विधेः' विधिवाक्यस्य 'बलात्' प्रामाण्यात्-'अपूर्वस्य' 'सिद्धिः'–अपूर्वास्तित्वसिद्धिरिति योजना।

किंरूपेण चास्यापूर्वस्यावस्थानमित्यस्मिन् विषये गुरुभाट्टयोर्मतभेदः । भाट्टमतेन यागेनात्मनि याग एव वा चिरस्थायी कश्चित्फलजननसमर्थः संस्कारविशेषो जन्यते स एवापूर्वमिति कथ्यते । गुरुमतानुयायिनस्तु संस्काररूपतामस्य नेच्छन्ति । तन्मतेन नियोगरूपतैवास्य । नियोगस्यापि यागजन्यत्वात्कथं फलोत्पत्तिपर्यन्तमवस्थानमिति शङ्कायां सहकार्यन्तरापेक्षैवैषां शरणम् । किन्त्वेवं सति यागस्यैवेयमपेक्षा कुतो न कल्प्यते–तथा सत्यनन्तरोत्पत्त्यभावः फलस्य समाहितः स्यात् इत्यादि प्राभाकरप्रदीपादनुसन्धेयम् ॥ २ ॥

(३) २।१।६–८ संस्कारकर्मैव किलावघातः ॥ १ ॥

(१) अनुष्ठितेन कर्मणाऽपूर्वाख्यं फलं चरमफलनिष्पत्त्यनुकूलं जन्यत इत्युत्सर्गतः सिद्धे तत्र केचिदपवादा अपि भवन्ति । त एवेदानीं विचार्यन्ते ॥

(२) व्रीहीनवहन्तीत्यत्र विषयवाक्यम् ॥

(३) अत्र विहितेनावघातेनापूर्वं जन्यते न वेति संशयः ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः—यजेतेत्यादिविधिविहितेन यागेन यथाऽपूर्वं जन्यते तथैवावहन्तीति विधिविहितेनावघातेनापि—अन्यथा तत्कर्मविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु—दृष्टे फले सम्भवत्यदृष्टस्यापूर्वस्य कल्पने नास्ति प्रमाणम् । अवघातस्य चास्यैव तुषविमोकरूपं दृष्टमेव फलम् । अतो नास्ति प्रयोजनमस्यादृष्टापूर्वरूपफलकल्पनाया इति ॥

प्राभाकरमतेन तु यथा सक्तून् जुहोतीत्यत्र सक्तुभिर्जुहोतीति विभक्तिविपरिणामं कृत्वा सक्तुभिर्होतव्यमित्यर्थः प्राप्यते—स च सक्तुहोमः साक्षात् फलसाधनतयावकल्पते—एवमेव व्रीहीनवहन्तीत्यत्रापि व्रीहीभिरवहन्तव्यमिति विभक्तिं विपरिणमय्यावघातस्य साक्षात्फलसाधनत्वं भविष्यतीति पूर्वपक्षे-दृष्टान्तवैषम्यमिह वर्तते सक्तूञ्जुहोतीत्यत्र सक्तुहोमे सक्तूनां भस्मीभूतत्वाद् दृष्टफलजनकत्वासम्भवेनागत्या तस्यापूर्वसाधकत्वं कल्प्यते अवघातस्य तु तुषविमोकरूपं दृष्टमेव फलं प्रधानभूतयागाङ्गपुरोडाशसम्पादनानुकूलमुपलभ्यते-तद्द्वारैव च प्रधानफलेनापि सम्बन्धस्य लाभान्नास्त्यवकाशस्तस्य साक्षादपूर्वसाधकत्वकल्पनाया इति सिद्धान्तः ॥

इदमेव तृतीयमधिकरणमभिप्रेत्याह संस्कारकर्मेति । 'अवघातः' व्रीहीनवहन्तीत्यनेन विहितः—'किल' निश्चयेन 'संस्कारकर्म' एव । व्रीहीणां तुषविमोकरूपसंस्कारस्यैव जनकं कर्म-न तु साक्षादपूर्वजनकमिति योजना ॥

एतदधिकरणमूलक एव कर्मणां गुणप्रधानभावेन विभागः । तथाहि यानि विहितानि कर्माणि द्रव्येषु दृष्टातिशयजनकानि न भवन्त्यत एव च विध्युपपत्तयेऽदृष्टफलोत्पादकतया कल्प्यन्ते तान्येव प्रधानानि-यानि तु द्रव्येष्वेव दृष्टातिशयमुत्पादयन्ति-येषां चात एवादृष्टफलकल्पने प्रमाणं नास्ति-तानि गुणकर्माणीति । अयं च गुणप्रधानभावस्तृतीये विस्तरेण चिन्तयिष्यते ॥ ३ ॥

(४) २।१।९-१२सम्मार्जनं संस्करणं स्रुगादेः

(१) अयमपरोऽपवादः, दर्शपूर्णमासयोर्जुह्वादीनां सम्मार्जनं विहितं 'स्रुचः सम्मार्ष्टीति' ।

(२) इदमेव स्रुक्सम्मार्ज्जनमत्र विषयः ॥

(३) तत्र संशयः—किमिदं सम्मार्जनं स्वतन्त्रमेवापूर्वं जनयत् प्रधानकर्म भवत्युतापूर्वाजनकं गुणकर्मैवेति ॥

(४) तत्र पूर्वपक्ष —प्रधानकर्मैवैतत् । यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वादिति न्यायेन सम्मार्जनेन द्रव्यस्याचिकीर्षितत्वात्स्रुग्रूपस्य द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्प्रधानमेतदिति । व्रीह्यादौ चावघातादिभिर्गुणकर्मभिरिव द्रव्ये सम्मार्जनेन स्रुचि कश्चिद्दृष्टोऽतिशयो न क्रियत इत्यपि तस्यादृष्टफलजनकत्वम्प्रधानतां च सूचयतीति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु—क्रतुसाधनत्वेनैव स्रुचामीप्सिततमत्वेन कर्मत्वं स्रुच इत्यत्र द्वितीयाविभक्त्योच्यते—अतश्च तासामेवात्र प्रधानत्वं सम्मार्जनस्य च गुणकर्मत्वमेव । यदि सम्मार्जनोत्पन्नः कश्चिद्दृष्टोऽतिशयो न दृश्येत तर्ह्यदृष्टं कल्प्येत—दृश्यते त्वतिशयः परिमार्जितत्वरूपः इति ॥

एतदेव चतुर्थाधिकरणमभिप्रेत्याह—सम्मार्जनमिति । 'सम्मार्जनं' स्रुचः सम्मार्ष्टीत्यनेन वाक्येन विहितम्—'स्रुगादेः' संस्करणं संस्कारकं गुणकर्मेति योजना ॥ ४ ॥

(५) २।१।१३–२९ न देवतार्थः स्तुतशस्त्रपाठः ।

(१) पूर्वाधिकरणस्यायमपवादः—'प्रउगं शंसति' 'निष्कैवल्यं शंसतीति' अप्रगीतमन्त्रसाध्यत्वेन शस्त्रनाम्ना प्रसिद्धं स्तुतिद्वयं विहितम्—एवमेव 'आज्यैः स्तुवते' 'पृष्ठैः स्तुवते' इति प्रगीतमन्त्रसाध्यत्वेन स्तोत्रनाम्ना प्रसिद्धं स्तुतिद्वयं विहितम् ।

(२) एते एव स्तोत्रशस्त्रे अत्र विषयत्वेन गृहीते ॥

(३) ते अधिकृत्य संशयः—। एते गुणकर्मणी उत प्रधाने एवेति ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः—पठ्यमानेषु मन्त्रेषु देवतानां संस्कृतत्वात्पूर्वाधिकरणन्यायेन गुणकर्मैव स्तोत्रशस्त्रमन्त्रपाठ इति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु—मन्त्रवाक्यानि यदा देवतानां गुणसम्बन्धमभिदधति तदैव तेषु स्तुतिशस्त्रनाम्नोरन्वर्थः प्रयोगः—यदा तु तानि गुणद्वारेण केवलं देवतानां स्मारकाणि तदा तन्नाम्नोर्मुख्यार्थस्तेषु न स्यात् । एवं श्रौतयोरनयोर्नाम्नोरबाधितामन्वर्थतां रक्षितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमभ्युपेतव्यमिति ॥

एतदेव पञ्चममधिकरणमभिलक्ष्याह—न देवतार्थ इति । 'स्तुतशस्त्रयोः' गीतमन्त्रसाध्यागीतमन्त्रसाध्ययोः स्तुत्योः 'पाठः'—'देवतार्थः' देवतास्मारकत्वेन तत्संस्काररूपं गुणकर्म—'न' भवतीति योजना ॥ ५ ॥

(६) २।१।३०–३१ मन्त्रे स्थितं भावपदं विधिर्नो

(१) वैदिकवाक्यविहितेषु कर्मसु गुणप्रधानभावो विचारितः । विहितानां च कर्मणाम्भेदस्य विचारः करिष्यतेऽग्रिमे पादे । अत्र च वैदिकवाक्यस्थाख्यातपदानि सर्वाण्येव गुणप्रधानकर्मविधायकान्येव भवन्तीति मतिः सम्भवति । तन्निराकरणायेदं विचारान्तरं प्रस्तूयते ॥

(२) वेदवाक्यस्थाख्यातपदमेवात्र विषयः ॥

(३) तत्र यत्र क्वचन वेदवाक्ये मन्त्रे ब्राह्मणे वाऽऽख्यातपदमुपलभ्यते तत्सर्वत्र कर्मविधायकमुत नेति संशयः ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः—यथा ब्राह्मणगतमाख्यातपदं कर्मविधायकं तथा मन्त्रगतमपि, वैदिकवाक्यत्वेनोभयोस्तुल्यत्वादिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु—येषु वाक्येषु यच्छब्दो दृश्यते ('देवांश्च याभिर्यजते' इत्यत्र मन्त्रे) तत्रानुवादकत्वस्य स्पष्टत्वान्न विधायकत्वम्–एवमेव यत्रोत्तमपुरुषः ('देवसदनं दामीत्यत्र'मन्त्रे')–आमन्त्रणं वा ('अग्नीदग्नीन् विहरेत्यत्र मन्त्रे')–तत्र सर्वत्र न कर्मविधायकत्वम्। अतश्च वेदवाक्यस्थाख्यातानां न सर्वत्र गुणप्रधानकर्मविधायकत्वमेवापि तु क्वचिदभिधायकत्वमात्रमेव। एवञ्च मन्त्रगताख्याताख्यातपदानामभिधायकत्वमेव न विधायकत्वमिति ॥

एतदेव षष्ठाधिकरणमभिप्रेत्याह मन्त्रे स्थितमिति। 'मन्त्रे स्थितं'मन्त्रगतम्–'भावपदम्' आख्यातपदं–'न विधिः' न कर्मविधायकमिति योजना॥६॥

(७) २।१।३२ मन्त्रस्तु वेदः क्रियमाणवाची ॥ २ ॥

(१) मन्त्रगत आख्यातशब्दो न विधायक इति स्थितम्। मन्त्रलक्षणं त्वद्यत्वेऽपि न कृतमिति तदेवेदानीं परीक्ष्यते ॥

(२) अहेबुध्निय मन्त्रं मे गोपायेति वैदिकवाक्योक्तो मन्त्रोऽत्र विषयः॥

(३) मन्त्रस्य लक्षणम्भवति न वेति संशयः ॥

(४) नैव भवति किमप्यनुगतं लक्षणमिति पूर्वपक्षः ॥

(५) सिद्धान्तस्तु—अनुगतलक्षणासम्भवेऽपि यमृषयस्त्रयीविदो विदुरित्यनेनैवोक्तवाक्यशेषेण 'यत्राभियुक्ता मन्त्रा इति नाम प्रयुञ्जते तदेव मन्त्रशब्दवाच्यमित्येव' लक्षणं स्वीक्रियते ॥

एतदेव सप्तममधिकरणमभिप्रेत्याह मन्त्रस्त्विति। 'क्रियमाणस्य' आमन्त्रणप्रलपनाख्यानपरिदेवनान्वेषणस्तवनप्रैषादिरूपस्य कर्मणः 'वाची' वाचकः–'वेदः' वेदवाक्यम्–'मन्त्र' इति कथ्यत इति योजना ॥

तत्रामन्त्रणवाची मन्त्रः—'अग्न आयाहि वीतय' इति।

प्रलपनवाची—'अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले दुलेरिव' इति।

आख्यानवाची—'इयं वेदिरिति'।

परिदेवनवाची—'अम्बे अम्बिके अम्बालिके' इति।

अन्वेषणवाची—'इह वा सह वा' इति।

स्तवनवाची—'अग्निर्मूर्धा' इति।

प्रैषवाची—'अग्नीदग्नीन् विहर' इति ॥ ७ ॥

(८) २।१।३३ मन्त्रेतरो ब्राह्मणशब्दवाच्यः

(१) मन्त्रस्य लक्षणमुक्त्वा मन्त्रेतराणां वेदवाक्यानां ब्राह्मणनाम्ना प्रसिद्धानां लक्षणमिदानीं विचारणीयं भवति ॥

(२) 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि' इत्येतद्वैदिकवाक्यगतो ब्राह्मण-शब्द एव विचारविषयः ॥

(३) ब्राह्मणस्यास्यानुगतं लक्षणं सम्भवति न वेति संशयः ॥

(४) पूर्वपक्षः—न सम्भवत्यनुगतं लक्षणमिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु-वेदस्य मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वेन द्विधा विभक्तत्वात् पूर्वाधिकरणोक्तलक्षणलक्षितान्मन्त्रभागादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मण इत्येवा-दुष्टं लक्षणमिति ॥

तदेतदष्टममधिकरणमभिप्रेत्याह-मन्त्रेतर इति। 'मन्त्रात्' 'इतरः' भि-न्नः-'वेदभाग' इति शेषः-'ब्राह्मणशब्दवाच्यः' भवतीति योजना ॥ ८ ॥

(९) २।१।३४ नोहादयो मन्त्रगतास्तु मन्त्राः ।

(१) याज्ञिकप्रयोगेषु केचिद्वेदानाम्नाता अपि शब्दा मन्त्रवत्प्रयुज्यन्ते। तेषां स्वरूपं विचार्यते ॥

(२) 'अग्नये जुष्टं निर्वपामी'त्यस्य मन्त्रस्य स्थाने सौर्ये चरौ 'सूर्याय जुष्टं निर्वपामीति' शब्दाः प्रयुज्यन्ते । इदं च शब्दान्तरकरणमूहनाम्ना प्रसिद्धम् । अयमेवात्र विचारविषयः ।

(३) अयमूहितशब्दो मन्त्रो भवति न वेति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—भवत्येवायम्मन्त्रो मन्त्रेण सहैकवाक्यत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—याज्ञिकप्रसिद्धत्वरूपमन्त्रलक्षणस्यात्राभावान्नैतस्य मन्त्रत्वमिति ॥

तदेतन्नवममधिकरणमभिप्रेत्याह नोहादय इति । 'मन्त्रगताः' मन्त्र-मध्ये निवेशिताः—'ऊहादयः' ऊहप्रवरनामधेयाक्षराणि—'मन्त्राः' मन्त्र-नामधेया 'न' भवन्तीति योजना ॥ ९ ॥

(१०) २।१।३५ ऋक् पादबद्धो भवतीह मन्त्रः

(१) मन्त्रसामान्यलक्षणमुक्त्वा मन्त्रविशेषाणां लक्षणान्युच्यन्ते ॥

(२) ऋक्मन्त्रोऽत्र विषयः ॥

(३) तत्र संशयः-ऋचो लक्षणं सम्भवति न वेति ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः-न सम्भवति—अनुगतस्य कस्यापि लक्षणस्यास-म्भवादिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु-सम्भवत्येवानुगतं लक्षणम्—यस्मिन्मन्त्रे अर्थानुसा-रेण पादव्यवस्था भवति स एव ऋक्शब्दवाच्य इति ॥

तदेतद्दशममधिकरणमभिलक्ष्याह ऋगिति । 'पादबद्धः' पादैर्विभक्तः 'मन्त्रः'-'इह' वेदे-'ऋक्' तन्नामधारी 'भवतीति' योजना ॥ १० ॥

(११) २।१।३६ मन्त्रस्य गीतिम्प्रवदन्ति साम ॥ ३ ॥

पूर्वाधिकरणवदेवात्रापि सङ्गत्यादयः। यथा तत्र ऋङ्मन्त्रलक्षणं तथाऽत्र साममन्त्रलक्षणम्।

तदेतदेकादशाधिकरणमभिप्रेत्याह मन्त्रस्येति । 'मन्त्रस्य' 'गीतिम्' गानमेव-न त्वक्षराणि-'साम' इति 'प्रवदन्ति' इति योजना ॥ ११ ॥

(१२) २।१।३७ ऋक्सामभिन्नो यजुरेव मन्त्रः

यजुर्मन्त्रलक्षणपरमधिकरणमिदम्। अत्रापि पूर्ववदेव सङ्गत्यादयः ॥ तदेतद्द्वादशाधिकरणमभिप्रेत्याह-ऋगिति। 'ऋक्सामभ्याम्' 'भिन्नः'— मन्त्रः—'यजुरेव' यजुरिति नाम्ना प्रसिद्ध इति योजना।

एवं च 'पादेनार्थेन चोपेता वृत्तबद्धा मन्त्रा ऋचः'-'गीतिरूपा मन्त्राः सामानि'-'वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रश्लिष्टपठिता मन्त्रा यजूंषि'-इति पर्यवसितमसङ्कीर्णं लक्षणं त्रिविधस्य मन्त्रस्य ॥ १२ ॥

(१३) २।१।३८-४५ यजुर्विशेषो निगदो न भिन्नः।

(१) प्रोक्षणीरासादयेत्येवंरूपाः केचन मन्त्रा निगदा इति कथ्यन्ते। तल्लक्षणविचार इदानीं प्रस्तूयते ॥

(२) उक्ता मन्त्रा एवात्र विषयः ॥

(३) त एते निगदा ऋगादिष्वेवान्तर्भवन्त्युत तेभ्यः पृथगेव चतुर्थप्रकार एवेति संशयः ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः-पादगीत्योर्ऋक्सामलक्षणयोरभावात् यजुर्लक्षणस्य प्रश्लिष्टपाठस्य सत्त्वेऽपि उच्चैस्त्वरूपधर्मभेदेन उपांशुपठनीययजुष्यन्तर्भावानुपपत्तेरुक्तेभ्यस्त्रिभ्यो मन्त्रप्रकारेभ्यो भिन्नश्चतुर्थ एव प्रकारो निगदानामिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु-प्रश्लिष्टपाठत्वाद् यजुष्ट्वमेव निगदानाम्। यश्चोच्चैस्त्वरूपधर्मभेदस्स परप्रत्यायननिमित्त एवेति न स प्रकारभेदे मूलम्भवतीति ॥

तदेतत्त्रयोदशाधिकरणमभिप्रेत्याह यजुर्विशेष इति। 'निगदः' तन्नाम्ना ख्यातो मन्त्रः-'यजुर्विशेष एव उच्चैस्त्वविशिष्टं यजुरेवायमिति'-'न भिन्नः' यजुषो भिन्नप्रकारको न भवतीति योजना ॥ १३ ॥

(१४) २।१।४६ साकाङ्क्षमेकार्थमिहैकवाक्यम्

(१) मन्त्रविचारप्रसङ्गेन कियत्पर्यन्तं वाक्यमेकमेकमन्त्रत्वेन प्रयोक्तव्यं कियदवसानं चानियतपरिमाणस्य यजुष इति निर्णेतं विचारान्तरं प्रस्तूयते ॥

(२) 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे अश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां अग्नये जुष्टं निर्वपामीति' एतादृशा मन्त्रा अत्र विचारविषयः ॥

(३) अत्र किमेकं वाक्यमुतानेकानि वाक्यानीति संशयः ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः-अत्र नानावाक्यानि परस्परं भिन्नान्येव—एकत्व-नियामकस्य कस्यापि दुर्बोधत्वादिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु-'यद्व विभागे साकाङ्क्षम् अविभागे चैकार्थं तदेकं वाक्यमिति' वाक्यैक्यप्रयोजकस्य सर्वत्र सुबोधत्वम् । एतन्नियामकानु-सारेण च प्रकृतं देवस्य त्वेत्याद्येकमेव वाक्यम् । अग्नये जुष्टमित्यादिपद-समूहे पृथक्कृते देवस्य त्वेति पूर्वः समूहः साकाङ्क्षो भवति-एकीकृते तु कृत्स्नस्यैक एव निर्वापोऽर्थो लभ्यते इति ॥

तदेतच्चतुर्दशाधिकरणमभिप्रेत्याह साकाङ्क्षमिति । यत् 'एकार्थं' सत् विभागे सति 'साकाङ्क्षम्' भवति तदेव-'इह' यजुर्निर्णयविषये-'एकवा-क्यम्' एकवाक्यत्वेन प्रयोक्तव्यमिति योजना ॥ १४ ॥

(१५) २।१।४७ भिन्नं यजुः स्याद्विनियोगभेदात् ॥ ४ ॥

(१) एकवाक्यतानियामकमुक्त्वा तदपवादरूपेण भिन्नवाक्यत्वनिया-मकविचारः प्रस्तूयते ॥

(२) 'इषे त्वोर्जे त्वे'त्यादिपदसमूहोऽत्र विचारविषयः ॥

(३) कृत्स्नोऽयं पदसमूह एकमेव वाक्यमुत भिन्नानि वाक्यानीति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—एक एवायम्मन्त्रः-मन्त्रस्यादृष्टत्व एकस्यैवादृ-ष्टस्य कल्पने लाघवज्ञानादृष्टकल्पने च प्रमाणाभावादिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु-प्रकृतपदसमूहं खण्डशः कृत्वा विनियोग उपलभ्यते-'इषेत्वेति शाखां छिनत्ति-ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टि' इत्येवमादिः । एतद्विनियोगा-नुसारेण चानुष्ठेयार्थस्मारकत्वादर्थभेदेन प्रत्येकस्य खण्डस्य भिन्नत्वमे-वाभ्युपेयमिति ॥

एतदेव पञ्चदशाधिकरणमभिप्रेत्याह भिन्नमिति । 'विनियोगस्य' शास्त्रोक्तस्य 'भेदात्' यत्र भिन्न एव विनियोगो लभ्यते तत्र तद्विनियोग-बलात् 'यजुः' भिन्नं 'स्यात्' न च तत्रैकवाक्यत्वमिति योजना ॥ १५ ॥

(१६) २।१।४८ रजाशयादिष्वनुषज्य पूर्तिः

(१) यजुःपरिमाणविचारप्रसङ्गेन यत्र यजुरपेक्षितपदरहितं साकाङ्क्ष-मेवोपलभ्यते तत्र का गतिरितीदानीं विचार्यते ॥

(२) विषयीभूतं यजुश्चात्र-'याते अग्नेऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत्त्वेषं वचो अपावधीत्स्वाहा· याते अग्ने रजाशया-याते अग्ने हराशया' इति ॥

(३) अत्र 'याते अग्ने रजाशया' इत्येतावत्पदसमूहः साकाङ्क्ष इवोपलक्ष्यते–तन्निराकाङ्क्षत्वाय किं लौकिकान्येव पदान्यध्याहर्तव्यान्युत वैदिकान्येव कुतश्चिन्मन्त्रान्तरादनुषञ्जनीयानीति संशयः ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः—लौकिक एव वाक्यशेषोऽत्राध्याहर्तव्यः मन्त्रान्तरभागानां तत्रैवोपक्षीणत्वान्नोपपद्यते तेषामनुषञ्जनमिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु–वैदिकस्य मन्त्रस्याकाङ्क्षा वैदिकेनैव वाक्यशेषेण पूरणीया । तथा च तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिभागः पूर्वमन्त्रस्योत्तरमन्त्रेऽनुषज्यत इति ॥

तदेतत् षोडशाधिकरणमभिप्रेत्याह रजाशयादिष्विति । 'रजाशयादिषु' साकाङ्क्षमन्त्रभागेषु–'अनुषज्य' वैदिकादेव वाक्यान्तरात्पदान्याहृत्य–'पूर्तिः' निराकाङ्क्षता अपेक्षितवाक्यशेषस्य प्रपूरणम्-कर्तव्येति योजना ॥१६॥

(१७) २।१।४८ अच्छिद्रवाचोऽप्यनुषङ्ग एव ।

इदमपरमुदाहरणमनुषङ्गस्य । 'चित्पतिस्त्वा पुनातु–वाक्पतिस्त्वा पुनातु–देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति' मन्त्रोऽत्र पूर्ववदेव ॥ अत्र साकाङ्क्षाणि पदानि निराकाङ्क्षस्य मन्त्रस्य पूर्वमेवोपलभ्यन्ते पूर्वोदाहृतवाक्ये तु तत्पश्चादिति भेदादेव विचारान्तरप्रवर्तनम् ॥

तदेतत्सप्तदशाधिकरणमभिप्रेत्याह अच्छिद्रवाच इति । 'अच्छिद्रवाचः'–'अच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभि'रिति वाक्यशेषस्य–'अनुषङ्ग एव' चित्पतिस्त्वा पुनातु–वाक्पतिस्त्वा पुनात्वित्यनयोः साकाङ्क्षयोर्मन्त्रभागयोरिति शेषः ॥ १७ ॥

(१८) २।१।४९ न स्याद्व्यवाये कथितोऽनुषङ्गः

(१) उक्तस्यानुषङ्गन्यायस्यापवादो विविच्यते ॥

(२) 'सं ते प्राणो वातेन गच्छतां–समङ्गानि यजत्रैः–सं यज्ञपतिराशिषेति' यजुषस्तृतीये खण्डे संयज्ञपतिरित्येव विषयः ॥

(३) समित्युपसर्गोऽत्र साकाङ्क्षः केन क्रियापदेन संयुज्यताम्–किम्प्रथमवाक्यगतगच्छतामित्यनेनोताध्याहृतेन केनचिदन्येनेति संशयः ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः–पूर्वाधिकरणन्यायेनास्यैव यजुषः प्रथमखण्डे यत् क्रियापदं लभ्यते तस्यैवानुषङ्गेण वाक्यं पूरणीयमिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु–प्रथमतृतीयखण्डयोर्मध्ये अङ्गानीति बहुवचनान्तपदस्य व्यवधानात् गच्छतामित्यस्य क्रियापदस्य सम्बन्धस्रोतसो विच्छिन्नत्वान्न सम्भवत्यन्वयस्तृतीयवाक्यस्थस्योपसर्गस्य प्रथमवाक्यस्थक्रियापदेनेति । अतोऽत्र यथोचितं वाक्यशेषोऽन्यत एवाध्याहर्तव्य इति ॥

तदेतदष्टादशाधिकरणमभिप्रेत्याह न स्यादिति । 'व्यवाये' अनन्वययो-

ग्यपदस्य व्यवधाने–'कथितः' पूर्वाधिकरणन्यायानुसारी–'अनुषङ्गः' वाक्यपरिसमाप्तिः 'न स्यात्' इति योजना ॥ १८ ॥

न्यायास्तु पादे नव वै दशापि ॥ ५ ॥

'पादे' द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे-'नव वै दश' ऊनविंश 'न्यायाः' अधिकरणानि ॥ प्रथमाधिकरणस्य द्वितीयं वर्णकं पृथग् गणयित्वाऽत्रोनविंशसङ्ख्यापूर्तिर्भवति ॥ ५ ॥

इति द्वितीयेऽध्याये प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

(१) २।२।१ शब्दान्तरे विधियुते खलु कर्मभेदः

(१) प्रासङ्गिकमपूर्वादिकं विविच्य अध्यायविषयः कर्मभेदोऽधुना विविच्यते ॥

(२) आख्यातप्रत्ययेनैवापूर्वमुच्यत इति प्रसाधितम्–तथा चैकप्रकरणगतानि पर्यायधातुनिष्पन्नान्याख्यातानि यजति-ददाति-जुहोतीत्यादीन्युदाहरणम् ॥

(३) किमेतैराख्यातैः प्रत्येकं भिन्नमेव कर्मोच्यत उतैकमेवेति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—यस्मात् सर्वेष्वेक एवाख्यातप्रत्ययो भावनावाची तस्मादेकैव भावनैकमेवापूर्वमेकमेव कर्म सर्वैरुच्यते । न च धातुभेदाद्भेदः । धातोर्भावनावाचित्वाभावेन तत्राप्रयोजकत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु–यद्यप्याख्यातमेव भावनायाः प्रयोजकम्–तथाऽप्याख्यातस्य प्रतिधातु भिन्नत्वमेव–ततश्च बहूनामाख्यातानामेकैकधातुविशेषानुरक्तत्वेनैव भावनावाचित्वेन यागदानहोमभावनाः परस्परं भिन्ना एवेति । अत्र च शब्दान्तरमेव कर्मभेदे हेतुः ॥

तदेतत्प्रथममधिकरणमभिप्रेत्याह शब्दान्तर इति–'विधियुते' विधिप्रत्ययुते–'शब्दान्तरे' शब्दभेदे सति–'कर्मभेदः' प्रतिशब्दं भिन्नमेव कर्म भवतीति योजना ।

प्रभाकरमतेन तु शास्त्रभेद एवाध्यायार्थो न कर्मभेदस्तथा च यजेतेत्यादिनानापदयुतं शास्त्रमेकमेवेति पूर्वपक्षे–प्रतिशब्दं नियोगस्य भिन्नत्वाद् भिन्नान्येव शास्त्राणीति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

(२) २।२।२ भूयःश्रुतिश्च समिदादियजीन् भिनत्ति ।

(१) पूर्वाधिकरणे आख्यातपदभेदेन भिन्नत्वमवधारितम् । इदानीं च यत्रैकमेवाख्यातपदमभ्यस्यते तद्विचार्यते ।

(२) समिधो यजति–तनूनपातं यजति–इडो यजति–बर्हिर्यजति–इति वाक्यं विषयः ।

(३) अत्र यजतिचतुष्टयेन किमेकमेव कर्मोच्यते उत चत्वारि कर्माणीति संशयः ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणवद् धातुभेदस्याभावाद् भावनाभेदस्य नास्ति सम्भावना । ततश्चाख्यातपदस्यैक्याद् भावनाया अप्यैक्यमेवेति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु–यजतिपदाभ्यासेनैव कर्मणां भेदः स्पष्टतया सूचितो भवति । कर्मैक्येऽभ्यासो निरर्थक एव स्यात् । तथा चात्राभ्यास एव कर्मभेदे हेतुरिति ॥

तदेतद् द्वितीयाधिकरणमभिप्रेत्याह भूयःश्रुतिरिति । 'भूयः श्रुतिः' यजतिपदस्याभ्यासः–'समिदादियजीन्' समिधो यजतीत्यादिवाक्यचतुष्टयोक्तयागान्–'भिनत्ति' भिन्नकर्मत्वेनावस्थापयतीति योजना ॥ २ ॥

(३) २।२।३–८ वाक्यन्न कर्म विदधाति य एवमादि

(१) शब्दान्तरेणाभ्यासेन च भिन्नं कर्म विधीयत इत्युक्तम्–कुत्र पुनः कर्मान्तरं न विधीयत इतीदानीं चिन्त्यते ।

(२) 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' 'य एवं विद्वानमावास्यां यजते'–इत्येवमादिवाक्यमत्र विषयः ।

(३) अत्र यजतिना कर्मान्तरं विधीयतेऽथवा वाक्यान्तरेण विहितस्यैव कर्मणोऽयमनुवाद इति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः–कर्मान्तरमेवात्र विधीयते–पूर्वाधिकरणन्यायेनेति ।

(५) सिद्धान्तस्तु–द्रव्यदेवताफलानामनुक्तत्वान्नायं कर्मान्तरविधिरपि तु विहितानुवाद एव । एषैव गतिः सर्वेषां विद्वद्वाक्यानामिति ।

तदेतत् तृतीयमधिकरणमभिप्रेत्याह वाक्येनेति । 'य एवमादि' 'य एवं विद्वान्' इत्याद्यक्षराणि आदौ यस्य तद्–'वाक्यं' 'कर्म' भिन्नं कर्म–'न विदधाति'–अपि त्वनुवदत्येवान्यत्र विहितं कर्मेति योजना ॥ ३ ॥

(४) २।१।६–१२ स्यादन्तरालवचने यजतेर्विधानम् ॥ ६ ॥

(१) पुनर्यत्र कर्मान्तरमेव विधीयते तस्य वाक्यस्य विचारः ।

(२) 'जामि वा एतस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा-यजतीति' वाक्यमत्र विषयः ।

(३) अत्र यजतिना कर्मान्तरं विधीयत, उत विहितमेवानूद्यत इति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन प्रकरणस्थेन वाक्यान्तरेण विहितस्य यागस्यानुवाद एवानेन यजतिना क्रियते इति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—अन्तरालरूपकालस्योपांशुत्वरूपगुणस्य चात्रोक्तत्वादुपांशुनामकं यागान्तरमेवात्र विधीयते इति ॥

तदेतच्चतुर्थमधिकरणमभिप्रेत्याह स्यादन्तरालेति । 'अन्तरालवचने' उपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यस्मिन् वाक्ये -'यजतेः' यजतीत्यस्मात् पदात्- 'विधानं' विधिरेव-'स्यात्'-न त्वनुवादमात्रमिति योजना ॥ ४ ॥

(५) २।२।१३-१६ आघारसन्ततविधिर्गुणमात्रनिष्ठः

(१) कर्मान्तरविधेरन्यदुदाहरणम् ।

(२) आघारमाघारयति-ऊर्ध्वमाघारयति-ऋजुमाघारयतीति वाक्यत्रयमत्र विषयः ।

(३) अत्रान्त्याभ्यां वाक्याभ्यां द्वे कर्म्मणी विधीयेते ययोरनुवाद आद्येन वाक्येन क्रियतेऽथवाऽऽद्येनैव विहिते कर्मण्यन्त्याभ्यां गुणविशेषौ विधीयेते इति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—कर्मविधायके एवान्त्ये द्वे वाक्ये-अन्यथाकल्पने मानाभावात् । तथा चाद्येन वाक्येन तयोः कर्मणोरनुवाद एव क्रियत इति ।

(५) सिद्धान्तस्तु-आद्येनैव वाक्येनाघाररूपं कर्म विधीयते-तत्रैव च कर्मणि ऊर्ध्वत्व-ऋजुत्वरूपगुणद्वयं विधीयतेऽन्त्येन वाक्यद्वयेन-न कर्मान्तरमिति ॥

तदेतत्पञ्चममधिकरणमभिप्रेत्याह आघारेति । 'आघारसन्ततविधिः' 'ऊर्ध्वमाघारयति-ऋजुमाघारयति' इत्याघारस्याभ्यासेन विधानम्-'गुणमात्रनिष्ठः'-ऊर्ध्वत्व-ऋजुत्वरूपगुणद्वयमेव विधत्ते-कर्म त्वाद्येनैव विधीयत इति योजना ।

एष एव न्यायः 'अग्निहोत्रं जुहोति-दध्ना जुहोति-पयसा जुहोतीति' वाक्यत्रयेऽपि ॥ ५ ॥

(६) २।२।१७-२० सोमेन यागविधिरस्य गुणो ग्रहोक्तिः ।

(१) उक्तस्यैव न्यायस्योदाहरणान्तरम् ।

(२) सोमेन यजेत-ऐन्द्रवायवं गृह्णाति-मैत्रावरुणं गृह्णातीति वाक्यत्रयमत्र विषयः ।

(३) अत्र चाद्येन वाक्येन कर्म विधीयते यद्विषये चेतराभ्यां गुणौ विधीयेतेऽथवाऽन्त्याभ्यां विहितयोरेव कर्मणोराद्येनानुवाद इति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः-अन्त्याभ्यामेव वाक्याभ्यां कर्मविधानमाद्येन तु तदनुवाद एवेति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—आद्येनैव वाक्येन यागरूपकर्म विधीयते इतराभ्यां च वाक्याभ्यां तस्मिन्नेव यागे ग्रहणरूपः संस्कारविशेषो विधीयत इति ॥

तदेतत् षष्ठमधिकरणमभिप्रेत्याह सोमेनेति । 'सोमेन' सोमेन यजेतेत्यनेन वाक्येन-'यागविधिः' यागरूपं कर्म विधीयते-ग्रहोक्तिः'ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादौ वाक्ये यद् ग्रहणमुच्यते 'तत्'-'अस्य' सोमवाक्यविहितस्य यागस्यैव-'गुणः' इति योजना ॥ ६ ॥

(७) २।२।२१ भेत्री यजेर्भवति सप्तदशत्वसङ्ख्या

(१) शब्दान्तरेणाभ्यासेन च कर्मभेद उक्तः । इदानीं संख्याकृतः कर्मभेदो विविच्यते ।

(२) 'सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेतेति' विषयवाक्यम् ।

(३) अत्र विहितं कर्मैकमेवोत सप्तदश कर्माणीति संशयः ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः—आलभेतेति कर्माभिधायकस्यैकत्वादेकमेवात्र कर्म सप्तदशपश्वालम्भनात्मकमिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु-प्रजापतिदेवताकं पश्वालम्भनरूपं कर्मैकम् । तादृशस्य कर्मणो बहुत्वाय बहुवचनप्रयोगस्तस्मिंश्च बहुत्वे विशेषः सप्तदशसङ्ख्या निर्दिश्यते—अतोऽत्र सप्तदशैव कर्माणि-कर्मभेदश्च सङ्ख्याकृत एवेति ।

तदेतत्सप्तममधिकरणमभिप्रेत्याह भेत्रीति । 'सप्तदशत्वसङ्ख्या' 'सप्तदश-प्राजापत्यान् पशूनालभेते'त्यस्मिन् वाक्ये उक्ता-'यजेः' यजिधात्वर्थस्य यागरूपस्य कर्मणः आलभेतेत्यनेनोक्तस्य-'भेत्त्री' भेदकर्त्री भिन्नत्वसूचिका भवतीति योजना ॥ ७ ॥

(८) २।२।२२ ज्योतिः प्रभृत्यपि भवेद्ध यजिभेत्तृ नाम ॥ ७ ॥

(१) शब्दान्तराभ्याससङ्ख्याकृतकर्मभेदेषूदाहृतेषु संज्ञाकृतकर्मभेदोऽधुना प्रदर्श्यते ॥

(२) 'अथैष ज्योतिः-अथैष विश्वज्योतिः-अथैष सर्वज्योतिः-अनेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति' विषयवाक्यम् ॥

(३) अत्र किमेकमेवान्यत्र विहितं कर्म ज्योतिष्टोमं ज्योतिःशब्देनानूद्य तत्र सहस्रदक्षिणत्वरूपो गुणो विधीयत उत ज्योतिर्नामकं भिन्नमेव कर्म विधीयत इति संशयः ॥

(४) तत्रैकमेव–कर्म ज्योतिष्टोममनूद्य तत्र सहस्रदक्षिणत्वरूपो गुणो विधीयत इति पूर्वपक्षः ॥

(५) सिद्धान्तस्तु–अथेत्यनेन ज्योतिष्टोमप्रकरणस्य विच्छिन्नत्वान्नास्त्यत्र तेन सम्बन्धः—ज्योतिःशब्दश्चापूर्वमेव नामान्यत्राविहितमेव कर्मान्तरं समर्पयति—अतोऽत्र ज्योतिष्टोमाद् भिन्नान्येव 'ज्योतिः'–'विश्वज्योतिः'–'सर्वज्योतिः' इति त्रिभिः संज्ञाभिस्त्रीणि भिन्नान्येव कर्माणि विधीयन्त इति ॥

तदिदमष्टमाधिकरणमभिप्रेत्याह ज्योतिःप्रभृतीति। 'ज्योतिःप्रभृति' ज्योतिरित्यादिकम् 'नाम' संज्ञा–'अपि' संख्यावत्–'यजिभेत्'–यागभेदकं कर्मभेदसूचकं–'भवेत्' इति योजना ॥ ८ ॥

(९) २।२।२३ भिन्ना विरुद्धगुणभागिति वाजिनेज्या

(१) देवताभेदकृतकर्मभेद इदानीं निरूप्यते ॥

(२) 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमि'त्यत्र विषयवाक्यम् ॥

(३) तप्ते दुग्धे दधिनि प्रक्षिप्ते यो घनीभूतः पिण्डो जायते तस्यैव नाम 'आमिक्षेति' अवशिष्टजलभागस्य च 'वाजिन'मिति। तदेतदत्र वाजिभ्यो वाजिनमित्यनेन द्वितीयेन वाक्येन किं कर्मान्तरं विधीयत उत पूर्ववाक्यविहितं कर्म प्रत्येव किञ्चिद् गुणान्तरं विधीयत इति संशयः ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः—पूर्ववाक्येन विश्वेभ्यो देवेभ्य आमिक्षाद्रव्यस्यार्पणं विहितम्—द्वितीयेन वाक्येन च तदेव वैश्वदेवदेवताकं यागमनूद्य वाजिनरूपद्रव्यान्तरं विधीयत आमिक्षया सह समुच्चयार्थं विकल्पार्थं वेति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु–वैश्वदेवयागस्य सहशिष्टेनामिक्षाद्रव्येणावरुद्धत्वाद् द्रव्यान्तरस्य तत्र प्रवेशासम्भवात् वाजिनरूपद्रव्यसम्प्रदानकदेवतान्तरमेव वाजिभ्य इति पदेन समर्प्यते–ततश्च वाजिरूपदेवताभ्यो यस्मिन् कर्मणि वाजिनरूपद्रव्यं प्रदीयते तत् कर्म भिन्नमेव द्वितीयेन वाक्येनोच्यत इति ॥

तदिदं नवमाधिकरणमभिप्रेत्याह भिन्नेति। 'वाजिनेज्या' वाजिनयागः 'वाजिभ्यो वाजिनमि'त्यनेन वाक्येनोक्तः–'विरुद्धगुणभाक्' पूर्ववाक्यविहितामिक्षायागस्य गुणो वैश्वदेवदेवतारूपस्तस्माद् 'विरुद्धम्' भिन्नम्, 'गुणम्' वाजिभ्य इत्यनेन पदेनोक्तं–'भजते' या सा तथाभूता भवति–'इति' अस्मात्कारणात्—'भिन्ना' आमिक्षायागात् भिन्नमेव कर्मेति योजना ॥ ९ ॥

(१०) २।२।२४ दध्ना जुहोति पयसेति न होमभेदः ।

(१) पूर्वन्यायापवादः ॥

(२) 'अग्निहोत्रं जुहोति–दध्ना जुहोती'त्यत्र विषयवाक्यम् ॥

(३) दध्ना जुहोतीत्यनेनाग्निहोत्राद् भिन्नं कर्मान्तरं विधीयत उत तस्मिन्नेव दधिरूपगुणो विधीयत इत्यत्र संशयः ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः–यथा पूर्वाधिकरणे आमिक्षाद्रव्यकाद् वैश्वदेवयागाद्भिन्नमेव वाजिनद्रव्यकं यागान्तरं द्वितीयवाक्येन विधीयते–तथैवात्राप्यग्निहोत्राद्भिन्नमेव कर्म दधिद्रव्यकं विधीयत इति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु–पूर्वत्र वैश्वदेवयागस्यामिक्षाद्रव्येण विरुद्धत्वान्नासीद् वाजिनरूपद्रव्यान्तरप्रवेशसम्भवः–अत्र त्वग्निहोत्रं न केनापि द्रव्यान्तरेणावरुद्धम्–प्रत्युतास्त्येव तस्य द्रव्याकाङ्क्षेति तदर्थं द्वितीयवाक्येन दधिद्रव्यं विधीयत इति ॥

अयमेव न्यायः–'अग्निहोत्रं जुहोति–पयसा जुहोती'त्यत्रापि द्रष्टव्यः॥

तदिदं दशमाधिकरणमभिप्रेत्याह दध्नेति । 'दध्ना जुहोति' 'पयसेति' इत्येताभ्यां वाक्याभ्यां 'न होमभेदः' अग्निहोत्राद् भिन्नं कर्म न विधीयते अपि तु तत्रैव द्रव्यरूपगुणो विधीयत इति योजना ॥ १० ॥

(११) २।२।२५–२६ कर्मान्तरे न समवैति दधीन्द्रियार्थम्

(१) अन्योऽयं कर्मभेदापवादः ॥

(२) दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र विषयवाक्यम् ॥

(३) अत्र किम्प्रकृतादग्निहोत्राद् भिन्नमेव कर्म विधीयत उत तत्रैव फलविशेषसिद्ध्यर्थं गुणो विधीयत इति संशयः ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः–प्रकृतादग्निहोत्रादन्यदेव कर्मात्रोच्यत इति ।

(५) सिद्धान्तस्तु–कर्मान्तरविधाने प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गाद् गुणविशिष्टकर्मान्तरविधाने च गौरवात् इदं वाक्यं प्रकृतमेवाग्निहोत्रमुद्दिश्येन्द्रियरूपफललाभाय दधिरूपं गुणं विदधातीति ।

तदिदमेकादशाधिकरणमभिप्रेत्याह कर्मान्तर इति । 'इन्द्रियार्थं' इन्द्रियरूपफलसम्पादकं–'दधि' द्रव्यं–'कर्मान्तरे' प्रकृताग्निहोत्राद् भिन्ने कर्मणि–'न समवैति' न प्रविशति—अपि तु तस्मिन्नेवाग्निहोत्रे प्रयुज्यत–इत्यन्वयः ॥ ११ ॥

(१२) २।२।२७ भिन्ने यजौ फलविधिः सह रेवतीभिः ॥ ८ ॥

(१) इदमपरं कर्मभेदोदाहरणम् ॥

(२) 'त्रिवदग्निष्टुदग्निष्टोम' इति वाक्यस्य सन्निधाविदमपरं वा-

क्यम्—'एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति' । इदमेवात्र विषयः ।

(३) अत्र द्वितीयेन वाक्येन किम्प्रकृतेऽग्निष्टुद्यागएव पशुफलाप्तये रेवतीनामृचां वारवन्तीयसाम्ना सम्बन्धकरणं विधीयत उत तत्सामगुणकं पशुफलकमन्यदेव कर्म विधीयत इति संशयः ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः—यथाऽग्निष्टुति ब्रह्मवर्चसकामस्य वायव्यास्वृक्ष्वग्निष्टोमसामगानं विहितं वाक्यान्तरेण तथैवानेनापि वाक्येन तस्मिन्नेवाग्निष्टुद्यागे रेवतीष्वृक्षु वारवन्तीयसामगानत्वं विधीयते पशुकामस्य पूर्वाधिकरणन्यायेनेति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु–पूर्वाधिकरणसाम्यमत्र नास्ति । तत्र हि दध्नो होमसाधनत्वं प्रत्यक्षेण ज्ञेयं न शास्त्रैकबोध्यमतस्तत्र फलसम्बन्धमात्रं तस्य शास्त्रगम्यम्—इह तु रेवत्यृगाधारकवारवन्तीयसामगानस्याग्निष्टुत्कर्मसाधनत्वं पशुफलसाधनत्वं चेत्युभयमपि शास्त्रैकबोध्यमेव । तथा च पूर्वपक्षाश्रयणे दुर्वारो वाक्यभेदप्रसङ्गः । तेनोक्तसामगुणकं पशुफलकं कर्मान्तरमेवात्र विधीयत इति ।

तदिदं द्वादशाधिकरणमभिप्रेत्याह भिन्ने यजाविति । एतस्यैव रेवतीष्विति वाक्ये–'भिन्ने' प्रकृताग्निष्टुत्कर्मणोऽन्यस्मिन्–'यजौ' यागे कर्मणि–'रेवतीभिः सह फलविधिः' वारवन्तीयसामविशिष्टरेवतीनामृचां गुणभूतानां विधिना पशुरूपस्य फलस्य च विधिना सहैव कर्मान्तरविधिरिति योजना । तथा च 'रेवतीष्वृक्षु वारवन्तीयसामकरणवता कर्मणा पशुरूपं फलं भावये'दिति विध्यर्थः पर्यवसितः ॥ १२ ॥

(१३) २।२।२८–२९ हीषादि सौभरफलं नियमाय शिष्टम्

(१) भेदापवादोऽत्र विचार्यते ।

(२) 'यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीते'त्यस्यानन्तरं पुनः श्रूयते 'हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ऊर्गित्यन्नाद्यकामायेत्यादि'–इदमेवात्र विषयवाक्यम् ।

(३) सौभरं नाम सामविशेषः निधनं नाम साम्नोऽन्तिमो भागः । एवं चानेन वाक्येन सौभरसम्पाद्यमानवृष्ट्यादिफलेभ्योऽन्यान्येव वृष्ट्यादिफलानि साधयितुमुक्त एव सौभरे हीषादिनिधनविशेषो विधीयते, अथवा सौभरसम्बन्धेनोक्तान्येव फलानि तत्रैव हीषादिनिधनसाध्यत्वेनानूद्यन्त इति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—पूर्ववाक्योक्तेभ्योऽन्यान्येव फलानि जनयितुं हीषादिविशेषो विधीयते–हीषादिवाक्ये वृष्टिकामायेति चतुर्थीश्रवणात्–

एवं च सौभरस्य तद्विशेषस्य हीषस्य निधनस्य च फलभूते द्वे वृष्टी भवतस्तदुभयमेलनान्महती वृष्टिरिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु–सौभरविधौ यो वृष्टिकामः स एव हीषादिविधौ प्रत्यभिज्ञायते । अतः पूर्वोक्तान्येव फलानि हीषादिवाक्येष्वनूद्यन्ते हीषादिनिधननियमनार्थम् । तस्मादयं सौभर एव हीषादिनिधनविशेषनियमविधिर्न फलान्तरविधिरिति ॥

तदिदं त्रयोदशाधिकरणमभिप्रेत्याह हीषादीति 'सौभरफलम्' सौभरस्य फलमेव फलं यस्य तत्–'हीषादि' निधनविशेषः–'नियमाय' फलविशेषापेक्षया निधनान्तरव्यावृत्त्या हीषाद्येकमात्रनिधनप्रयोगं नियमयितुं 'शिष्टं' विहितम्–'हीषिति वृष्टिकामाये'त्यनेन वाक्येनेति योजना ॥ १३ ॥

पादे त्रयोदश नयानुपवर्णयन्ति ॥ ६ ॥

पादार्थमुपसङ्क्षाति पाद इति । 'पादे' द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये 'त्रयोदश न्यायान् उपवर्णयन्ति' सम्प्रदायविद इति शेषः ॥ ६ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

---

(१) २।३।१–२ ज्योतिष्टोमे ग्रहाग्रत्वम्

(१) कर्मविशेषाणां भेदो विचार्यते ॥

(२) 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति ज्योतिष्टोमविधिः । तमेव ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते 'यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात् ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान् यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रान्' इति । एतदेवात्र विषयवाक्यम् । अत्र सोमशब्देन सोमलतासाधनको यागो विधीयते । तस्मिंश्च यागे माध्यन्दिने सवने पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरबृहज्जगन्नामकानि सामानि विकल्पेन विहितानि । ऐन्द्रवायवः मैत्रावरुणः आश्विनः शुक्रः मन्थ्याग्रयणः उक्थ्यः ध्रुवः इत्यादिनामका सोमरसधारकाः पात्रविशेषा ग्रहनामधेया भवन्ति । सोमयागस्य रथन्तरसामोपेतत्वपक्षे एतेषु ग्रहेषु ऐन्द्रवायव एव प्रथमं गृहीतव्यः, बृहत्सामोपेतत्वपक्षे शुक्रः, जगत्सामोपेतत्वपक्षे आग्रयणः । इत्येवोक्तस्य विषयवाक्यस्यार्थः ॥

(३) अत्र सन्देहः–अत्र यो ग्रहाग्रताविशेषो विधीयते स किं ज्योतिष्टोमस्यैव (रथन्तरसामादिगुणयुक्तस्य) उत रथन्तरसामादिनाम्नः कर्मान्तरस्येति ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः–प्रकृतो ज्योतिष्टोमो गायत्रादिसामोपेतः । तस्यैव व्यावृत्त्यर्थमिह वाक्ये रथन्तराद्यो गुणाः कीर्त्यन्ते । अत ऐन्द्रवायवादिग्रहाग्रत्वविशिष्टानि कर्मान्तराण्येवात्र विधीयन्त इति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु-प्रकरणादत्र ज्योतिष्टोमस्यैव ग्रहणम् । गृहीते च तस्मिन् तद्विषये ग्रहाग्रत्वविशेषो गुणो विधीयते । न च रथन्तराद्यभिधानेन ज्योतिष्टोमस्य व्यावृत्तिः–प्रातस्सवने तस्य गायत्रादिसामोपेतत्वेऽपि पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरादियोगस्यापि सम्भवात् ॥

तदेतत्प्रथममधिकरणमभिप्रेत्याह ज्योतिष्टोम इति । 'ज्योतिष्टोमे' तन्नामके प्रकृत एव कर्मणि 'ग्रहाग्रत्वम्' ऐन्द्वायवादिग्रहाग्रत्वरूपो गुणो विधीयत इति शेषः ॥ १ ॥

(२) २।३।३ राजा क्षत्रिय उच्यते ।

(१) पूर्वाधिकरणापवाद इदानीं प्रस्तूयते ॥

(२) अस्ति राजसूयो नाम यागः–'राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति' । तस्यैव राजसूयस्य प्रकरणे एका अवेष्टिनामिका इष्टिः श्रूयते 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् हिरण्यं दक्षिणा–ऐन्द्रमेकादशकपालम् ऋषभो दक्षिणा–वैश्वदेवं चरुम् पिशङ्गी प्रष्ठौही दक्षिणा–मैत्रावरुणीमामिक्षाम् वशा दक्षिणा–बार्हस्पत्यं चरुम् शितिपृष्ठो दक्षिणा' इति । तस्यामेवावेष्टौ यजमानजातिभेदेन हविषां क्रमव्यत्ययोऽपि श्रूयते–'यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत् यदि राजन्य ऐन्द्रम्–यदि वैश्यो वैश्वदेवम्' इति । एतदेवात्र विषयवाक्यम् ॥

(३) अत्र सन्देहः–अस्मिन् उत्तरे वाक्ये किं विधीयते–किं राजसूयान्तर्गतावेष्टेः पृथगेव कर्मान्तरम्–उत तदेव कर्म प्रकृत्य यजमानजातिभेदमूलकं हविष्क्रमभेदमात्रम् । एष च सन्देहः सन्देहान्तरमूलकः–'राजा राजसूयेन यजेते'त्यत्र राजसूयविधायके विधौ राजशब्दः किं क्षत्रियमात्रवचन उत यः कश्चिद् राज्यं कर्म करोति तद्वचनः ? ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः–राजशब्दो राज्यकर्मकर्तृपरक एव नेयः । यौगिकोऽयं राजशब्दः । राजकर्म जनपदपुररक्षणादिरूपं यः करोति स एव राजशब्दवाच्यः । अत एवाक्षत्रियेपि जनपदरक्षणादिकर्मकर्तरि राजशब्दो लोके प्रयुज्यते । एवं च सर्व एव राजकर्मकर्तारोऽधिकृता राज-

सूयेऽवेष्टौ च । तथा चावेष्टिरपि पूर्वाधिकरणन्यायेन राजसूयाङ्गमेव । उत्तरवाक्यं च जातिभेदेनावेष्टौ कञ्चित् क्रमव्यत्ययं विदधाति न पुनः कर्मान्तरमिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु–राजशब्दो रूढ्या क्षत्रियजातिवचनः। रूढिश्च योगाद्बलीयसी । यत्र क्वचिद् ब्राह्मणादौ राजशब्दः प्रयुज्यते तत् रक्षणादिकार्यसादृश्यमूलिकया गौण्यैव वृत्त्या । एवं च ब्राह्मणवैश्ययो राजसूयेऽनधिकृतत्वाद् उत्तरे वाक्ये यदवेष्ट्याख्यं कर्म प्रकृत्य ब्राह्मणादय उक्ताः तन्न राजसूयाङ्गम्भवितुमर्हति–सर्वथा कर्मान्तरमेव तत् ब्राह्मणादिकर्तृकम् । एवं च राजसूयान्तर्गतायामवेष्टौ ब्राह्मणवैश्ययोरनधिकारेऽपि तद्बहिरवेष्टौ कर्मान्तरे सर्वथाऽधिकार एव इति ॥

एतदभिप्रेत्याह–राजेति । 'क्षत्रिय एव राजा उच्यते'–राजा राजसूयेन यजेतेति राजसूयस्य विधिवाक्ये इति शेषः-तथा च राजसूयेऽनधिकृतत्वाद् ब्राह्मणक्षत्रिययोरवेष्टिः कर्मान्तरमेवेति स्वतः सिद्धोऽधिकरणसिद्धान्तो न साक्षादभिहितः ॥ २ ॥

(३) २।३।४। आधानं कर्तृभिर्भिन्नम्

(१) अग्न्याधानमेकं कर्म सर्वकर्मशेषभूतं न प्रतिकर्म भिन्नमिति विचार्यते ॥

(२) 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य' इति विषयवाक्यम् ॥

(३) तत्र सन्देहः–यदाधानकर्मास्मिन् वाक्ये निर्दिश्यते तत् किमन्यत. प्राप्तमत्र वाक्ये केवलतत्कर्मोद्दिश्य ब्राह्मणादिसम्बन्धेन वसन्तादिकालो विधीयते–उतात्रैव वाक्ये अग्न्याधानकर्मणो विधानमिति ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः–अग्न्याधानं विना यागमात्रस्यासम्भवात् 'ज्योतिष्टोमेन यजेत' 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम' इत्यादि यागविधिभिरेवाधानस्य विधिः कल्प्यते । तत एव चाधानस्य प्राप्तत्वात् तदर्थं विध्यन्तरस्याप्रयोजकत्वात् उक्तवाक्ये यो विधिस्तस्य स्वरूपमित्थमेव यत् 'अन्यतः प्राप्तं यदाधानकर्म तद् यदि ब्राह्मणः कुर्यात् वसन्त एव कुर्यात्, यदि राजन्यः कुर्याद् ग्रीष्मे कुर्यात्, यदि वैश्यः कुर्यात् शरदि कुर्यात्' इति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु–अग्नीनादधीत इति साक्षादाधानस्य विधिं विहाय यागसामान्यविधिबलेन विध्यन्तरकल्पनस्यान्याय्यत्वात् प्रकृतवाक्ये आधानस्य विधिरिति स्वीकर्तव्यम् । अतोऽनेन वाक्येन वसन्तादिकालविशि ब्राह्मणादिकर्तृकमाधानं विधीयते इति ॥

एतदभिप्रेत्याह-आधानमिति । 'आधानम्' वसन्त इत्यादिवाक्येन विहितमग्न्याधानम्-'कर्तृभिः' ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः विधिवाक्यनिर्दिष्ट-ब्राह्मणादिसम्बन्धेन-'भिन्नम्'—वसन्ते ब्राह्मणेन कृतमाधानं ग्रीष्मे राजन्येन कृतात् शरदि च वैश्येन कृतात् आधानात् भिन्नमेवेत्याशयः ॥ ३ ॥

(४) २।३।५-११ भेदो दाक्षायणे न हि ॥

(१) कर्मविशेषभेदाभेदो विचार्यते ॥

(२) दर्शपूर्णमासौ प्रकृत्य श्रूयते-'दाक्षायणयज्ञेन यजेत प्रजाकामः' इति । एतदेवात्र विषयवाक्यम् ॥

(३) तत्र सन्देहः-दाक्षायणशब्देन किं कर्मान्तरं विधीयते उत दर्शपूर्णमासयोरेव दाक्षायणनामको गुणविशेषो फलविशेषमुद्दिश्य विधीयत इति॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः-दाक्षायणनामकं कर्मान्तरमेव विधीयते । दाक्षायणनामा नास्ति कश्चिद् गुणो यो दर्शपूर्णमासावुद्दिश्य विधीयेत । दाक्षायणनामकेन यागेन प्रजां भावयेदिति स्पष्टोऽर्थो वाक्यस्यावगम्यत इति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु-दर्शपूर्णमासावेवोद्दिश्य दाक्षायणनामको गुणविशेषो फलविशेषाय विधीयते । कोऽसौ गुणो दाक्षायणनामक इति चेत्-दाक्षायणशब्द आवृत्तिवाचकः । आवृत्त्या युक्तो दर्शपूर्णमासयज्ञ एव प्रजारूपफललाभाय क्रियते । आवृत्तिप्रकारस्तु 'द्वे अमावास्ये द्वे पौर्णमास्यौ यजेत' इति वाक्याल्लभ्यते । एवं च प्रकृतयोरेव दर्शपूर्णमासयोः प्रजाफलसिद्ध्यर्थमावृत्त्याख्यगुणविधिः न कर्मान्तरविधिरिति ॥

एतदेवाभिप्रेत्याह—भेद इति । 'दाक्षायणे' दाक्षायणपदवाच्ये 'न' भेदः दर्शपूर्णमासयागादिति शेषः । दाक्षायणपदवाच्यं दर्शपूर्णमासयागाद् भिन्नं कर्मान्तरन्न भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

(५) २।३।१२-१५ वायव्यं यजिमत् कर्म

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ॥

(२) अनारभ्य श्रूयते 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति' । दर्शपूर्णमासप्रकरणे च श्रूयते 'ईषामालभेत' इति [ईषा च शकटगतो दीर्घः काष्ठविशेषः] । अनारभ्याधीतं पूर्ववाक्यमेवात्र विषयवाक्यम् ॥

(३) तत्र सन्देहः-दर्शपूर्णमासप्रकरणोपलब्धवाक्ये य ईषालम्भ उक्तः तमुद्दिश्यैव किं श्वेतरूपो गुण उक्तवाक्येन विधीयते-उत कर्मान्तरमेवानेन विधीयते-यदि च कर्मान्तरं तत्रापि किंस्वरूपमिदं कर्मान्तरम्-किं वाक्योक्तालम्भनमात्ररूपमुतालम्भनसहितयागरूपमिति ॥

(४) तत्र प्रथमः पूर्वपक्षः-दर्शपूर्णमासगतेषास्पर्शमुद्दिश्यैव श्वेतरूपो

गुणोऽत्र विधीयते–तस्य च श्वेतकाष्ठस्य वायुना स्पृश्यमानत्वाद् वायव्यता भवति–इति । द्वितीयश्च–यद्यपि कर्मान्तरं विधीयते तदाऽपि यथाश्रुतमालम्भनमात्रं विधीयते न याग इति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु–कर्मान्तरमेव विधीयते–तच्च यागस्वरूपमेव । तथाहि वायुर्देवता श्वेतः पशुविशेषः–अस्य च पशोर्वायुदैवतत्वं स्पष्टमुच्यते वाक्ये । अयं च द्रव्यदेवतासम्बन्धो यागद्वारैव सम्भवतीत्यतो यागरूपं कर्म कल्पयति–साक्षादुक्तस्य चालम्भनकर्मणो यागेऽप्यावश्यकत्वमस्त्येवेति सर्वमवदातम् ॥

एतदेवाभिप्रेत्याह वायव्यमिति । 'वायव्यं'–वायव्यं श्वेतमालभेतेति वाक्ये यदुक्तं आलम्भनं कर्म तत् 'यजिमत्' द्रव्यदेवतासम्बन्धकल्पितयागसम्बद्धमेवेत्याशयः ॥ ५ ॥

(६) २।३।१६–१७ वत्सालम्भो यजिर्न हि ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ॥

(२) अग्निहोत्रप्रकरणे गोदोहाधिकारे श्रूयते–'वत्समालभेतेति' । इदमेव विषयवाक्यम् ॥

(३) तत्र सन्देहः–किमत्र यागान्तरं विधीयते उत प्रकृताग्निहोत्रप्रकरणोक्तवत्ससम्बन्धेनालम्भनरूपो गुणो विधीयते–इति ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः–पूर्वाधिकरणन्यायेन यागान्तरमेवात्र विधीयत इति॥

(५) सिद्धान्तस्तु–अत्र वत्सालम्भनरूपोऽग्निहोत्रसंस्कार एव विधीयते । पूर्वाधिकरणवाक्यवन्नात्र वाक्ये देवतासम्बन्ध उक्तो येन तद्वद् द्रव्यदेवतासम्बन्धद्वारा यागकर्म कल्प्येतेति ॥

एतदभिप्रेत्याह–वत्सालम्भ इति । 'वत्सालम्भः' 'न' 'यजिमत्'–न यागरूपं कर्मापि तु अग्निहोत्राख्ययागस्य संस्कारगुण एवेति शेषः ॥ ६ ॥

(७) २।३।१८ चरूपधाने न यजिः

(१) पञ्चमाधिकरणस्यापवादान्तरम् ।

(२) "नैवारश्चरुर्भवति–चरुमुपदधाति"–इति विषयवाक्यम् ।

(३) तत्र सन्देहः–अत्र वाक्ये किं यागो विधीयते–उतोपधानमात्रमिति।

(४) पूर्वपक्षः–अत्र याग एव विधीयते–तत्र च यागे वाक्यशेषोक्तो बृहस्पतिरेव देवता । एवं च नैवारचरुद्रव्यको बृहस्पतिदेवताको याग एव विधीयते । यागे उपयुक्तस्य च चरोः शेषस्य प्रतिपत्तिमात्रमुपधानमिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु–उपधानमात्रमत्र विधीयते । वाक्योक्ताख्यातेन

उपधानस्य सम्बन्धः प्रत्यक्षः यागस्य तु वाक्यशेषबलेनानुमेय एवेति न यागविधिरयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह–चरूपधान इति । चरोः उपधाने 'यजिः' यागो न विहित इति शेषः ॥ ७ ॥

(८) २।३।१९ त्वाष्ट्रोत्सर्गो विधीयते ।

(१) पञ्चमाधिकरणस्यापवादान्तरम् ।

(२) विषयवाक्यम्–'त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेत' इति प्रकृत्य श्रुतम्–'पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्ति' इति ।

(३) संशयः–इदं वाक्यं किं कर्मान्तर विधत्ते उत प्रकृतत्वाष्ट्रपात्नीवतयागमुद्दिश्य पर्यग्निकरणरूपं गुणमात्रमिति ।

(४) पूर्वपक्षः–पर्यग्निसंस्कृतपशुद्रव्यकं पत्नीवद्देवताकमुत्सृजनरूपं कर्मान्तरविधानमेव वाक्यस्य साक्षादन्वयेनार्थो लभ्यते । अतः पञ्चमाधिकरणसिद्धान्तवदत्रापि कर्मान्तरमेव विधीयते ॥

(५) सिद्धान्तः–पञ्चमाधिकरणवाक्यमनारभ्याधीतम्–इह तु वाक्यं त्वाष्ट्रपात्नीवत्प्रकरणे पठ्यते । एतद्वाक्योक्तश्च पात्नीवतः पशुः पूर्ववाक्योक्त एव पात्नीवत इत्यपि स्पष्टं प्रत्यभिज्ञायते । तमेव च पात्नीवतं पशुमनूद्य द्वितीये वाक्ये पर्यग्निकरणरूपः संस्कार उच्यते । स एव च संस्कारः उक्तपशुगुणत्वेन उत्सृजन्तीत्याख्यातेन विधीयते । एवं त्वाष्ट्रपात्नीवतमेवोद्दिश्य पर्यग्निसंस्काररूपो गुणोऽत्र विधीयते न कर्मान्तरमिति ॥

एतदभिप्रेत्याह–त्वाष्ट्रोत्सर्ग इति । त्वाष्ट्रस्य त्वष्टृदेवताकस्य पूर्ववाक्योक्तस्य पात्नीवतस्यैव पशोः पर्यग्निसंस्कृतस्य उत्सर्गो विधीयते वाक्येनेति शेषः ॥ ८ ॥

(९) २।३।२० अदाभ्यः प्रकृतौ ग्राह्यः

(१) अपवादान्तरम् ।

(२) अनारभ्य श्रूयते–'एष वै हविषा हविर्यजते योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते' इति । एतदेव विषयवाक्यम् ।

(३) सन्देहः–अदाभ्यनामकयागान्तरविधानमेतदुत ज्योतिष्टोमाङ्गसोमपात्रविशेषस्यैव विधानमिति ।

(४) पूर्वपक्ष.–अदाभ्यशब्दस्य अपूर्वशब्दत्वात् तन्नामको याग एव स्वतन्त्रो 'यजते' इत्यनेनाख्यातेन विधीयत इति ।

(५) सिद्धान्तः–अदाभ्य इति नाम–किन्तु ग्रहस्यैव न यागस्य–'गृहीत्वा' इति शब्दस्यानन्तरमेव पाठात् यजतेस्तु व्यवहितत्वात् इति ॥

एतदभिप्रेत्याह–अदाभ्य इति । 'प्रकृतौ' यागे ज्योतिष्टोमे एव 'अदा-

भ्यः' तन्नामको ग्रहः ग्राह्यः-न त्वेतन्नामको यागः कर्तव्यः इति ॥ ६ ॥

(१०) २।३।२१-२३ नाग्निवाचा यजिं वदेत् ॥

(१) अपवादान्तरम् ।

(२) अस्ति विधिः 'अग्निं चिनुते' इति । एतदेवात्र विषयवाक्यम् ।

(३) तत्र सन्देहः-किमत्राग्निशब्देन यागनामधेयेन यागान्तरं विधीयते उत द्रव्यवाचकेन ज्योतिष्टोमादिष्वेव चयनरूपो गुणो विधीयत इति ।

(४) पूर्वपक्षः-यागान्तरमेव विधीयते । उक्तवाक्यादनन्तरमेव पठ्यते-'अग्निमग्निष्टोमेनानुयजति तमुक्थ्येन' इत्यादि । अनेन स्पष्टं सूच्यते यत् अग्निशब्दो यागवाची यागस्यैवोक्थ्यस्तोत्रादिसम्बन्धसम्भवात्-इति।

(५) सिद्धान्तः-रूढ्या अग्निशब्दो वह्निद्रव्यमेव वक्ति । इयं च रूढिः क्लृप्ता उक्थ्यस्तोत्रादिलिङ्गकल्प्याद् यागवाचित्वाद् बलीयसी । न चात्र यागस्वरूपं प्रतिभाति द्रव्यदेवतावाचकपदाभावात् । अतो न यागनामेदमपि तु ज्योतिष्टोमादिगतवह्निद्रव्यवाचकमेव । 'चयनं' च तस्यैव द्रव्यस्य संस्कारविशेषः । एवं संस्कृतस्य च वह्निद्रव्यस्य ज्योतिष्टोमादावेव विनियोगः-इति ।

एतदभिप्रेत्याह—नाग्निवाचेति । 'अग्निवाचा' अग्निशब्देन 'यजिं' यागं 'न वदेत्'-न विधीयेत इति ॥ १० ॥

(११) २।३।२४ सत्रेऽग्निहोत्रमन्यत् स्यात्

(१) विवेचितो गुणभेदमूलकः कर्मभेदः । प्रकरणभेदमूलक इदानीं विविच्यते ।

(२) विषयवाक्यम्-कुण्डपायिनामयने श्रूयते-'उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति'-इति ।

(३) सन्देहः-अन्यतः प्राप्तमग्निहोत्रकर्म अनूद्य मासरूपो गुणोऽत्र विधीयते उत ततो भिन्नमेव मासाग्निहोत्ररूपं कर्मेति ।

(४) पूर्वपक्षः-प्राप्तमेव नित्याग्निहोत्रमनूद्य मासरूपो गुणोऽत्र विधीयते इति ।

(५) सिद्धान्तः-नेदं वाक्यन्नित्याग्निहोत्रप्रकरणे श्रूयते-श्रूयते त्वेतत् अयनप्रकरणे-उपसद्भिश्चरित्वा तदनन्तरमेव कर्तव्यतया विहितमत्र कर्म । न च उपसदोऽग्निहोत्रे सन्ति । अतो न नित्याग्निहोत्रानुवादोऽयमपि तु कर्मान्तरविधिरेव । कर्मान्तरत्वे चात्र प्रकरणान्तरमेव प्रमाणम् ॥

एतदेवाभिप्रेत्याह-सत्र इति । 'सत्रे' कुण्डपायिनामयनप्रकरणे यत् 'अग्निहोत्रं' विहितं तद् नित्याग्निहोत्रात् 'अन्यत्' कर्मान्तरमेवेत्यर्थः ॥

भाष्यकारमतेनेत्थमेव सिद्धान्तप्रदर्शनम् । न चैतद् वार्तिककारानु-

मतम् । उक्तप्रदर्शनप्रकारेण यद्यपि मासाग्निहोत्रविषयकः सिद्धान्तः सिद्धो भवति तथाऽपि मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यत्र तेन प्रकारेण न सिद्धिः-अत्र उपसद्भिश्चरित्वेत्यस्याभावात् । एतदेव वार्तिककारस्य अरुचिबीजम् । सिद्धान्ते तु न मतभेदः॥ वार्तिककारमतेन सिद्धान्त-प्रतिपादनं यथा-अत्र कर्मभेदे प्रकरणविच्छेद एव प्रमाणम् । तथाहि मासाग्निहोत्रवाक्यकाले नित्याग्निहोत्रवाक्यन्नैव विपरिवर्तते । अविपरि-वर्तमाने च पूर्वकर्मणि उत्तरस्य भेदः स्पष्टमेवावभासते । कालाद्युद्देशेन च कर्तव्यं कर्म विधीयमानं यद्यन्येन वाक्येन तद्रूपमेवोपस्थाप्यते तत-स्तदेवेत्यकर्मान्तरबुद्धिर्भवति । अथ त्वीषदपि तिरोधानान्नोपतिष्ठते पूर्वकर्म ततः परम्प्रति विधीयमानत्वेनैव विहितादन्यत्वबुद्धिर्जाता न शक्याऽपनेतुमिति कर्मान्तरत्वमेव भवतीति ॥ ११ ॥

(१२) २।३।२५ आग्नेयोऽन्यो रुगर्थिनः ।

(१) फलरूपानुपादेयद्वारा प्रकरणकृतकर्मभेदस्य प्रकारान्तरम्प्रदर्श्यते।

(२) अनारभ्य श्रूयते-'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्कामः' इति विषयवाक्यम् ।

(३) सन्देहः-किं प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासगतमेवाग्नेययागमनूद्यात्र रु-ग्रूपं फलं विधीयते-उत कर्मान्तरमेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—दर्शपूर्णमासान्तर्गतमेवाग्नेययागमनूद्यात्र फलं विधी-यते। न पूर्वाधिकरणन्यायावतारोऽत्र । तत्र हि अयनप्रकरणे श्रुतत्वाद्विधे-स्तद्विहितकर्मणो भेदः सिद्धः । अत्र तु वाक्यं न कस्यचिदपि प्रकरणे श्रु-तम् । अतो न प्रकरणान्तरेण कर्मभेदसिद्धिः इति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकरणान्तरत्वाभावेऽपि कस्यापि कर्मणः प्रकरणेन सम्बन्धाभावात् प्रकृतिदर्शपूर्णमासप्रकरणापेक्षयाऽसन्निधिरस्त्येव । अय-मेव चासन्निधिः कर्मभेदं साधयति । एवं च सर्वथा रुक्कामेष्टिः कर्मान्तर-मेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह आग्नेय इति । 'रुगर्थिनः' रुक्कामस्य 'आग्नेयः' 'अन्यः' दर्शपूर्णमासगतादाग्नेयादिति शेषः ॥ १२ ॥

(१३) २।३।२६ सैवान्नकामस्यावेष्टिः

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) 'आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति' इत्यादिवाक्येषु विहिता अवेष्टिः । तस्या एव प्रकरणे फलमाम्नातम्-'एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेत्' इति । एतदेवात्र विषयवाक्यम् ।

(३) तत्र सन्देहः-पूर्ववाक्यकलापविहिताया अवेष्टेः कर्मान्तरमियमन्नाद्यकामस्यावेष्टिर्विधीयते-उत तामेवावेष्टिमनूद्य फलमात्रं विधीयते-इति।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन कर्मान्तरमेव विधीयत इति ।

(५) सिद्धान्तः—न कर्मान्तरमत्र विधीयते-किन्तर्हि पूर्वोक्तामेवावेष्टिमनूद्य फलविशेषो विधीयते । एतयेत्येष शब्दो न शक्नोति अवेष्ट्या भिन्नं कर्म वक्तुम्-सन्निहितस्यैव हि प्रतिनिर्देशक एषशब्दः । तस्मादवेष्टिरेवान्नाद्यकामकर्तव्यतयाऽनूद्यते ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—सैवेति । 'सैव' पूर्वगतवाक्यकलापोक्तैव 'अवेष्टिः' 'अन्नकामस्य' अन्नाद्यरूपफलविशेषकामस्य- अत्र वाक्ये अनूद्यत इति शेषः ॥ १३ ॥

(१४) २।३।२७-२८ आग्नेयः पर्वणोर्भवेत् ॥

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति' इति श्रूयते । तदनन्तरम्पुनः 'यदाऽग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—एकमेवाग्नेयकर्मोभयोरपि वाक्ययोरुक्तमुत भिन्ने एव कर्मणी इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अविशेषपुनःश्रुतिलक्षणेनाभ्यासेन भिन्ने एव कर्मणी । एवं च अमावास्याकाले द्विःप्रयोग आग्नेयस्य-एकः प्रयोगः पूर्ववाक्योक्तोऽपरश्च द्वितीयवाक्योक्तः । तथा दर्शपूर्णमासयागे त्रिःप्रयोग आग्नेयस्य-(१)पूर्ववाक्येनोक्तोऽमावास्यायाम्, (२)पूर्ववाक्योक्तः पौर्णमास्याम्-(३)उत्तरवाक्योक्तोऽमावास्यायामिति ॥

(५) सिद्धान्तः—प्रत्यभिज्ञानादेवाग्नयस्यैकत्वे सिद्धे द्वितीयस्य अमावास्यामात्रवाचकस्य वाक्यस्य पूर्ववाक्योक्तकर्मणोऽनुवादकत्वमेव। अनुवादश्च ऐन्द्राग्नस्तुत्यर्थः। यद्यप्याग्नेयोष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति तथाऽपि केवलेनाग्निना न तथा साधुर्भवति यथेन्द्रसहितेनाग्निनेत्यत 'ऐन्द्राग्नः कर्तव्य' इति विधेयस्यैव प्रशंसा सम्पाद्यतेऽनुवादेनेति ।

एतदभिप्रेत्याह आग्नेय इति । 'आग्नेयः' आग्नेयाख्यं कर्म 'पर्वणोः' अमावास्यायाम् पौर्णमास्यां चेति द्विरेव-'भवेत्' न त्रिरिति भावः ॥१४॥

पादे चतुर्दश न्याया भाष्यकारेण वर्णिताः ।

उक्तार्थमेतत् ॥

इति द्वितीयस्य तृतीयः ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

(प्रयोगभेदविचारात्मकः)

(१) २।४।१-७ न विहित इति यावज्जीवकालोऽग्निहोत्रे

(१) पर्यवसिते कर्मभेदनिरूपणे तत्सम्बद्ध एव प्रयोगभेदो विचार्यते।

(२) 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इति विषयवाक्यम्।

(३) सन्देहः—किमत्र यावज्जीविकता कर्मधर्मः—उत कर्तृधर्मः इति।

(४) पूर्वपक्षः—'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम' इत्यनेन यत् काम्यमग्निहोत्रं विहितं तदेव जुहोतीत्यनेनानूद्य 'यावज्जीव'पदेन तस्य मरणावधिकालोविधीयते। तथा चेदं वाक्यं काम्याग्निहोत्रमुद्दिश्य यावज्जीवकालं विदधाति। एवं चास्य काम्यानुष्ठानस्य मरणपर्यन्तता सिध्यति। अन्यथा 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम' इत्यनेन सकृदेवानुष्ठानं स्यात्। तस्मात् काम्याग्निहोत्रकर्मणो यावज्जीवमभ्याससिद्ध्यर्थमेव यावज्जीवकालरूपस्य कर्मधर्मस्यैवायं विधिस्तथा च नित्यकाम्यप्रयोगौ सम्मिलितावेकमेव कर्म यावज्जीवव्याप्यं सम्पादयतः इति॥

(५) सिद्धान्तः—यावज्जीवपदस्य सत्यपि काललक्षकत्वे न कालवाचकत्वम्। कृत्स्नजीवनपर्याय एवेदं पदम्। न च जीवनं कस्यचित् कर्मणो धर्मो भवितुमर्हति—तस्य पुरुषधर्मत्वात्। तमेव पुरुषधर्मं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रप्रयोगोऽत्र वाक्ये विधीयते। न चात्र कर्मभेदः। प्रयोगभेद एवात्र लभ्यते। न च प्रयोगनैरन्तर्यापत्तिः—सायम्प्रातःकालयोरेव स्पष्टं विहितत्वात्। तस्मात् जीवनस्य पुरुषधर्मत्वात् नित्यकाम्यप्रयोगौ भिन्नावेव।

एतदभिप्रेत्याह—न विहित इति। 'यावज्जीवकालः' 'अग्निहोत्रे' अग्निहोत्रकर्मधर्मत्वेन 'न विहितः'—अपि तु पुरुषधर्मत्वेनैवेति शेषः॥ १॥

(२) २।४।८-३२ मुनिरपि बहुशाखं कर्म चैकं जगाद॥

(१) उक्तान् षट्कर्मभेदकान् विहायान्यः कर्मभेदकः शाखाभेदादिरूपोऽस्ति न वेति विचार्यते।

(२) समुपलभ्यन्ते दर्शपूर्णमासविधायकानि वाक्यानि नानाशाखासु काठकाण्वमाध्यन्दिनतैत्तिरीयाद्यासु।

(३) तत्र सन्देहः—प्रतिशाखं किम्भिन्नमेव कर्म दर्शपूर्णमासाख्यं विधीयते—उत एकमेवेति।

(४) पूर्वपक्षः–काठकादयो नामभेदाः। नामभेदश्च कर्मभेदक इति स्थितम् प्राक्। अतः शाखाभेदेन कर्म भिन्नमिति।

(५) सिद्धान्तः—सर्वत्रोक्तस्य दर्शपूर्णमासस्यैकमेव रूपं। दर्शपूर्णमासेति नामाप्येकमेव सर्वत्रोपलभ्यते। तस्मादनन्यथासिद्धरूपप्रत्यभिज्ञानात् शाखाभेदेऽपि कर्म न भिद्यते-इति।

एतदभिप्रेत्याह—मुनिरिति। 'मुनिः' जैमिनिः 'बहुशाखं' बह्वीषु शाखासु उक्तं 'कर्म' 'एकम्'–अभिन्नम्–इति 'जगाद'॥ २॥

विदितसकलतत्त्वैः शिष्यसम्बोधनार्थ-
नययुगलमिहोक्तं नीतिविद्भिः समीक्ष्य॥

'नययुगलम्' द्वे अधिकरणे। 'नीतिविद्भिः' मीमांसान्यायवेत्तृभिः। स्पष्टमन्यत्॥

इति द्वितीयस्य चतुर्थः॥

इति द्वितीयोऽध्यायः॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

प्रथमः पादः

(अङ्गत्वविचारपरः)

३।१।१ प्रथमं प्रतिज्ञाधिकरणमनुक्रमणिकायां नैवोक्तम् ग्रन्थकृता । तत्र कारणं स्पष्टम् । अत्राधिकरणस्वरूपं नास्ति । द्वितीयतृतीयाध्याययोः पौर्वापर्यसम्बन्धनिरूपकमेवेदमाद्यं सूत्रमिति सर्वसम्मतम् । तथा चोक्तम्–'द्वितीये कर्मणां भेदे सिद्धे, भिन्नक्रियास्वयम् बुभुत्सितः शेषशेषिभावोऽतोऽत्राभिधीयत' इत्यधिकरणमालायाम् । अतो नेदमधिकरणमपि तु शेषलक्षणाधिकरणस्योपोद्घातरूपः प्रस्ताव एवेति नात्राधिकरणत्वेन सन्निवेशितम् । अतोऽत्राधिकरणसङ्ख्या चतुर्दशैव न पञ्चदशेत्यवधातव्यम् ॥

(१) ३।१।२ यो यदर्थः स तच्छेषः

(१) निरूपिते कर्मणां भेदे किं कर्म प्रधानं 'शेषि' किञ्च गौणं 'शेष' इतीदानीं विचारपथमवतरति ।

(२) कर्मणामङ्गप्रधानबोधकानि सर्वाणि वाक्यान्यत्र विषयवाक्यत्वेन परिगृह्यन्ते ।

(३) शेषस्य लक्षणं सम्यक् सम्भवति न वेति सन्देहः ।

(४) पूर्वपक्षः—न सम्भवति शेषस्य लक्षणम् । शेषस्य स्वरूपमेव निरूपयितु न शक्यते । तथाहि शेषत्वं नाम किम् ? अविनाभूतत्वम्–प्रयोज्यत्वम्–विध्यन्तविहितत्वं वा ? न तावदाद्यः–तथासति स्वाम्यपि दासस्य शेषः स्यात्–दर्शपूर्णमासान्तर्गतप्रधानकर्मणामपि परस्परं शेषत्वं स्यात् ॥ नापि द्वितीयः–पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत्र तुषोपवापं प्रति शेषस्यापि कपालस्य तत्प्रयोज्यत्वाभावात् शेषत्वं न स्यात् । नापि तृतीयः–विध्यादिविहितस्य पलाशशाखाच्छेदस्य सत्यपि शषत्वे विध्यन्तविहितत्वाभावात् । तस्मान्नास्ति शषतायां किञ्चित् स्वरूपमिति ॥ न च शेषत्वसाधकः कश्चिद् हेतुरस्ति–'विमतः शेषः एवंरूपत्वात्' इति कस्यचिद् हेतोर्निरूपयितुमशक्यत्वादिति ॥

(५) सिद्धान्तः—'विमतः प्रयाजादिः शेषः परार्थत्वात् भृत्यादिवत्' इति हेतुः सुनिरूपः । तथा च 'परार्थः शेष' इति लक्षणमदुष्टमेव । एवं च शेषत्वस्य हेतुः स्वरूपं च निरूपितं भवति इति ।

एतदभिप्रेत्याह—यो यदर्थ इति । 'यः' पदार्थः 'यदर्थः' स 'तस्य शेष' इति योजना ॥ १ ॥

(२) ३।१।३–६ कर्माण्यपि फलादिनः ।

(१) शेषस्य लक्षणे निरूपिते तस्य लक्ष्यमिदानीं निरूप्यते ।

(२) स्फ्यकपालादिकं द्रव्यम्—अरुणिमादिको गुणः–अवघातप्रोक्षणादिकः संस्कारः–दर्शपूर्णमासादिकं कर्म–स्वर्गादि फलम्–पुरुषश्च कर्ता। यत्र यत्र वाक्ये एतान्युक्तानि तानि सर्वाण्यत्र विषयवाक्यत्वेन परिगृह्यन्ते।

(३) अत्र सन्देहः—किं द्रव्यादयः पुरुषान्ताः सर्व एव शेषस्य लक्ष्या उत कानिचिदेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः (बादरिमतम्)–द्रव्यगुणसंस्कारा एव शेषा न कर्मफलपुरुषाः । द्रव्यादिषु त्रिष्वेव नियतः शेषभावः । एते सर्वत्र शेषभूताः परोपकारित्वस्यैष्वेव वर्तमानत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—यथा द्रव्यादयस्त्रयः परार्थास्तथैव कर्मफलपुरुषा अपीत्येतेषामपि सुस्पष्टं शेषत्वम् । तथाहि दर्शपूर्णमासादि फलार्थमेव क्रियते–फलं च पुरुषार्थमेव सम्पद्यते–पुरुषश्चौदुम्बरीसम्मानादिषु गुणभूतः श्रूयते ॥ तस्माद् द्रव्यादिष्वेव शेषत्वं न कर्मादिष्विति न समीचीनाऽवधारणा । इयांस्तु विवेकः । द्रव्यगुणसंस्काराणां यागम्प्रति शेषत्वं नियतं कर्मादीनां त्वापेक्षिकम् । तथाहि कर्मणः फलम्प्रति शेषत्वेऽपि द्रव्यम्प्रति प्रधानत्वमेव–फलस्य पुरुषम्प्रति शेषत्वेऽपि यागम्प्रति प्राधान्यम्–पुरुषस्यौदुम्बरीसम्मानादि प्रति शेषत्वेऽपि फलम्प्रति प्राधान्यमिति ॥

एतदभि त्याह—कर्मादीति । 'कर्मादि' कर्मफलपुरुषा अपि 'फलादिनः' फलपुरुषकर्मणां यथाक्रमं शेषः–न केवलं द्रव्यगुणसंस्कारा एवेति शेषः [फलादिन इति नपुंसकलिङ्गकफलादिशब्दस्य षष्ठ्येकवचने रूपम् । एवमेव पाठ उपलभ्यते] ॥ २ ॥

(३) ३।१।७–१० व्रीह्यादेरवघातादि

(१) शेषशेषिभावविचारे दृष्टान्तविशेषाः प्रदर्श्यन्ते । तत्रादौ संस्कारस्य शेषत्व प्रदर्श्यते ।

(२) दर्शपूर्णमासौ प्रकृत्य अवघातप्रोक्षणादयो व्रीहिधर्माः, उत्पवनावेक्षणादय आज्यधर्माः, तथा च गोप्रसुत्वणादयः सान्नाय्यधर्मा विहिताः ।

(३) तत्र सन्देहः–अवघातादयो धर्माः सर्वेषु द्रव्येषु कर्तव्या उत तेष्वेव द्रव्येषु यत्र तैः कश्चिदुपकारः स्यात् । तथाहि अवघातः किं व्रीहिष्वेव कार्य उताज्येष्वपीति ।

(४) पूर्वपक्षः। सर्व एव धर्मा एकस्यैव दर्शपूर्णमासकर्मणः प्रकरणे विहितास्तस्यैव फलहेतुतया तस्यैवापूर्वेण सङ्गच्छन्ते-अवान्तरस्य कस्यचिदपूर्वान्तरस्याभावात्। फलापूर्वप्रयुक्त्या चानुष्ठीयमाना धर्माः यस्मिन् कस्मिन्नपि दर्शपूर्णमासयागसम्बद्धे द्रव्येऽनुष्ठिताः फलापूर्वं साधयन्त्येवेति सर्वे सर्वत्रानियमेन कर्तव्या इति।

(५) सिद्धान्तः—दर्शपूर्णमासान्तर्गता आग्नेयादयो भिन्नक्षणवर्तिनो यागाः स्वस्वावान्तरापूर्वेणैव फलापूर्वं साधयन्ति। एव च पुरोडाशद्रव्यकयागजन्यमेवापूर्वं पुरोडाशद्रव्यव्रीहिधर्माणाम्प्रयोजकम्-आज्यधर्माणां च आज्यद्रव्यकयागजन्यमेवापूर्वं प्रयोजकम्। एवं च तत्तदपूर्वविशेषप्रयुक्ता धर्मास्तत्तदपूर्वसाधनप्रकृतिद्रव्येष्वेव व्यवतिष्ठन्ते। तथा चावघातादिः पुरोडाशप्रकृतिभूतेषु व्रीहिष्वेव व्यवतिष्ठते इति।

एतदेवाभिप्रेत्याह—व्रीह्यादेरिति। 'अवघातादि' अवघातः प्रोक्षणं च 'व्रीह्यादेः' यागविशेषसाधनपुरोडाशादिप्रकृतिभूतस्यैव—'शेषः' अङ्गमिति शेषः॥ ३॥

(४) ३।१।११ स्फ्यादिरुद्धननादिनः।

(१) अङ्गत्वविशेषविचारः प्रवर्तते।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते-'स्फ्यश्च कपालानि च अग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या च उलूखलं च मुसलं च दृषच्च उपला च एतानि वै दश यज्ञायुधानि' इति।

(३) तत्र सन्देहः—यत् यत् कर्म स्फ्यादिभिः कर्तुं शक्यं तेषु सर्वेष्वेतेषामुपयोगः साङ्कर्येण-उत यद् येन कर्मणा सह विधियुक्तं तत्रैव तस्योपयोगो व्यवस्थितः इति।

(४) पूर्वपक्षः—स्फ्यादीनां यज्ञायुधीयत्वमेवात्र वाक्ये समाम्नातम्। साङ्कर्येणापि प्रयोगे सिध्यत्येव सर्वेषां यज्ञायुधत्वम्। अतो यथोपयोगं सर्वत्र सर्वेषामुपयोगः कर्तव्यः इति।

(५) सिद्धान्तः-'स्फ्येनोद्धन्ति' 'कपालेषु श्रपयति' 'अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति' 'शूर्पेण विविनक्ति' 'कृष्णाजिनमधस्तादुलूखलस्यावस्तृणाति' 'शम्यया दृषदुपदधाति' 'उलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति' 'दृषदुपलाभ्यां पिनष्टि' इति वाक्येषु स्फ्यादिभिः प्रत्येक यत् कर्तव्यं तस्य विधिः स्पष्टमुपलभ्यते। एवं च स्फ्यादिद्रव्याणाम्प्रतिकर्म व्यवस्थैव भवति न साङ्कर्येण उपयोगः। विषयवाक्ये यत्तेषां परिगणनं तेषां यज्ञायुधत्वसूचनार्थम्-तस्य च 'यज्ञायुधानि सम्भरन्ति' इत्यासादनविधाने उपयोगः इति।

एतदभिप्रेत्याह स्फ्यादिरिति। 'स्फ्यादिः'-स्फ्यश्च कपालानि चेत्या-

दिः–'उद्धननादिनः' शेषः इति शेषः। एवं च स्फ्येन उद्धननमेव–कपालेषु श्रपणमेव–अग्निहोत्रहवण्या हविर्निर्वपणमेव–शूर्पेण विविनेजनमेव–कृष्णाजिने उलूखलस्यावस्तरणमेव–शम्यायां दृषदुपधानमेव–उलूखलमुसलाभ्यामवहननमेव–दृषदुपलाभ्यां पेषणमेव कर्तव्यमिति निष्कर्षः॥ ४॥

(५) ३।१।१२ आरुण्यं क्रयणस्याङ्गम्

(१) अङ्गत्वविचारोऽनुवर्तते।

(२) ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते–'अरुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या सोमं क्रीणाति' इति।

(३) तत्र सन्देहः—'अरुणया'पदेनोक्त आरुण्यरूपो गुणः किं क्रयसाधनीभूतया गवैव सम्बध्यते–उत यानि ज्योतिष्टोमसम्बद्धानि द्रव्याणि तैः सर्वैरेवेति।

(४) पूर्वपक्षः—'अरुणया' पदेनारुण्यगुण उच्यते। स च गुणोऽमूर्तः। न चामूर्तस्य क्रयसाधनत्वमुपपद्यते। एवं च 'अरुणया'पदगततृतीयाश्रुत्याऽभिहित आरुण्यगुणस्य विनियोगो नोपपद्यते। ततश्च प्रकरणमेव तद्विनियोजकत्वेन स्वीकर्तव्यम्। प्रकरणे च नानाद्रव्याणि ज्योतिष्टोमसाधनान्युक्तानि ग्रहचमसादीनि। तस्मात् सर्वैरेव ज्योतिष्टोमसाधनभूतद्रव्यैर्ग्रहचमसादिभिरारुण्यगुणस्य सम्बन्ध इति।

(५) सिद्धान्तः—यद्यप्यारुण्यगुणोऽमूर्तस्तथापि वाक्योक्तां गां व्यवच्छिनत्त्येव। इयं च गौः सोमक्रयसाधनम्। तस्मात् तद्गोद्वारा तद्व्यवच्छेदकस्यारुण्यगुणस्यापि तत्साधनत्व सिध्यत्येव। एवं च आरुण्यगुणस्य क्रयेणान्वयः। तथा च सति–'आरुण्यगुणविशिष्टया एकहायन्या गवा सोमं क्रीणातीति' वाक्यार्थः पर्यवस्यति। इति॥

एतदभिप्रेत्याह—आरुण्यमिति। 'आरुण्य' अरुणयेतिपदेनोक्त आरुण्यगुणः 'क्रयणस्य अङ्गम्' सोमक्रये अन्वितम् न ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नातैः सर्वैर्द्रव्यैरिति शेषः॥ ५॥

(६) ३।१।१३–१५ न ग्रहैक्यं विवक्षितम्।

(१) अङ्गत्वविचारः प्रवर्तते।

(२) सोमयागे श्रूयते–'दशापवित्रेण ग्रहं सम्मार्ष्टि' इति। 'दशापवित्रं' वस्त्रखण्डः 'ग्रहः' सोमरसधारणार्थः पात्रविशेषः।

(३) अत्र सन्देहः–ग्रहमित्यत्र यदेकत्वमुच्यते तत्सम्मार्जनाङ्गत्वेन विवक्षितन्न वा–अर्थात् किमेकस्यैव ग्रहस्य सम्मार्जनं कर्तव्यमुत सर्वेषामिति।

(४) पूर्वपक्षः—एक एव ग्रहः सम्मार्जनीयः श्रुत्युक्तस्यैकत्वस्य परित्यागानौचित्यात् इति।

(५) सिद्धान्तः—अत्र वाक्ये ग्रहस्य प्राधान्यं स्पष्टम्प्रतीयते-सम्मार्जनं च ग्रहम्प्रति गुणः । एवं च 'प्रतिप्रधानं गुण आवर्तनीय' इति न्यायेन यावन्तो ग्रहा यागे उपयुज्यन्ते ते सर्व एव सम्मार्जनीयाः इति ।

एतदभिप्रत्याह—न ग्रहैक्यमिति । 'ग्रहैक्यम्' ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यत्र यत् ग्रहस्यैकत्वं उक्तम् तत् 'न विवक्षितम्' उद्देश्यगतसंख्याया अविवक्षितत्वात् । अतो नैक एव ग्रहः सम्मार्जनीयः अपि तु सर्व एवेत्याशयः॥६॥

(७) ३।१।१६-१७ चमसानान्न सम्मार्गः

(१) उक्ताधिकरणस्यापवादः ।

(२) 'ग्रहं सम्मार्ष्टीति' वाक्यं सोमयागप्रकरणे श्रुतम् ।

(३) सन्देहः—ग्रहमात्रस्य सम्मार्जनमत्र विवक्षितमुत सोमसम्बन्ध्युपकरणान्तराणां चमसानामपीति ।

(४) पूर्वपक्षः—ग्रहमित्यत्रैकवचनञ्च विवक्षितमिति स्थितम्-तथैव ग्रहमित्यत्र प्रातिपदिकार्थभूतं ग्रहत्वमप्यविवक्षितम् । एवं च ग्रहशब्दस्य सोमोपयुक्तपात्रमात्रस्योपलक्षकत्वात् सोमावसेकनिर्हरणादिसाधकानां चमसानामपि सम्मार्गो भवतीति ।

(५) सिद्धान्तः—पूर्वाधिकरणन्यायो नात्रावतरति । तत्र हि वाक्यभेदापत्त्या एकत्वस्याविवक्षा स्वीकृता । ग्रहत्वे तु नास्ति तदापत्तिः । ततश्च सत्यपि प्रयोजने प्रमाणाभावात् चमसानां सम्मार्गो नास्ति इति ।

एतदभिप्रेत्याह—चमसानामिति ॥ ७ ॥

(८) ३।१।१८ यूपेऽरत्निर्गुणः पशोः ।

(१) अङ्गविशेषविचारो वर्तते ।

(२) 'सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूप' इति वाजपेयप्रकरणे श्रूयते ।

(३) तत्र सन्देहः—सप्तदशारत्निशब्दोक्तं यत् ऊर्ध्वमानं तद् वाजपेयस्याङ्गमुत वाजपेययागगतपशोरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—वाजपेयस्य यागस्यैवाङ्गं तन्मानम्-सप्तदशारत्निवाजपेयशब्दयोरानन्तर्यात् । प्रकरणं चैवमेवानुगृह्यते । यदि मानविशेषस्य यागेन साक्षात्सम्बन्धो न सम्भवेत् तर्हि यागगतषोडश्यादिपात्रद्वारैव तन्मानस्य यागेन सम्बन्धः स्वीकार्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—'सप्तदशारत्निर्यूप' इति सामानाधिकरण्याद् यूपेनैव सप्तदशारत्नितायाः साक्षात्सम्बन्धः । यूपस्य च पश्वङ्गत्वात् तन्मानं यूपद्वारा पशोरङ्गम्भवति । पशोश्च वाजपेययागाङ्गत्वात् पशुद्वारा वाजपेयस्याप्यङ्गम्भवत्येव तन्मानमिति । सर्वमवदातम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किं सामिधेनीरेवानुब्रुवाण उपवीतं धारयेदुत सर्वमेव दर्शपूर्णमासप्रकरणोक्तमनुतिष्ठता उपवीतं धार्यम् इति । अर्थात् उपवीतं सामिधेनीमात्रस्याङ्गमुत प्राकरणिकसकलपदार्थानामिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन सामिधेनीप्रकरणस्यात्रावान्तर-प्रकरणत्वात् तद्बलात् सामिधेनीमात्रस्याङ्गमुपवीतमिति ।

(५) सिद्धान्तः—नैवात्र पूर्वाधिकरणन्यायावतारः । अत्र हि अनन्य-ङ्गभूतनिवित्प्रकरणेन सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छेदात् । न चोपवीतसन्नि-हितदशमानुवाकोक्तकाम्यसामिधेन्यङ्गता उपवीतस्य सन्निध्यपेक्षया प्रक-रणस्य बलीयस्त्वात् प्राकरणिकसकलपदार्थाङ्गतैवोपवीतस्य न्याय्येति ।

एतदभिप्रेत्याह इष्ट्यङ्गमिति । 'उपवीतिता' उपवीतधारणम् 'इष्टेः' समस्तस्य दर्शपूर्णमासयागस्य 'अङ्गम्' न सामिधेनीमात्रस्येत्याशयः ॥१०॥

(११) ३।१।२ वारणं यज्ञमात्राङ्गम्

(१) अष्टमाधिकरणापवादः ।

(२) आधानप्रकरणे दारुपात्रं यज्ञार्थं श्रूयते-'तस्माद्वारणो यज्ञा-वचर' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्रोक्तस्य वारणस्य पात्रस्य किं सर्वेषु यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादिषु विनियोग उत प्राकरणिकाधानाङ्गभूतेषु पवमानहविः-ष्वेव तस्य निवेश इति ।

(४) पूर्वपक्षः—वारणपात्रं प्रकरणबलाद् आधाने अन्वेति-साक्षात् आधाने तु तस्य प्रयोजनाभावात् तदङ्गेषु पवमानहविःष्वेव तन्निविशते । एवमेव हि प्रकरणमनुगृहीतं भवति इति ।

(५) सिद्धान्तः—यथाऽग्निसंस्कारत्वेनाधानं विहितं तथैव पवमान-हवींष्यपि । अत आधानस्य पवमानहविषां च तुल्यमेवाग्निम्प्रति गुण-त्वम् । तथा च सति पवमानहविषामाधानस्य च परस्परमङ्गाङ्गिभावो न सम्भवति । एवं च प्रकरणस्य पात्रं प्रति विनियोजकत्वाभावात् 'वारणो यज्ञावचर' इति वाक्येन यज्ञसामान्यं प्रत्यङ्गत्वम्पात्रस्य । तथा च दर्शपूर्णमासादिसर्वयज्ञेषु वारणपात्रस्य विनियोग इति ।

एतदभिप्रेत्याह—वारणमिति । 'वारणं' वारणपात्रम् 'यज्ञमात्रस्य' यज्ञसामान्यस्य सर्वेषां यज्ञानामिति यावत् 'अङ्गम्' इति ॥ ११ ॥

(१२) ३।१।२३ वार्त्रघ्न्यावाज्यभागयोः ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते-'वार्त्रघ्नी पूर्णमासेऽनूच्येते' । वार्त्र-

घ्नीयुगलं च होत्रकाण्डे आज्यभागयोः क्रमे–'अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत्' इति 'त्वं सोमासि सत्पतिः' इत्येवंरूपमनुवाकेनाम्नातम् ॥

(३) तत्र सन्देहः—वार्त्रघ्नीयुगलस्य किं पूर्णमासे विनियोग उताज्यभागयोरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—'वार्त्रघ्नी पूर्णमासेऽनूच्येते' इति विधिवाक्येन स्पष्टमुक्तं वार्त्रघ्न्योः पूर्णमासाङ्गत्वम् । तच्च प्रमाणान्तराभावेऽवश्यं स्वीकार्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रयाजमन्त्रानुवाकस्यानन्तरमेवायमनुवाकः पठितः। स च अङ्गयोः–आज्यभागयोः क्रमः, न तु मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयोः। तस्मान्न मन्त्रयोः मुख्ययागाङ्गत्वं किन्तु आज्यभागाङ्गत्वम् । अपरं च–यद्यपि 'अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत्' इति वार्त्रघ्नीगताद्यस्य अग्निलिङ्गकस्य मन्त्रस्य पूर्णमासे निवेश कथंचित् आग्नेयपुरोडाशद्वारा सम्भवति—तथापि द्वितीयस्य सोमलिङ्गकस्य मन्त्रस्य तत्र निवेशो नैव सम्भवति—पूर्णमासयागे सोमदेवताया अभावादिति ॥

एतदभिप्रेत्याह—वार्त्रघ्न्याविति । 'वार्त्रघ्न्यौ' वार्त्रघ्नीमन्त्रयुगलम् 'आज्यभागयोः' अङ्गम्—न तु पूर्णमासस्येति शेषः ॥ १२ ॥

(१३) ३।१।२४–२५ न मुष्टिर्वाग्यमार्थोऽथ

(१) क्रमेण विनियोगोऽङ्गानाम्प्रदर्शितः । तदपवादोऽधुना प्रदर्श्यते ।

(२) ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते='मुष्टी करोति–वाचं यच्छति–दीक्षितमावेदयति, इति ।

(३) तत्र सन्देहः—मुष्टीकरणं किं वाग्यमस्याङ्गमुत सर्वस्य प्राकरणिकस्य कर्मकलापस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—मुष्टीकरणवाङ्नियमनवाक्ययोर्नैरन्तर्येण पठितत्वात् क्रमप्रामाण्येन मुष्टीकरणं वाङ्नियमनस्यैवाङ्गमिति ।

(५) सिद्धान्तः—नैरन्तर्येऽपि वाक्ययोः परस्परनैरपेक्ष्यात् न तदुक्तयोरङ्गाङ्गिभावः । स्वतन्त्रे एव एते वाक्ये स्वतन्त्रे एव कर्मणी मुष्टीकरणवाङ्नियमनरूपे विदधतः। अत एव मुष्टीकरणन्न वाङ्नियमस्याङ्गमपि तु कृत्स्नस्य ज्योतिष्टोमीयकर्मकलापस्य । कृत्स्ने हि कर्मणि हस्तचापलनिवारणेन उपकरोति मुष्टीकरणमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—न मुष्टिरिति । 'मुष्टिः' मुष्टीकरणं 'वाग्यमार्थो' वाङ्नियमनस्य अङ्गन्न भवत्यपि तु समस्तस्य प्राकरणिकस्य कर्मकलापस्येत्यर्थः ॥

भाष्ये तु 'मुष्टीकरणं वाग्यमश्च किं दीक्षितावेदनस्य (तृतीयवाक्यो-

कस्य) अङ्गमुत कृत्स्नप्रकरणे तयोर्निवेश' इत्येवम्प्रकारः सन्देहः प्रदर्शितः । विचारप्रकारश्चात्रापि पूर्वोक्त एव ॥ १३ ॥

(१४) ३।१।२६-२७ चतुर्धाऽऽग्नेय एव हि

(१) अङ्गानां क्रमद्वारा विनियोगो विचारितः । इदानीं किं तादृशो विनियोगः समस्तस्यैव भवत्युतांशतोऽपीति विचार्यते ।

(२) दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते -'आग्नेयं चतुर्धा करोति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्रोक्तं चतुर्धाकरणं किमाग्नेये एव निविशते-उत आग्नेये आग्नीषोमीये ऐन्द्राग्ने च सर्वत्रेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथाऽऽग्नेयः पुरोडाशोऽग्निना सम्बद्धस्तथैवाग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोरपीति आग्न्येयपदेन त्रयाणामपि लक्षितत्वात् त्रिष्वपि चतुर्धाकरणस्य निवेश इति ।

(५) सिद्धान्तः—'आग्नेय' इति तद्धितो न सम्बन्धमात्रार्थे विहितः किन्तु देवतासम्बन्धे, न च केवलोऽग्निः आग्नीषोमीयस्य ऐन्द्राग्नस्य वा देवता । ततश्च आग्नेयनाम्ना साक्षात् सम्बन्धः केवलाग्निदैवतस्यैव पुरोडाशस्य नेतरयोरिति न तेन नाम्ना सर्वेषामुपलक्षणम् । एवं च आग्नेये एव चतुर्धा करणन्नेतरयोरति ।

एतदभिप्रेत्याह—चतुर्धेति । 'चतुर्धा' चतुर्धाकरणम् 'आग्नेये एव' पुरोडाशे नाग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोरित्याशयः ॥ १४ ॥

पादे चतुर्दश न्याया भाष्यकारेण वर्णिताः ।

अस्याः कारिकायाः प्रामाण्येन भाष्ये प्रथमस्योपोद्घातसूत्रस्याधिकरणत्वं न प्रामाणिकमित्यस्मिन् पादेऽधिकरणानां सङ्ख्या चतुर्दशैव न पञ्चदशेति ज्ञेयम् ॥

इति तृतीयस्य प्रथमः ॥

अथ तृतीयस्य द्वितीयः ।

(१) ३।२।१-२ मन्त्रो न गौणे विनियोजनीयः

(१) लिङ्गप्रमाणेन मन्त्राणामङ्गत्वमिदानीं विचार्यते ।

(२) 'बर्हिर्देवसदनं दामि' इति बर्हिर्लवनप्रकाशको मन्त्रो तत्प्रकाशनलिङ्गेन लवनक्रियायां विनियुज्यते । लवितव्यं च बर्हिर्द्विविधं भवति मुख्यं गौणं च । मुख्यं कुशकाशादिदशविधदर्भरूपम् गौणन्तु तत्सदृशं तृणान्तरम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किम्मुख्यस्यैव बर्हिषः कुशादेर्लवने मन्त्रस्य विनियोग उत गौणस्यापि तृणान्तरस्य इति ।

(४) पूर्वपक्षः—मुख्यवद् गौणस्यापि शब्देनोच्यमानत्वं तुल्यम् । तथा च सति मुख्यवद् गौणेऽपि बर्हिषि लवनं प्राप्तं तत्र च लवनप्रकाशकमन्त्रस्यापि विनियोगो भवत्येवेति ।

(५) मुख्यस्य शीघ्रतरप्रतीतत्वेन तस्मिन् मन्त्रं विनियुज्य चरितार्थं लवनप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं विलम्बितप्रतीततया गौणस्य प्रतीक्षां न करोति । तस्मात् मुख्यस्यैव बर्हिषो लवने मन्त्रो विनियोजनीयः ।

एतदभिप्रेत्याह—मन्त्र इति । 'मन्त्रो' 'गौणे' मन्त्रलिङ्गपरामृष्टेऽपि 'न विनियोजनीयः'-अपि तु मुख्ये एवेत्याशयः ॥ १ ॥

(२) ३।२।३-४ श्रुत्यैन्द्रमन्त्रोऽग्निगुणो यथार्थः ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) अग्निचयने 'निवेशनः सङ्गमनः' इत्यादि मन्त्रः श्रूयते—तस्य च 'ऐन्द्री' इति समाख्यानम्—तस्योत्तरार्धे 'इन्द्रो नस्थौ' इति इन्द्रपदस्योपलम्भात् । एतदृग्विषयं च ब्राह्मणवाक्यम्-'निवेशनः सङ्गमनो वसूनामित्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति । अत्र च मन्त्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपेण लिङ्गेनास्य मन्त्रस्य इन्द्रदेवताककर्मणि विनियोगः सूच्यते—ब्राह्मणवाक्यस्थविधिना तु गार्हपत्योपस्थाने ।

(३) तत्र सन्देहः—किमैन्द्र्या ऋचा इन्द्रोपस्थाने विनियोग उत गार्हपत्योपस्थाने—इति ।

(४) पूर्वपक्षः—ब्राह्मणवाक्येन गार्हपत्योपस्थाने विनियुज्यमानो मन्त्रोऽर्थम्प्रकाशयन् इन्द्रपदस्य मुख्यया वृत्त्या प्रसिद्धमेव स्वर्गाधिपतिं सहस्राक्षमिन्द्रं प्रकाशयति । गार्हपत्यं त्वग्निं 'इन्द्र'शब्दः स्वप्रकृतिभू-

तेन्द्रिदीप्ताविति धातोर्दीप्त्यर्थद्वारिकया गौण्यैव वृत्त्या प्रकाशयेत्। तथाच पूर्वाधिकरणन्यायेन मुख्यार्थस्यैव शीघ्रतरप्रतीत्या उपस्थितत्वात् तस्य च परित्यागे मानाभावात् इन्द्रोपस्थाने एव मन्त्रस्य विनियोग उचितः। ब्राह्मणवाक्येन च विसंवादं वारयितुं तत्रत्येन गार्हपत्यशब्देन गौण्या वृत्त्या इन्द्रः स्वर्णरूपस्य गृहस्य पतिरिति व्युत्पत्तिद्वारिकया–इन्द्रो लक्ष्यते--एवं चोभयत्रापि इन्द्रस्यैवोच्यमानत्वात् संवादो लभ्यते–इति।

(५) सिद्धान्तः—पूर्वपक्षप्रदर्शितरीत्या इन्द्रगार्हपत्यशब्दयोरन्यतरस्य गौणत्वेऽवश्यम्भाविनि सति ब्राह्मणवाक्यस्य विधायकत्वाद् विधौ च लक्षणायाः सत्यां गतौ अन्याय्यत्वात् प्राप्तानुवादरूपे मन्त्र एव इन्द्रशब्देन गार्हपत्योऽग्निर्लक्षणीयः। एवं च लक्षणाया गार्हपत्याग्निप्रकाशनसमर्थस्य ऐन्द्रीमन्त्रस्य ब्राह्मणवाक्यस्थसाक्षाच्छ्रुत्या गार्हपत्यस्याग्नेरेवोपस्थाने विनियोग इति॥

एतदभिप्रेत्याह—श्रुत्येति। 'ऐन्द्रमन्त्रः'–'निवेशनः सङ्गमन' इत्यादिः 'इन्द्रो न स्था'वित्यन्तः 'ऐन्द्र'नाम्ना समाख्यातो मन्त्रः–'श्रुत्या'–'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत' इति ब्राह्मणवाक्यरूपया–'अग्निगुणः'–अग्नेः गार्हपत्यस्यैव गुणः तदुपस्थाने विनियुज्यते। अयं च विनियोगो 'यथार्थ' एव मन्त्रगतस्येन्द्रपदस्य गौण्या वृत्त्याऽग्निरूपस्यार्थस्य लक्षितत्वात् इत्यर्थः। एवं च न कोपि विसंवादो मन्त्रब्राह्मणयोरित्याशयः॥ २॥

(३) ३।२।५–९ हविष्कृदेहीति न हन्तिमन्त्रः

(१) मन्त्राणां मुख्यार्थानुसारेण विनियोग इति सामान्यतो न्यायोऽवधारितः। तस्यापवादश्चोक्तः। अत इदानीं कस्य मन्त्रस्य सामान्येन न्यायेन बर्हिर्न्यायेन विनियोगः कस्य चापवादन्यायेन ऐन्द्रीन्यायेनेति विचारः प्रस्तूयते।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते–'हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्नाह्वयति' इति। देवानामर्थे या हविः सम्पादयति सा 'हविष्कृत्' तामेनां सम्बोध्य-अध्वर्युः 'एहि' इति ब्रूते। तमिमं मन्त्रमुच्चार्याध्वर्युस्त्रिवारमवघातं कुर्वन् आह्वयतीत्यर्थः।

(३) तत्र सन्देहः—हविष्कृदेहीति मन्त्रस्य किमवघाते विनियोग उताह्वाने इति।

(४) पूर्वपक्षः—उक्तवाक्येन मन्त्रस्यावघाते एव विनियोगः। अन्यथा आह्वानपरत्वात् श्रूयमाणं 'अवघ्नन्' इति पदमनर्थकं स्यात्। एवं च मन्त्रगतम् 'एहि' इति पदं वाक्यगतं 'आह्वयति' इतिपदं चावघातपरतयैव गौणमिति स्वीकार्यम्–ऐन्द्रीन्यायेनेति।

(५) सिद्धान्तः—एहीति पदं आह्वानमन्तरेण नोपपद्यते। लिङ्गेन चायम्मन्त्रः आह्वाने विनियुज्यते नावघाते। न चावघ्नन्निति पदस्य वैयर्थ्यम् तस्य काललक्षकत्वात्। तथा चैवं वाक्यार्थः सम्पन्नः–'अवघा-तकाले यत् हविष्कृत आह्वानं तद् 'हविष्कृदेहीति' मन्त्रेण त्रिः कर्तव्यम्' इति। अतः प्रथमाधिकरणन्यायेन (बर्हिर्न्यायेन) मुख्ये एवाह्वाने मन्त्रस्य विनियोगः न तु गौणे अवघातरूपे आह्वाने। तस्मादाह्वानस्यैव शेषोऽयम्मन्त्र इति।

तदेतदभिप्रेत्याह हविष्कृदिति। 'हविष्कृदेहि' इति मन्त्रो 'हन्तिमन्त्रो' अवघातशेषभूतो मन्त्रो 'न' शेषः ॥ ३ ॥

(४) ३।२।१० नोत्थातुमग्नीन् विहरेति मन्त्रः।

(१) तृतीयाधिकरणन्यायस्यैव दृष्टान्तान्तरम्।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते–'उत्तिष्ठन्नन्वाह अग्नीदग्नीन् विहर' इति। आग्नीध्रं सम्बोध्य अग्निविहरणप्रैषरूपो मन्त्रोऽनेन वाक्येन विनियुज्यते।

(३) तत्र सन्देहः—अयम्मन्त्रः किमुत्थानशेषतया विनियुज्यते-उता-ग्निविहरणशेषतयेति।

(४) पूर्वपक्षः—उत्थानशेषतयैवानेन वाक्येन मन्त्रोऽयं विनियुज्यते। पूर्वाधिकरणेन 'अवघ्नन्' पदवदत्र 'उत्तिष्ठन्' पदस्य काललक्षकत्वाभावे-ऽस्य वैयर्थ्यमेवान्यथा स्यादिति।

(५) सिद्धान्तः—अग्निविहरणप्रैषे एवान्वितोऽयम्मन्त्रो नोत्थाने। अतोऽन्वयासमर्थस्य विनियोगासम्भवात् अगत्या 'उत्तिष्ठन्'पदस्य लक्षणया कालबोधकत्वमेवाङ्गीकार्यमिति।

एतदभिप्रेत्याह—नोत्थानमिति। 'अग्नीन् विहरेति मन्त्रः' 'न' 'उत्था-तुं'-उत्थानाङ्गतया विधीयते इति शेषः ॥ ४ ॥

(५) ३।२।११–१४ स्यात्सूक्तवाकेन यजिः प्रहारः

(१) पूर्वाधिकरणापवादः।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते–'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति' इति। 'इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत्' इत्यादिको मन्त्रः 'सूक्तवाकः'–'प्रस्तरः' दर्भमुष्टिः-तस्य 'प्रहरणम्' प्रक्षेपः अग्नौ–'त्वं सूक्तवागसि' इत्यग्निं सम्बोध्य तन्मन्त्रे आम्नानात्।

(३) तत्र सन्देहः—किं सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणाङ्गम् प्रत्यङ्गतयोप-दिश्यते उतकाललक्षणैवेयमिति।

(४) पूर्वपक्षः—अत्र 'सूक्तवाकेन' इतिपदं कालं लक्षयति–होत्रा मन्त्रेऽस्मिन् पठ्यमाने तत्पाठकालेऽध्वर्युः प्रस्तरम्प्रहरेदित्यर्थः। न च

प्रस्तरप्रहरणं प्रत्यस्य मन्त्रस्याङ्गता सम्भवति-पूर्वाधिकरणन्यायेन तादृशान्वयासम्भवात् इति।

(५) सिद्धान्तः—'सूक्तवाकेन' इति तृतीयाश्रुत्या प्रस्तरप्रहरण एव मन्त्रोऽयं विनियुज्यते। न चान्वयासम्भवः। मन्त्रो ह्ययं पूर्वमिष्टान् अग्न्यादीन् देवान् स्मारयति तद्देवताद्वारा चास्य मन्त्रस्य प्रस्तरप्रहरणेनान्वयः। देवताकल्पनेन च तदुद्देशपूर्वकस्य प्रस्तरप्रहरणस्य (दर्भमुष्टिप्रक्षेपस्य) यागत्वं सिध्यति। एवं चान्वये सिद्धेऽग्न्यादिदेवताप्रकाशकस्य मन्त्रस्य सूक्तवाकस्य तृतीयाश्रुत्या प्रस्तरप्रहरणाङ्गतैव सिध्यतीति।

एतदेवाभिप्रेत्याह—स्यादिति। 'सूक्तवाकेन' सूक्तवाकमन्त्रद्वारा 'प्रहारः' प्रस्तरप्रहरणरूपो 'यजिः' यागः 'स्यात्'। प्रस्तरप्रहरणरूपस्य यागस्यैवाङ्गं सूक्तवाकमन्त्र इत्यर्थः॥ ५॥

(६) ३।२।१५-१८ सूक्ताभिधानाद् बहवोऽत्र मन्त्राः।

(१) सूक्तवाकस्याङ्गत्वविषये विचारविशेषः।

(२) 'इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत्' इत्यादिको मन्त्रः 'सूक्तवाक'नाम्ना प्रसिद्धः। समाम्नायते च दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'सूक्तवाकेन प्रस्तरम्प्रहरति' इति। अनेन च सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणाङ्गता विधीयत इति निर्धारितम्पूर्वाधिकरणे।

(३) तत्र सन्देहः-किं कृत्स्नस्य सूक्तवाकमन्त्रस्य प्रस्तरप्रहरणे विनियोग उत विभज्य खण्डश इति।

(४) पूर्वपक्षः—कृत्स्नमन्त्रविषये हि याज्ञिकाः 'सूक्तवाक' इत्यभिधानम्प्रयुञ्जते। तस्मात् समाख्याप्रामाण्येन कृत्स्नस्यैव सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणे विनियोग इति।

(५) सिद्धान्तः—सूक्तवाकमन्त्रे अनेके भागा उपलभ्यन्ते। कस्मिंश्चिद् भागे पूर्णमासदेवतायाः प्रकाशनम्-यथा 'अग्नीषोमाविदं हविरजुषेताम्' इति। भागान्तरे तु दर्शदेवताप्रकाशनम्-यथा 'इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेताम्' इति, 'इन्द्र इदं हविरजुषत' इति 'महेन्द्र इदं हविरजुषत' इति च। एवं च देवताप्रकाशनरूपेण लिङ्गेन तत्तद्भागमात्रेण सूक्तवाकमन्त्रस्तत्तत्कर्मकाले व्यवस्थाप्यते। लिङ्गेन च पूर्वोक्तायाः समाख्याया बाधः। तथा च सति भागश एव सूक्तवाकस्य विनियोगः कर्मविशेषगतप्रस्तरप्रहरणविशेषे॥ अपरं च-सूक्तवाकशब्दस्य व्युत्पत्तिरेवं वर्ण्यते-सूक्त वक्ति-यागकाले तत्तन्मन्त्रेण सम्यगुक्तं देवं प्रकाशयतीत्यर्थः। एवमप्यस्य विभज्यैव विनियोगः सिध्यतीति। इदमेव च ब्राह्मणवाक्येनापि स्पष्टमभिहितम्-'अग्निरिदं हविरजुषतेत्याह' इति।

एतदेवाभिप्रेत्याह सूक्ताभिधानादिति । 'सूक्ताभिधानात्' सूक्तवाकना-म्नो व्युत्पत्तिबलात्-'अत्र' सूक्तवाके 'बहवः' अनेके 'मन्त्राः' । भागशो विभज्य विनियोग इत्याशयः । न तु कृत्स्नस्य प्रयोग इत्यर्थः ॥ ६ ॥

(७) ३।२।१९ काम्ये समाख्यानबलेन याज्या

(१) अङ्गत्वविचारो वर्तते ।

(२) 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् यस्य सजाता वीयुः'-इत्यादिना काश्चित् काम्या इष्टयः समाम्नाताः काम्येष्टिकाण्डे । मन्त्रकाण्डे च 'इन्द्राग्नी रोचनादिव' इत्यादिका ऋचः याज्यानुवाक्यानाम्ना समाम्नाताः।

(३) तत्र सन्देहः—यावन्ति इन्द्राग्निदेवताकानि कर्माणि तेषु सर्वेषु याज्यानुवाक्यामन्त्रयोर्विनियोगः-उत केवलं काम्यायामेवेष्टाविति ।

(४) पूर्वपक्षः—मन्त्रलिङ्गं इन्द्राग्निरूपं देवतायुगलं प्रकाशयति । तद्बलेन च यत्र यत्र इन्द्राग्नी देवतात्वेन विहिते तत्र सर्वत्र याज्यामन्त्र-स्य विनियोगः । समाख्याबलाद् यद्यपि काम्यायामेवेष्टौ विनियोगः प्राप्नोति तथाऽपि बलवत्तरेण लिङ्गेन समाख्याया बाधः इति ।

(५) सिद्धान्तः—नात्र लिङ्गेन क्रमसमाख्ये बाधितुं शक्येते उपजी-व्यत्वात् । इन्द्राग्निदेवतास्वरूपमात्रप्रकाशनं लिङ्गम् । न च तावन्मात्रेण मन्त्रकर्मणोरङ्गाङ्गिभावः । भवति तु मन्त्रस्य 'काम्ययाज्यानुवाक्या-काण्डम्' इति समाख्या याज्ञिकेषु प्रसिद्धा । एतया च समाख्यया का-म्येष्टिकाण्डस्य याज्याकाण्डस्य च सम्बन्धावगतौ सिद्धायां काम्येष्टीनां याज्यामन्त्राणां च सामान्यतः सम्बन्धः सिद्धो भवति । विशेषतस्तु सम्बन्धः 'प्रथमायामिष्टौ प्रथमो मन्त्रो विनियुज्यते' इति क्रमबलाल्लभ्यते। एवञ्च क्रमसमाख्याबलेन काम्येष्टिष्वेव याज्या नियम्यन्त इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—काम्य इति । 'समाख्याबलेन' काम्ययाज्यानु-वाक्याकाण्डमित्येवंरूपायाः समाख्यायाः बलेन-'याज्या' मन्त्रविशेषाः-'काम्ये कर्मणि' काम्येष्टावेव-'विनियुज्यन्ते' इति शेषः ॥ ७ ॥

(८) ३।२।२०-२३ आग्नेयमन्त्रः प्रकृतेः प्रयोज्यः ।

(१) प्रकरणप्रमाणकाङ्गत्वविचारविशेषो वर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते-'आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते' इति । अनेन आग्नेय्या ऋचा आग्नीध्रनामकस्य मण्डपस्य विधानं विधीयते ।

(३) तत्र सन्देहः—आग्नीध्रस्य उपस्थाने या काचिद् यत्र कुत्रचि-दुपलब्धा अग्निसम्बन्धिनी ऋक् प्रयोक्तव्या उत प्रकरणगता एवाग्नि-सम्बन्धिनी ऋक् इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अग्निर्देवता यस्या ऋचः सा आग्नेयी-इति आग्नेयी-

समाख्याबलेन या काचिदग्निदेवताका ऋक् सा सर्वा विनियुज्यत इति ।

(५) सिद्धान्तः—क्रतुविशेषप्रकरणपठितानामेव ऋचां तत्क्रतुप्रयुक्तव्यापारसाधनत्वं प्रकरणादवगम्यते । स च व्यापारविशेषः 'आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठत' इति विधिवाक्येन समर्प्यते । एवं चैतद्विधिगता आग्नेयीति समाख्या प्रकरणगतेष्वेव ऋग्विशेषेषु विनिविशते । तस्मात् प्रकृताभिरेव ऋग्भिराग्नीध्रोपस्थानमिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह आग्नेयमन्त्र इति । 'आग्नेयमन्त्रः' अग्निदेवताप्रकाशिका ऋक्- 'प्रकृते' यस्मिन् प्रकरणे कर्मविशेषः पठितस्तत्प्रकरणगत एव कर्मणि-'प्रयोज्यः' विनियोक्तव्यः न त्वप्राकृतस्तद्देवताप्रकाशकोऽपीति भावः ॥ ८ ॥

(९) ३।२।२४-२९ सख्यासमन्त्रो ग्रहणस्य मन्त्रः

(१) अङ्गत्वव्यवस्थायां लिङ्गेन समाख्याया बाधः प्रदर्श्यते ।

(२) ज्योतिष्टोमे हुतस्य सोमस्य शेषभक्षणं विहितम्—'अभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि सोमं भक्षयन्तीति' । भक्षणे मन्त्रश्च 'भक्षेहि' इत्याद्यनुवाके विहितः । स चानुवाको भक्षानुवाकसमाख्यया प्रसिद्धः ।

(३) तत्र सन्देहः-अयम्मन्त्रानुवाकः किं कृत्स्नो भक्षणमात्रे विनियुज्यते-उत यथालिङ्गं विभज्य ग्रहणादिषु चतुर्षु व्यापारेष्विति ।

(४) पूर्वपक्षः-भक्षणं यथा साक्षाच्चोदितं न तथा ग्रहणादीनि । न चाचोदितेषु कर्मसु मन्त्रो विनियोगमर्हति। भक्षानुवाक इति समाख्या चानुवाकं भक्षणमात्रे व्यवस्थापयति । तस्मात् कृत्स्नस्यानुवाकस्य भक्षण एव विनियोग इति ।

(५) सिद्धान्तः—अविहितान्यपि ग्रहणादीनि अर्थाक्षिप्तानि-तानि विना भक्षणस्यासम्भवात् । अतो ग्रहणादिषु चतुर्ष्वेव यथालिङ्गं खण्डशो विभज्य विनियोक्तव्यो मन्त्रः।एवं च-'भक्षेहि मा विश दीर्घायुत्वाय रायस्पोषाय वर्चसे सुप्रजास्त्वाय एहि वसो पुरोवसो प्रियो मे हृदोऽस्याश्विनोस्त्वा बाहुभ्यां सख्यासम्' इत्यंशो ग्रहणप्रकाशकत्वाद् ग्रहणे विनियुज्यते—'नृचक्षसं त्वा देव सोम सुचक्षा अवख्येषम्' इत्ययं भागोऽवेक्षणप्रकाशकत्वादवेक्षणे विनियुज्यते—'हिन्वमे गात्रा हरिवो गणान्मे मा वितीतृषः शिवो मे सप्तर्षीनुपतिष्ठस्व मा मेऽवाङ्नाभिमतिगाः' इत्यन्तो भागः सम्यग्जरणप्रकाशकत्वात् सम्यग्जरणे विनियुज्यते—'मन्द्राभिभूतिः केतुर्यज्ञानां वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यतु वसुमद्गणस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातः सवनस्य गायत्रच्छन्दसोऽग्निहुत इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि' इत्ययं भागो भक्षणप्रकाशकत्वाद्‌ भक्षणे विनियुज्यते ॥ इति ॥

एतदेवाभिप्रेत्याह—सध्यासमन्त्र इति। 'सध्यासमन्त्रः' सध्यासमित्यन्तो मन्त्रभागः—'ग्रहणस्य' सोमस्य ग्रहणे एव—'मन्त्रः' विनियोक्तव्य इति शेषः। न तु समस्तस्यानुवाकस्य भक्षणमात्रे विनियोग इत्याशयः॥९॥

(१०) ३।२।२६ मन्द्रादिरेकः खलु भक्षमन्त्रः।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः।

(२) भक्षानुवाकस्यान्त्यो मन्त्रः 'मन्द्राभिभूतिः केतुर्यज्ञानां वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यतु वसुमद्गणस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातःसवनस्य गायत्रच्छन्दसोऽग्निहुत इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति' पूर्वाधिकरणन्यायेन भक्षणे विनियुज्यते।

(३) तत्र सन्देहः—किं समस्त एवायम्मन्त्रो भक्षण एव विनियुज्यते-उत यथालिङ्गं खण्डशो विभज्येति।

(४) पूर्वपक्षः-पूर्वाधिकरणन्यायेन यथालिङ्गं विभज्य खण्डश एवास्य विनियोगः। तथाहि 'मन्द्राभिभूति'रित्यारभ्य 'तृप्यत्वि'त्यन्तो भागस्तृप्तिप्रकाशकत्वात् तृप्तौ विनियुज्यते 'वसुमद्गणस्ये'त्यारभ्य 'भक्षयामी'त्यन्तश्च भक्षणप्रकाशकत्वाद् भक्षण इति।

(५) सिद्धान्तः— न खलु तृप्तिर्भक्षणादन्येन व्यापारेण जन्यते—भक्षणानुनिष्पादिन्येव हि सा। एवं च नास्ति कोऽपि कर्तृव्यापारो यस्मिन् तृप्तिप्रकाशको मन्त्रभागो विनियुज्येत। तथा च लिङ्गेन विनियोगासम्भवात् तृप्तिप्रकाशको मन्त्रभागो भक्षणप्रकाशकभागस्यैव शेषः। एवं च तृप्तिसहितभक्षणप्रकाशनद्वारा पुरुषोत्साहजनने भवत्येवोपयोगस्तादृशस्य शेषभूतस्य भागस्य। तस्मात् समस्तो मन्त्रो भक्षण एव विनियुज्यते-इति।

एतदेवाभिप्रेत्याह मन्द्रादिरिति। 'मन्द्रादिः' मन्द्राभिभूतिरित्यारभ्य भक्षयामीत्यन्तो मन्त्रः—'एकः' समस्तः-'भक्षमन्त्रः' भक्षणमात्रविनियोज्यो मन्त्रः—'खलु' निश्चयेन-नैवास्य खण्डशो विभज्य विनियोग इति॥१०॥

(११) ३।२।२७।२८ ऐन्द्रेषु सोमेषु तु भक्षमन्त्रो

(१) उक्तस्यैव मन्त्रस्य विनियोगविशेषश्चिन्त्यते।

(२) उक्तस्यैव भक्षमन्त्रस्य कश्चिदंशः 'इन्द्रपीतस्येति' उपलभ्यते। ज्योतिष्टोमे च बह्वय आहुतयो भवन्ति-इन्द्रदेवताका अनैन्द्रदेवताकाश्च। तासां चाहुतीनां शेषभक्षणान्यपि भवन्ति।

(३) तत्र सन्देहः—किमयम्मन्त्रांशः इन्द्राहुतिमात्रस्य शेषभक्षणे विनियुज्यते-इतरासां चाहुतीनां शेषभक्षणममन्त्रकमुत ऐन्द्रयाणामनैन्द्रयाणां सर्वासामाहुतीनां शेषभक्षणेऽस्य यथावद् विनियोगः-अथवा ऐन्द्रयाहु-

तिशेषभक्षणे इन्द्रपीतस्येति मन्त्रः इतराहुतिशेषभक्षणेषु तत्तद्देवतानामोह-पूर्वको मित्रावरुणपीतस्येत्येवंरूपो विनियुज्यते। एव त्रयोऽत्र पक्षाः।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—अनैन्द्र्याहुतिविशेषभक्षणममन्त्रकमेव कार्यम्। इन्द्रेण पीतस्य सोमस्य शेषं भक्षयामि इति स्पष्टो मन्त्रार्थः प्रतीयते। एवं च इन्द्रप्रदानशेषभक्षणे एवास्य मन्त्रस्य विनियोगः न मैत्रावरुणा-दिशेषभक्षणे इति—एकः पूर्वपक्षः॥

(५) सिद्धान्तः—सर्वेषां समन्त्रकमेव भक्षणम्। इन्द्रप्रदानशेषस्य भक्षणे 'इन्द्रपीतस्ये'ति यथाश्रुतस्य मन्त्रस्य विनियोगः। इतरदेवताप्रदान-शेषभक्षणेषु तु सोहस्य मन्त्रस्य-तद्यथा 'मित्रावरुणाहुतिशेषभक्षणे मित्रा-वरुणपीतस्येति'-एवं सर्वत्रेति।

एतदेवाभिप्रेत्याह—ऐन्द्रेष्विति। 'ऐन्द्रेषु' इन्द्रदेवताकाहुतिशेषभूतेषु-'सोमेषु' सोमभक्षणेषु—'भक्षमन्त्रः' इन्द्रपीतस्येवंरूपो यथाश्रुतो विनि-युज्यते-इति शेषः। इतरदेवताकाहुतिशेषसोमभक्षणेषु तु देवतानामोहस-हित एवेत्याशयः।

[एवं सिद्धान्तस्वरूपम् 'अपर्यवसितम्'-अवशिष्यते चात्र चिन्तान्त-रम् यद् भाष्यकारेण पादावसाने सूत्रषट्केन कृतम्। तदनुसारेण च सिद्धान्तस्य पर्यवसितं स्वरूपमत्रापि पादान्त एवोनविंशाधिकरणरूपेण वर्णितम्मण्डनाचार्येणेति तत्रैव मृग्यम्।

एतत्सम्बन्धेन च न्यायमालायां अष्टत्रिंशसूत्रात्मकसप्तदशाधिकरण यदुपन्यस्तन्तन्न धृतम्मण्डनाचार्येण। अतोऽत्राप्युपेक्षितम्। न्यायमा-लायां च एकादशाधिकरणसिद्धान्तं सप्तदशाधिकरणपूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्य अनैन्द्राणां विकृतित्वासम्भवान्नास्ति तेषूहस्तस्मान्नामन्त्रकमेव तद्भक्षण-मिति सिद्धान्तितम्] ॥ ११ ॥

(१२) ३।२।२९-३१ ऽन्यत्रापि चोहेत् पुनरुन्नतेषु।

(१) पूर्वाधिकरणे योऽयमूहरूपोऽवान्तरोऽपर्यवसितः सिद्धान्त उक्तः तत्प्रसङ्गादधिकरणपञ्चकेनोहविषयश्चिन्त्यते-कीदृशीस्ववस्थास्वीदृश ऊहः समुचितो भवेदिति।

मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसि-पोत्रादय ऋत्विजो 'होत्रका' इति नाम्ना प्रसिद्धाः। तेषां होत्रकाणां सन्ति चमसाः (सोमरसपूर्णाः पात्रविशेषाः) तैर्वषट्कारानुवषट्कारयोर्होतव्यम्। चमसानामैन्द्रत्वात् होतुर्वषट्कारे प्रथममिन्द्रो हुतः। अनन्तरं हुतशेषसहिते एव चमसे सोमान्तरमभ्युन्नीय होत्रका अनुवषट्कारे देवतान्तरेभ्यो जुह्वति। एतदाहुत्यनन्तरं च हुतशेषः

सोमो भक्ष्यते भक्षमन्त्रेण 'भक्षेहि' इत्यादिना 'इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि' इत्यन्तेन।

(३) तत्र सन्देहः—मैत्रावरुणाहुतिशेषभक्षणकाले किं 'इन्द्रपीतस्ये'त्यस्य स्थाने 'मित्रावरुणपीतस्ये'त्यूहनीयम्—उत' इन्द्रमित्रावरुणपीतस्येति।

(४) पूर्वपक्षः—मैत्रावरुणाहुतिशेषे इन्द्रसम्बन्धस्याभावादिन्द्रो नोपलक्षणीयो न च मन्त्रे इन्द्रपदोहः कर्तव्यः।

(५) सिद्धान्तः—यस्मिन् काले चमसे मैत्रावरुणाद्याहुत्यर्थः सोमरसोऽभ्युन्नीयते तस्मिन् काले तत्रैन्द्राहुतिशेषस्य सत्त्वात् यः शेषः मित्रावरुणादिसम्बद्धः स इन्द्रेणापि सम्बद्ध एव भवति। तथा च सति मित्रावरुणादिभिः सह इन्द्रोऽप्युपलक्षणीयः। एवं च 'इन्द्रमित्रावरुणपीतस्य' इत्येवंरूप एवोहः स्यादिति।

एतदेवाभिप्रेत्याह—अन्यत्रेति। 'अन्यत्र' स्वतन्त्रमैत्रावरुणादिरूपाद्भिन्ने ऐन्द्राहुतिशेषसहिते—'अपि'—'पुनरुन्नतेषु' पुनरभ्युन्नीतसोमरसाहुतिशेषभक्षणेषु—'च'—'ऊहेत्'—इन्द्रशब्दसहितमेव मित्रावरुणशब्दमिति शेषः ॥ १२ ॥

(१३) ३।२।३२-३३ पात्नीवते तु प्रवदेत्न पूर्वाम्

(१) पूर्वाधिकरणापवादः।

(२) ऐन्द्रवायवाद्यो द्विदेवत्या ग्रहाः। तेषां शेष आदित्यस्थालीमागच्छति-पुनरपि तस्याः स्थाल्याः आग्रयणस्थालीमागच्छति-तस्या आग्रयणस्थाल्याः पात्नीवताहुत्यर्थं सोमो गृह्यते-तस्य पात्नीवतस्य शेषभक्षणे भक्षमन्त्रः प्रयुज्यते।

(३) तत्र सन्देहः—पात्नीवतशेषभक्षणे मन्त्रे इन्द्राद्या अपि देवता उपलक्षणीया उत इन्द्राद्या विहाय केवलं पत्नीवद्देवतैवेति।

(४) पूर्वपक्षः—इन्द्राद्या अप्युपलक्षणीयाः पूर्वाधिकरणन्यायेनेति।

(५) सिद्धान्तः—नात्र पूर्वाधिकरणन्यायावतारः। 'पात्नीवतमाग्रयणाद् गृह्णाति' इति वाक्ये आग्रयणपात्रस्यापादानत्वश्रवणात्, तस्मान्निस्सारितस्य सोमरसस्य तत्सम्बन्धेऽपेते तदनन्तरं तस्माद् ग्रहात् पत्नीवद्देवताहुत्यर्थं सोमरसग्रहणं भवति। तथा सति पात्नीवतशेषे इन्द्राद्यानां पूर्वदेवतानां सम्बन्धो नास्ति। पुनरभ्युन्नीतस्तु सोमः पूर्वेण ऐन्द्रशेषेण संसृष्ट एव वर्तते—एवं संसृष्टस्य च तस्य मित्रावरुणादीनामिव इन्द्रस्यापि सम्बन्धो नापैति इति पूर्वाधिकरणतो वैषम्यम्। तस्मात् पात्नीवतशेषभक्षणे इन्द्रवाय्वाद्यो नोपलक्षणीया इति।

एतदेवाभिप्रेत्याह—पात्नीवत इति। 'पात्नीवते' पात्नीवतशेषभक्षणे—

'पूर्वाम्' देवताम् इन्द्रादिरूपाम्—'न प्रवदेत्' मन्त्रे नोपलक्षयेत् । केवलं 'पात्नीवतपीतस्ये'त्येतावन्मात्रमूहेदित्याशयः ॥ १३ ॥

(१४) ३।२।३४-३५ त्वष्टा न पात्नीवतदेवता स्यात् ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) पात्नीवतहोममन्त्रे श्रूयते—'अग्ना ३ इ पत्नीवन्त्सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—पात्नीवतशेषभक्षणे भक्षमन्त्रे मन्त्रोक्तस्त्वष्टाऽप्युपलक्षणीयो न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—उक्ते होममन्त्रे पत्नीवत इव त्वष्टुरपि सोमपातृत्वमभिहितम् । तदनु च शेषभक्षणमन्त्रे 'पत्नीवत्त्वष्टृपीतस्ये'त्येवंरूप ऊहः कर्तव्यः इति ।

(५) सिद्धान्तः—उक्तेन मन्त्रेण पानकाले इन्द्रेण सहावस्थानमात्रं त्वष्टुरुच्यते न तु पातृत्वमपि । नात्र त्वष्टा सम्बोध्यते । असम्बोधितस्य च पातृत्वं न सम्भवति । न च पातृसहावस्थानमात्रेण त्वष्टुः पातृत्वम् । न च पात्नीवतग्रहस्य त्वष्टा देवता—'पात्नीवतमाग्रयणाद् गृह्णाती'त्यनेन पत्नीवत एव केवलस्य देवतात्वस्योक्तत्वात् । तस्माददेवतात्वान्न भवति त्वष्टा उपलक्षणीयो भक्षमन्त्र इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—त्वष्टेति । 'त्वष्टा'—'पात्नीवतदेवता'—पात्नीवतहोमस्य देवता—'न स्यात्' । तथाच न तन्नामोहो भक्षमन्त्रे—इति तात्पर्यम् ॥ १४ ॥

(१५) ३।२।३६ नैव त्रयस्त्रिंशदिहोपलक्ष्याः

(१) अपवादान्तरम् ।

(२) उक्तस्यैव पात्नीवतस्य याज्यायामग्निं सम्बोध्याभिधीयते—'पत्नीवन्नामधारिणस्त्रयस्त्रिंशद्देवान्मादय' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—पात्नीवतशेषभक्षणमन्त्रे त्रयस्त्रिंशतामपि भवत्युपलक्षणन्न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—उक्तयाज्यायां हूयमानेन सोमरसेन मादनीयत्वेनोक्तत्वात् त्रयस्त्रिंशतामपि तद्धोमदेवतात्वमस्त्येव । अतस्तेऽपि भक्षमन्त्रे लक्षणीया भवन्ति इति ।

(५) सिद्धान्तः—यजमानेन मादनीयोऽग्निरेव केवलम् । त्रयस्त्रिंशद्देवास्तु अग्निना मादनीयत्वेनोक्ता न यजमानेन । अतो नात्र त्रयस्त्रिंशतां देवतात्वम् । तस्माच्च नोपलक्षणमपीति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—नैवेति। 'इह' पात्नीवतशेषभक्षणे—'त्र्यस्त्रिंशत्' देवा 'नैव उपलक्ष्याः'। भक्षमन्त्रे तन्नामोहो न कार्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥

(१६) ३।२।३७ सा नोपलक्ष्या तु वषट्कृतेज्या।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः।

(२) 'सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्करोती'ति श्रूयते।

(३) तत्र सन्देहः—एतदनुवषट्कारसम्बन्धिनि भक्षेऽग्निरपि लक्षणीयो भवति न वेति।

(४) पूर्वपक्षः—अत्राग्नेर्भवति स्पष्टमेव मान्त्रवर्णिकं देवतात्वम्—मन्त्रे हि अग्निं सम्बोध्य सोमपातृत्वस्याभिहितत्वादिति।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतिभूतस्य इन्द्रचमसस्य ग्रहणेऽग्नेरनुद्दिष्टत्वात् तद्भक्षणेऽग्निरनुवषट्कारदेवो नोपलक्षितः। इन्द्र एवोद्दिष्टत्वादुपलक्षितः। तस्मात् विकृतिभूतेष्वितरेष्वपि चमसेषु उद्देश्यदेवानामेवोपलक्षणम्, नानुद्दिष्टस्याग्नेरिति न भवत्यग्निरुपलक्षणीयोऽनुवषट्कारविषये इति।

एतदेवाभिप्रेत्याह—सा नेति। 'सा' प्रसिद्धा—'वषट्कृतेज्या' अनुवषट्कारदेवता अग्निरूपा—'न उपलक्ष्या' भक्षमन्त्रे—इति शेषः ॥ १६ ॥

[३८ सूत्रमेकादशाधिकरण एव विचारितम्]

(१७) ३।२।३९-४० नेन्द्राग्निपीतो भवतीन्द्रपीतः

(१) भक्षमन्त्रोहविचारो वर्तते।

(२) 'ऐन्द्राग्नं गृह्णातीति' सोमभक्षणं विहितम्।

(३) तत्र सन्देहः—इदमैन्द्राग्नभक्षणं समन्त्रकमुतामन्त्रकमिति।

(४) पूर्वपक्षः—इन्द्राग्निभ्याम्पीतः सोमो भवत्येव इन्द्रेणापि पीतः—अतोऽत्रापि भवत्येव 'इन्द्रपीतस्येति' मन्त्रस्य विनियोग इति।

(५) सिद्धान्तः—देवतानामविग्रहत्वात् पानासम्भवेन इन्द्रपीतस्येत्यस्यार्थः 'इन्द्राय दत्त' इत्येव स्वीकार्यः। ऐन्द्राग्नाहुतिस्तु न भवतीन्द्राय दत्ता, दत्ता भवति सा इन्द्राग्निभ्याम्। अतो मन्त्रो मिश्रदेवताविषयो न भवति, तथा चैन्द्राग्नस्यामन्त्रकमेव भक्षणमिति।

एतदेवाभिप्रेत्याह—नेन्द्राग्नीति। 'इन्द्राग्निपीतः' इन्द्राग्निभ्याम् पीतः—'न भवति' 'इन्द्रपीतः'। तस्माच्च न विनियोग इन्द्रपीतस्येति मन्त्रस्यैन्द्राग्नभक्षणे इत्याशयः ॥ १७ ॥

(१८) ३।२।४१-४३ छन्दोन्तरेऽप्यस्ति च भक्षमन्त्रः

(१) भक्षमन्त्रविचारो वर्तते।

(२) उक्त एव भक्षमन्त्रे श्रूयते—'गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्येति'।

(३) तत्र सन्देहः–किं गायत्रच्छन्दोमात्रयुक्ते ऐन्द्रे सोमे भक्षमन्त्रः उत छन्दोन्तरयुक्तेऽपीति ।

(४) पूर्वपक्षः—मन्त्रे यत् 'गायत्रच्छन्दस' इति पदं श्रूयते तत्र 'गायत्रमेव छन्दो यस्य' इत्येवंरूपस्यैव समासस्याभिधानात् गायत्रच्छन्दोमात्रयुक्ते ऐन्द्रे सोमे भक्षमन्त्रो नान्यत्रेति ।

(५) सिद्धान्तः—गायत्र्यादिनानाच्छन्दोयुक्तेऽपि घटत एव गायत्रच्छन्दस इति बहुव्रीहिसमासस्य प्रयोगः । गायत्रं छन्दो यस्येत्येवं विग्रहात् । गायत्रैकच्छन्दकस्तु सोमः कोऽपि नास्ति । तस्माद् गायत्र्यादिनानाच्छन्दस्केऽपि ऐन्द्रभक्षणेऽस्त्येवोक्तमन्त्रप्रयोग इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—छन्दोन्तरेऽपीति । 'छन्दोऽन्तरेपि' गायत्र्यातिरिक्तछन्दस्केऽपि भक्षणे—'भक्षमन्त्रः' गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्येत्येवंरूपः—'अस्ति' विनियुज्यते ॥ १८ ॥

(१९) ३।२।२७–४३ स्यादिन्द्रपीतं सवनन्न सोमः ।

एकादशाधिकरणमारभ्य पादान्तपर्यन्तं यो भक्षमन्त्रोहविचारः कृतस्तस्य सर्वस्य पर्यवसितः सिद्धान्तोऽत्र निरूप्यते ।

सर्वेषां भक्षणं समन्त्रकमेव–यथाश्रुतस्यैव च इन्द्रपीतस्येत्येवंरूपस्यैव मन्त्रस्य सर्वत्र विनियोगो न सोहस्य । इन्द्रपीतशब्दस्य नायमर्थः 'इन्द्रेण पीत' इति–किन्तर्हि 'इन्द्रेण पीतः' (सोमो) यस्मिन्नित्येव । तथा इन्द्रपीतशब्देन समस्तः प्रातःसवनोऽभिधीयते । एवं च यथाश्रुतस्य मन्त्रस्य सकलप्रातस्सवनसम्बद्धत्वे ऐन्द्रमात्रभक्षणे नियमनासम्भवात् तत्सवनगतसर्वाहुतिशेषभक्षणे यथाश्रुतस्यैवास्य विनियोगः । एतदेवाभिप्रेत्याह–स्यादिति । 'इन्द्रपीतम्' इति 'सवनं' 'स्यात्'–इन्द्रेण पीतः सोमो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या—'न सोमः' इन्द्रेण पीत इति व्युत्पत्त्येति सम्बन्धः ॥ १९ ॥

न्यायास्तु पादे दश वै नवापि ।

ऊनविंशाधिकरणान्यत्र पादे । परिगणनप्रकारस्तु न्यायमालातोऽत्र भिन्न एव । अत्र यत् ऊनविंशाधिकरणन्तत्तत्रैकादशाधिकरण एव चरमसिद्धान्तत्वेन प्रदर्शितम् । यच्च तत्र सप्तदशाधिकरणन्तदत्र नैव धृतमिति ॥

इति तृतीयस्य द्वितीयः ।

अथ तृतीयस्य तृतीयः ।

(१) ३।३।१-८ ऋग्वेदचोदितान्युच्चैः

(१) लिङ्गबलेन मन्त्राणामङ्गत्वं विचार्य वाक्यमूलकं तद् विचार्यते ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'उच्चैर्ऋचा क्रियते-उपांशु यजुषा-उच्चैः साम्ना' इति ।

तत्र सन्देहः-उच्चैस्त्वादयो धर्मा मन्त्राणामुत वेदानामिति । अर्थात् ऋक्शब्देनात्र किं यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थेति पादबद्धाक्षरा मन्त्रा एव विवक्षिता उत मन्त्रब्राह्मणात्मकः सकलऋग्वेद इति ।

(४) पूर्वपक्षः—विधिवाक्ये मन्त्रवाचिनामृगादिशब्दानां स्पष्टम्प्रयोगात् मन्त्रधर्मा एवोच्चैस्त्वादयः । तथा च यजुर्वेदोत्पन्ना अध्वर्युणा प्रयुज्यमाना अपि ऋच उच्चैरेव पठितव्या इति ।

(५) सिद्धान्तः—उक्तानां विधिवाक्यानामुपक्रमे श्रूयते—'त्रयो वेदा असृज्यन्त अग्नेर्ऋग्वेदः वायोर्यजुर्वेदः आदित्यात्सामवेदः' इति । एतदुपक्रमोपसंहारैकवाक्यताबलेनोपसंहारभूतेषु विधिवाक्येष्वपि ऋग्यजुस्सामशब्दा वेदपरा एव नेयाः । तथा च सति ऋङ्मन्त्रा अपि यदा यजुर्वेदचोदितास्तदोपांश्वेव पठनीया नोच्चैरिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—ऋग्वेदेति । 'ऋग्वेदेन' यानि 'चोदितानि' तान्येव 'उच्चैः' पठनीयानि—न तु सर्वा एव ऋचः यत्र क्वचन वेदे चोदिता इति । एवमेव यजुर्वेदे ये मन्त्राः चोदितास्ते सर्वे उपांशु पठनीयाः । सामवेदे ये चोदितास्तेऽप्युच्चैरिति ॥ १ ॥

(२) ।३।३।९ स्वरोऽङ्गे मुख्यहेतुकः ।

(१) उच्चैस्त्वादयो वेदधर्मा इति स्थितम् । तत्र विचारविशेषः प्रवर्तते ।

(२) यजुर्वेदविहिते प्रधानकर्मण्याधाने सामवेदोक्तमङ्गत्वेन वामदेव्यगानं विहितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—यस्मिन् वेदे प्रधानकर्म विहितन्तदनुसारिणैवोच्चैस्तरत्वादिना वेदान्तरोत्पन्नमप्यङ्गभूतं कर्म योजनीयमुत यस्मिन् वेदे तदुत्पन्नं तदनुसारिणेति । तथा चाधानाङ्गभूतं वामदेव्यगानं किं यजुर्वेदधर्मेणोपांशु कर्तव्यमुत सामवेदधर्मेणोच्चैरिति ।

(५) पूर्वपक्षः—यद्यपि वामदेव्यगानं यजुर्वेदविहितस्याधानस्याङ्गं तथाऽपि सामवेदे तस्योत्पन्नत्वात् उत्पत्तेश्च शीघ्रबुद्धिहेतुत्वात् सामवेदधर्मेणोच्चैस्त्वेनैव तत्कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—विनियोगो ह्युत्पत्तेर्बलवत्तरः । स च यजुर्वेदे श्रुतः 'य एवं विद्वान् वामदेव्यं गायति' इति । गुणेन च मुख्यस्यानुसरणं न्याय्यम् । अत्र चाङ्गित्वादाधानं मुख्यं सामगानं त्वङ्गत्वाद्गुणः । तथा च यथा आधानाङ्गभूता मन्त्रा आधानस्य यजुर्वेदोत्पन्नत्वादुपांशु पठ्यन्ते तथैव सामवेदोत्पन्नान्यपि सामान्युपांश्वेव गेयानि इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—स्वर इति । 'अङ्गे' अङ्गभूते कर्मणि सामगानादौ—'स्वरः' उच्चैस्त्वोपांशुत्वरूपः—'मुख्यहेतुकः' मुख्यकर्मानुसार्येव भवति । एवं च यत्र विनियोगोत्पत्त्योर्विरोधस्तत्र विनियोग एव बलवत्तर इत्याशयः ॥ २ ॥

(३) ३।३।१० ज्योतिष्टोमो यजुर्वेदे

(१) अङ्गप्रधानयोर्वेदभेदेन धर्मनिरूपणं विचारितम् । यत्र च प्रधानमेव वेदद्वये उक्तम् तत्र का गतिरिति विचार्यते ।

(२) 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति वाक्यं यजुर्वेदे सामवेदे चोपलभ्यते ।

(३) तत्र सन्देहः—वेदद्वयगतवाक्ययोः को विधिः कश्च गुणविधानायानुवादमात्रमिति, तथा चास्मिन् कर्मणि कस्य वेदस्य धर्मोऽनुसरणीय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—नियामकहेतोरभावात् अनिश्चय एव । तथा चात्र विकल्प एव । क्वचिद् यजुर्वेदस्य क्वचिच्च सामवेदस्येति ।

(५) सिद्धान्तः—यद्यप्युत्पत्तिवाक्यं ज्योतिष्टोमस्य वेदद्वयेऽप्युपलभ्यते तथाऽपि सोमद्रव्यस्य वाय्वादिदेवतायाश्चावगतिर्यथा यजुर्वेदाद् भवति न तथा सामवेदात् । सामवेदे तु केवलं सामविशेषस्याभिधानमुपलभ्यते न द्रव्यस्य देवताया वा । अतः सामवेदस्थं ज्योतिष्टोमवाक्यं सामविशेषविधानार्थोऽनुवाद एव यजुर्वेदविहितस्य द्रव्यदेवतासहितस्य ज्योतिष्टोमकर्मण इति सिध्यति । अतो यजुर्वेदस्थवाक्यस्यैव विधित्वे स्थिते मन्त्रपाठ उपांश्वेव कार्य इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—ज्योतिष्टोम इति । 'ज्योतिष्टोमः' 'यजुर्वेदे' एव विहित इति शेषः—सामवेदे तु सोऽनूदित एवेत्याशयः ॥ ३ ॥

(४) ३।३।११ प्रमा प्रकरणम्भवेत्

(१)—श्रुतिलिङ्गवाक्यैर्विनियोगे निरूपिते प्रकरणस्य विनियोजकत्वमिदानीं निरूप्यते ।

(२) दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यस्यानन्तरं 'समिधो यजति—तनूनपातं यजति—इडो यजति—बर्हिर्य-

जति—स्वाहाकारं यजति' इत्येतानि प्रयाजादिविधायकानि वाक्यानि श्रूयन्ते ।

(३) तत्र सन्देहः—एते प्रयाजाः किं कस्यापि कर्मान्तरस्याङ्गानि—उत न । तत्र च किमपि विनियोजकं प्रमाणमस्ति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रयाजानामङ्गत्वबोधकम्प्रमाणं नास्ति । श्रुत्या लिङ्गेन वाक्येन वा नैतेषामङ्गत्वं बोध्यते । नाप्यत्र प्रकरणम्प्रमाणम् । एकवाक्यतामापन्नो वाक्यसमूह एव प्रकरणम्—न च 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यस्य वाक्यस्य 'समिधो यजति' इत्यादिवाक्यानां परस्पराकाङ्क्षाऽस्ति येन वाक्यैकवाक्यता कल्प्येत। तस्मात् न प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गता—प्रमाणाभावादिति ।

(५) सिद्धान्तः—अस्त्येव परस्पराकाङ्क्षा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति वाक्यस्य 'समिधो यजति' इत्यादिवाक्यानाम् । तथा हि—प्रयाजादीनां पुरुषप्रवृत्तिरूपत्वात् सेवादिवत् फलसाधकत्वे—दर्शपूर्णमासयोश्च करणत्वात् प्रदीपोपकृतचक्षुर्वत् उपकरणोपकार्यत्वे सिद्धे—प्रयाजादेः किम्फलम् दर्शपूर्णमासयोश्च किमुपकरणमित्यस्त्येवाकाङ्क्षा । एवं च परस्पराकाङ्क्षामूलकमेकवाक्यतारूपं प्रकरणं समस्त्येव। तेनैव च प्रकरणेन प्रमाणेन प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं सिद्ध्यति इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—प्रमेति । 'प्रकरणम्' एकवाक्यतारूपं—'प्रमा' प्रमाणम् 'भवेत्' प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वे—इति शेषः ॥ ४ ॥

(५) ३।३।१२ क्रमेण विनियोगोऽस्ति

(१)—क्रमस्य विनियोजकत्वमिदानीं चिन्त्यते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोर्याजमाने मन्त्रकाण्डे कश्चिन्मन्त्र आम्नायते—'दब्धिरस्यदब्धो भूयासम् अमुं दभेयम्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमयम्मन्त्र उपांशुयाजे विनियुज्यते न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अस्योपांशुयाजाङ्गत्वे प्रमाणं श्रुतिर्वाक्यं वा नोपलभ्यते । लिङ्गं चानेककर्मसाधारणम्—प्रकरणमपि त्रयाणाम्मन्त्राणामेकमेव । तस्मादङ्गत्वनियामकप्रमाणाभावान्मन्त्रोऽयन्नोपांशुयाजाङ्गमिति ।

(५) सिद्धान्तः—आध्वर्यवकाण्डे (१)आग्नेयो(२)पांशुयाजा(३)ग्नीषोमीयकर्माणि क्रमेणाम्नातानि । याजमाने च काण्डे तद्विषया मन्त्राः क्रमेणाम्नाताः—(१)'अग्नेरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासम्'—(२) 'दब्धिरस्यदब्धो भूयासममुं दभेयम्'—(३) 'अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासम्' इति । एवं च क्रमप्रमाणेन मध्यवर्तिनि उपांशुयाजे मध्यवर्ती मन्त्रो विनियुज्यते इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—क्रमेणेति । 'क्रमेण' क्रमरूपेण प्रमाणेन—'विनियोगः' मन्त्राणाम् 'अस्ति' भवति । न च श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणानामभावेऽङ्गत्वाभाव इति हृदयम् ॥ ५ ॥

(६) ३।३।१३ समाख्या विनियोजिका

(१) समाख्याया विनियोजकत्वं विचार्यते ।

(२) याज्यापुरोनुवाक्यापाठादयो धर्मा ऋग्वेदे प्रोक्ताः—दोहननिर्वापादयो यजुर्वेदे—आज्यस्तोत्रपृष्ठादयः सामवेदे ।

(३) तत्र सन्देहः—किमेते धर्मा येन केनचिद् ऋत्विजाऽनियमेनानुष्ठेया उतास्ति किञ्चिद् व्यवस्थाकारणमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—अस्यैवैते धर्मा इति नियामकस्य कस्यचिद् दुर्निरूपत्वात् येन केनापि ऋत्विजा यः कोऽपि धर्म इच्छयाऽनुष्ठेय इति ।

(५) सिद्धान्तः—'हौत्रम्' 'आध्वर्यवम्' 'औद्गात्रम्' इति तिस्रः धर्माणां समाख्या भवन्ति । एता एव समाख्या नियामिका भवन्ति । तथा च हौत्रसमाख्याता धर्मा होत्रा—आध्वर्यवसमाख्याता अध्वर्युणा—औद्गात्रसमाख्याता उद्गात्रेति भवत्येव व्यवस्था समाख्यारूपेण प्रमाणेनेति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—समाख्येति । 'समाख्या' अपि 'विनियोजिका' विनियोगनियामिका भवति-श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणक्रमाणाम्पञ्चानामभावे-इति तात्पर्यम् ॥ ६ ॥

(७) ३।३।१४ बलीयसी श्रुतिर्लिङ्गात्

(१)—श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां विनियोजकत्वं पृथक् पृथक् निरूपितम् । तासां परस्परविरोधे का गतिरितीदानीं विचार्यते ।

(२) 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति श्रूयते । ऐन्द्री ऋक् च—'कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे' इति । अस्याश्चार्थः—'भो इन्द्र कदाचिदपि घातको न भवसि-किन्त्वाहुतिं दत्तवते यजमानाय प्रीयसे' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमियं ऋक् केवलमिन्द्रविषयकक्रियायामेव विनियुज्यते-उत इन्द्रविषयकक्रियायां गार्हपत्याग्निविषयकक्रियायां चेत्युभयत्र-उत इन्द्रविषयकक्रियायां गार्हपत्याग्निविषयकक्रियायां वेति विकल्पः—उत केवलगार्हपत्याग्निविषयकक्रियायामेवेति—चत्वारोऽत्र पक्षाः ।

(४) पूर्वपक्षः—मन्त्रस्येन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गात् तस्येन्द्रविषयकक्रियाङ्गत्वं स्पष्टम् । 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत' इति विधिश्च गृहपत्युपस्थाने मन्त्रं विनियुङ्क्ते—इन्द्रश्च स्वर्गाधिपत्वाद् 'गृहपतिः' । एवं

च 'ऐन्द्रया ऋचा गृहपतिभूतमिन्द्रमुपतिष्ठेदिति' श्रुतिलिङ्गोभयबलेनार्थः पर्यवसितः। तथा च इन्द्रोपस्थानमात्रे मन्त्रस्य विनियोग इति प्रथमः॥ अथवा मन्त्रस्येन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गात्तस्येन्द्रोपस्थाने विनियोगः अथ च ऐन्द्रया गार्हपत्यमिति साक्षाच्छ्रुत्या तस्य गार्हपत्याग्न्युपस्थाने विनियोगः। श्रुतेर्लिङ्गस्य च प्रामाण्याविशेषात् उभयत्रापि विनियोग इति समुच्चयः॥ अथवा श्रुतिलिङ्गयोः प्रामाण्याविशेषात् तयोर्विरोधे विकल्प एव न्याय्यः। तथाच इन्द्रोपस्थाने गार्हपत्याग्न्युपस्थाने वा मन्त्रो विनियोज्य इति विकल्प एवेति।

(५) सिद्धान्तः—श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे श्रुतिरेव बलीयसी। श्रुतिर्हि साक्षाद्विनियोक्त्री लिङ्गेन तु विलम्बेन विनियोगः। तथा हि मन्त्रपदान्यादौ स्वाभिधेयमर्थं प्रतिपादयन्ति—तत्पश्चात् मन्त्रस्यार्थप्रकाशनरूपसामर्थ्यं निरूप्यते—ततस्तत्सामर्थ्यबलेन साधनत्ववाचिनी प्रधानवाचिनी च श्रुतिः कल्प्यते (श्रुतिं विना विधानस्यासम्भवात्)। सा च श्रुतिः प्रकृते 'मन्त्रेणानेनेन्द्रमुपतिष्ठेत' इत्येवरूपा। प्रत्यक्षश्रुतौ तु नास्त्यावश्यकता सामर्थ्यनिरूपणस्य श्रुतिकल्पनस्य वेत्यविलम्बेनैव प्रवृत्तिः। एवं च शीघ्रगामिन्या श्रुत्या विलम्बगामि लिङ्गं बाध्यते। प्रत्यक्षश्रुत्या—'ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठेत' इत्येवरूपया—मन्त्रस्य विनियोगे सिद्धे न भवत्याकाङ्क्षा तस्य विनियोगं प्रति, येनाऽऽकाङ्क्षाबलेन लिङ्गस्य विनियोजकत्वं कल्प्येत। तस्मात् प्रत्यक्षश्रुतिबलेन गार्हपत्योपस्थान एव मन्त्रस्य विनियोग इति।

एतदेवाभिप्रेत्याह—बलीयसीति। 'श्रुतिः' प्रत्यक्षश्रुतिः—'लिङ्गात्' अर्थप्रकाशनरूपसामर्थ्यात्—'बलीयसी' बलवत्तरप्रामाण्यवती—लिङ्गस्य बाधिकेति यावत्॥ ७॥

(८) ३।३।१४ लिङ्गं वाक्यस्य बाधकम्

(१) श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे विचारिते लिङ्गवाक्यविरोधोऽधुना विचार्यते।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—'स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुषेवं कल्पयामि—तस्मिन् सीद अमृते प्रतितिष्ठ—व्रीहीणामेध सुमनस्यमानः' इति। अस्यार्थः—'भोः पुरोडाश तव समीचीनं स्थानं घृतस्य धारया सुष्ठु सेवितु योग्यं कल्पयामि—भो व्रीहिसारभूत त्वं समाहितमनस्कस्तस्मिन् समीचीने स्थाने उपविश तत्र स्थिरो भव' इति।

(३) तत्र सन्देहः—किं कृत्स्नो मन्त्र उपस्तरणे पुरोडाशासादने च प्रयोक्तव्यः—उत कल्पयाम्यन्त उपस्तरणे तस्मिन् सीदेत्येवमादिः पुरो-

डाशासादने। यदि वाक्यं विनियोजकं तर्हि कृत्स्न उभयत्र। अथ लिङ्गं विनियोजकं तत. कल्पयाम्यन्तः सदनकरणे (उपस्तरणे), तस्मिन् सीदेत्येवमादिरासादने। इति।

(४) पूर्वपक्षः—तस्मिन्नित्यनेन तच्छब्देन प्रकृतवाचिना पूर्वोत्तरार्धयोरेकवाक्यत्वे सति मन्त्रद्वयाभावात् कृत्स्नोऽपि मन्त्रः सदनकरणे सादने च विनियोजनीयः, तत्र सदने एव वा सादन एव वा उभयत्र वेति यथेच्छं विकल्प इति।

(५) सिद्धान्तः—पूर्वोत्तरार्धयोरेकवाक्यत्वेऽपि उत्तरार्धस्य सदनकरणप्रकाशनसामर्थ्यमकल्पयित्वा कृत्स्नस्य मन्त्रस्य सदनकरणविनियोजकश्रुतिवाक्यकल्पनस्यासम्भवात्—एवमेव पूर्वार्धस्य सादनप्रकाशनसामर्थ्यमकल्पयित्वा कृत्स्नस्य सादनविनियोजकश्रुतिवाक्यकल्पनस्यासम्भवात्—लिङ्गद्वयकल्पनव्यवधानेन वाक्यं श्रुतिं प्रति विप्रकृष्यते। पूर्वार्धस्य सदनकरणप्रकाशनलिङ्गम् उत्तरार्धस्य च सादनप्रकाशनलिङ्गम्प्रत्यक्षमेवेति लिङ्गद्वयमेतत् श्रुतिं प्रति सन्निकृष्यते। एवं च लिङ्गेन वाक्यस्य बाधात् पूर्वार्धं सदनप्रकरणे उत्तरार्धं तु सादने विनियोजनीयमिति।

एतदेवाभिप्रेत्याह—लिङ्गमिति। 'लिङ्गम्' मन्त्रस्यार्थप्रकाशनरूपसामर्थ्यम्—'वाक्यस्य' अङ्गत्वबोधकस्य—'बाधकम्'। लिङ्गवाक्ययोर्विरोधे लिङ्गेनैव विनियोगः स्वीकार्य इत्याशयः॥ ८॥

(६) ३।३।१४ वाक्येन प्रक्रिया बाध्या।

(१) श्रुतिलिङ्गविरोधो लिङ्गवाक्यविरोधश्च विचारितः। वाक्यप्रकरणविरोध इदानीं विचार्यते।

(२) दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाके श्रूयते—'अग्नीषोमाविदं हविरजुषेताम्, अवीवृधेताम्, महो ज्यायोऽक्राताम्—इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेताम्, अवीवृधेताम् महोज्यायोऽक्राताम्' इति। अत्र लिङ्गसामर्थ्यात् अग्नीषोमाविति पदं पौर्णमास्यां प्रयोक्तव्यम्—'इन्द्राग्नी' इति पदं चामावास्यायाम्प्रयोक्तव्यमिति निर्णीतम्प्राक्।

(३) तत्र सन्देहः—अग्नीषोमावित्यस्यानन्तरं यत् पदजातं इदं हविरित्यादि पूर्वमन्त्रगतं तदपि स्वतन्त्रं (द्वितीयमन्त्रनिरपेक्षमेव) अमावास्यायामपि प्रयोक्तव्यम्—एवं चामावास्याप्रयोगे पठनीयो मन्त्रः 'इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेताम् महोज्यायोऽक्राताम्, इदं हविरजुषेताम् महोज्यायोऽक्राताम्'इति (एवम्पौर्णमासीप्रयोगे पठनीयो मन्त्र इत्थम्—'अग्नीषोमाविदं हविरजुषेताम् महोज्यायोऽक्राताम्, इदं हविर-

जुषेताम् अवीवृधेताम् महो ज्यायोऽक्रातामिति)-एवं च प्रकरणमनुगृहीतम्भवति--अथवा वाक्यसामर्थ्यात् पूर्वमन्त्रस्यावशिष्टोऽपि भागः पौर्णमास्यायामेव प्रयोक्तव्यो नामावास्यायां तथा उत्तरमन्त्रस्याप्यवशिष्टो भागोऽमावास्यायामेव प्रयोक्तव्यो न पौर्णमास्याम्--तथाच पौर्णमास्याम्पठनीयो मन्त्रः 'अग्नीषोमोविदं हविरजुषेताम् अवीवृधेताम् महोज्यायोऽक्राताम्'इत्येतावन्मात्रमेव--अमावास्यायां च 'इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेताम् अवीवृधेताम्, महोज्यायोऽक्राताम्'इत्येतावन्मात्रमेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः--देवतानामोत्कर्षानन्तरम् योऽवशिष्टः पूर्वमन्त्रस्य भागः सोऽपि अमावास्यायाम्पठनीयः । एवमेव हि एषाम्मन्त्रभागानां सर्वशेषत्वबोधको दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठोऽनुगृह्यते--इति ।

(५)सिद्धान्तः--अग्नीषोममन्त्रशेषस्य इन्द्राग्निपदान्वयाश्रवणात् प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयम्--तेन च कल्पितेन वाक्येन इन्द्रादिप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्पनीयम्--तच्च कल्पितं लिङ्गम् 'अनेन मन्त्रभागेन इन्द्राग्निदेवताकक्रियाऽनुष्ठेया'इति विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयति । एवं च प्रकरणविनियोगयोर्मध्ये व्यवधानत्रयम्भवति । अग्नीषोममन्त्रस्य तु पौर्णमासीसम्बन्धः साक्षाद् वाक्याल्लब्धः तद्देवताप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं तद्बलेन च विनियोजिकां श्रुतिमेव कल्पयतीत्यत्र वाक्यविनियोगयोर्मध्ये लिङ्गश्रुतिरूपं व्यवधानद्वयमेव । तस्मात् प्रकरणस्य वाक्येन बाधितत्वात् मन्त्रशेषोऽपि तत्रैव तिष्ठति--तथा च अग्नीषोमावित्यादेर्मन्त्रभागस्य अक्रातामित्यन्तस्य समस्तस्य पौर्णमास्यामेव प्रयोगः इन्द्राग्नी इत्यादेश्च भागस्य अक्रातामित्यन्तस्य समस्तस्यामावास्यायामेवेति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह--वाक्येनेति । 'वाक्येन' 'प्रक्रिया' प्रकरणम् 'बाध्या'--विनियोगरूपादर्थात् अधिकतरव्यवधानादित्याशयः ॥ ९ ॥

(१०) ३।३।१४ प्रक्रिया बाधते क्रमम्

(१) प्रकरणक्रमविरोधो विचार्यते ।

(२) राजसूये पश्विष्टिसोमयागा बहवः प्रधानभूताः । तत्राभिषेचनीयाख्यः कश्चित् सोमयागः । तस्य सन्निधौ देवनादयः श्रूयन्ते--'अक्षैर्दीव्यति--राजन्यं जिनाति (जयतीत्यर्थः)--शौनःशेपमाख्यापयति (बह्वृचब्राह्मणे समाम्नातं शुनःशेपविषयमुपाख्यानम्) ।

(३) तत्र सन्देहः--देवनादयः किं सन्निधिबलादभिषेचनीयाङ्गमुत प्रकरणबलात् राजसूयगतसर्वयागाङ्गमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—अभिषेचनीययागस्य सन्निधौ देवनादीनां पठितत्वात् क्रमप्रमाणेन तस्यैवाङ्गमेते इति ।

(५) सिद्धान्तः—राजसूयस्य कथंभावाकाङ्क्षायामनुवृत्तायामेव विहिता देवनादयः प्रकरणेन राजसूयाङ्गानि । राजसूयश्च बहुयागात्मक इति तत्रत्यसकलयागशेषत्वं देवनादीनाम् । प्रकरणेन च क्रमो बाध्यते—अर्थविप्रकर्षात् । तथा हि अभिषेचनीयस्य देवनादिष्वाकाङ्क्षाभावात् क्रमबलात्सावान्तराकाङ्क्षा कल्पनीया—तद्द्वारा च वाक्यलिङ्गश्रुतयः कल्पनीयाः—इतरत्र तु राजसूयाकाङ्क्षारूपमहाप्रकरणस्य सत्त्वात् तत्कल्पनाया आवश्यकत्वात् तावता सन्निकृष्यते विनियोगस्येति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—प्रक्रियेति । 'प्रक्रिया' प्रकरणम्—'क्रमम्' 'बाधते अर्थविप्रकर्षादिति भावः ॥ १० ॥

(११) ३।३।१४ क्रमः समाख्यां बाधेत

(१) क्रमसमाख्याविरोधो विचार्यते ।

(२)—'शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे' इति मन्त्रः 'पौरोडाशिकम्' इति याज्ञिकैः समाख्यायते । पठ्यते त्वयम्मन्त्रः इध्माबर्हिर्निर्वापविषययोर्मन्त्रानुवाकयोर्मध्यमेऽनुवाके । इध्माबर्हिःसम्पादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य चान्तरालं सान्नाय्यपात्राणां देश उक्तः ।

(३) तत्र सन्देहः—मन्त्रोऽयं किं पुरोडाशकाण्डोक्तानामुलूखलजुह्वादीनां शोधनेऽङ्गम्—उत सान्नाय्यपात्रशोधने इति ।

(४) पूर्वपक्षः—समाख्याबलेन पुरोडाशकाण्डोक्तानां सर्वेषाम्पात्राणां शोधनेऽङ्गमयम्मन्त्र इति ।

(५) सिद्धान्तः—पौरोडाशिकमिति समाख्यायां प्रकृतिः पुरोडाशमात्रमभिधत्ते तद्धितप्रत्ययश्च काण्डम्—न चैतावता सकलपुरोडाशपात्राणां मन्त्रसन्निधिः प्रत्यक्षो भवति । तस्मात् काण्डसमाख्याबलेन सन्निधिं कल्पयित्वा तत्सन्निध्यन्यथानुपपत्त्या परस्पराकाङ्क्षारूपं कृत्स्नं पात्रप्रकरणं कल्पयित्वा तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतीः कल्पयित्वा तया श्रुत्या विनियोगो भवितुमर्हति । सान्नाय्यपात्राणां तु मन्त्रसन्निधिः प्रत्यक्ष एव, न तु कल्पनीयः । तथा हि इध्माबर्हिःसम्पादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य चान्तरालं सान्नाय्यपात्राणां देश उक्तः—मन्त्रश्चेध्माबर्हिर्निर्वापविषययोर्मन्त्रानुवाकयोर्मध्यमेऽनुवाके पठ्यते । तेन च प्रत्यक्षेण सन्निधिना प्रकरणादीनां चतुर्णामेव कल्पनाऽऽवश्यकी । एवं च समाख्यापेक्षया क्रमस्य भवति सन्निकर्षः—ततश्च क्रमेण समाख्याया बाधात् मन्त्रोऽयं सान्नाय्यपात्रशोधनाङ्गमेव भवतीति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—क्रम इति । स्पष्टार्थम् ॥ ११ ॥

(१२) ३।३।१४ बाधः प्राप्ते क्वचिद् भवेत्

(१) लिङ्गादीनामर्थविप्रकर्षाद् बाध उक्तः । अस्य च बाधस्यौचित्यं विचार्यते ।

(२)—लिङ्गादिभिः समाख्यान्तैः प्रमाणैरुक्तस्याङ्गत्वस्य बाध उक्तः ।

(३) तत्र सन्देहः—प्रमाणोक्तस्य बाधो युक्तो न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्राप्तस्य प्रवृत्तिरस्त्येवेति न तन्निवारणं युक्तम् । तस्मात् प्रमाणप्राप्तस्याङ्गत्वस्य नैव युक्तो बाध इति ।

(५) सिद्धान्तः—बुद्ध्या विषयीकृतस्य सम्भवति बाधः । यद् बुद्धिमात्रविषयीकृतं तन्न भवति प्रवृत्तम्—अनुष्ठानरूपफलपर्यवसानाभावात् । अतः प्राप्तस्यापि अङ्गत्वस्य अनुष्ठानात् प्राक् भवत्येव बाधः पटुतरप्रमाणप्राप्तेनाङ्गत्वान्तरेणेति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह-बाध इति । 'प्राप्ते'—दुर्बलप्रमाणेन बोधिते सत्यप्यङ्गत्वे'—'क्वचित्'—पटुतरप्रमाणान्तरप्राप्तिसत्त्वे—'बाधः' 'भवेत्' । नात्र किञ्चिदनौचित्यमित्याशयः ॥ १२ ॥

(१३) ३।३।१५।१६ अहीनोपसदां सङ्ख्या

(१) अङ्गत्वविशेषविचारोऽनुवर्तते । तत्र श्रुतिप्रकरणविरोधे विचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—'तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्य' इति । एकेन अह्ना निष्पाद्यत्वात् 'साह्नो' ज्योतिष्टोमः । दीक्षादिवसादूर्ध्वं सोमाभिषवदिवसात् पूर्वं कर्तव्या होमा 'उपसदः' ॥

(३) तत्र सन्देहः—यदत्र वाक्ये उपसदां द्वादशत्वमुक्तं तत् किं ज्योतिष्टोमे एव निविशते—उत अहीननामके कर्मान्तरे—इति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकरणबलादुपसद्द्वादशत्वं ज्योतिष्टोमस्यैवाङ्गम् । 'अहीन'शब्दश्च 'न हीन' इति व्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोमस्यैव विशेषणम्—तत्रैव सोमयागप्रकृतित्वेन सर्वेषामङ्गानामुपदेशात् । एवं च ज्योतिष्टोमे उपसदां त्रित्वद्वादशत्वयोर्विकल्पः इति ।

(५) सिद्धान्तः—आवृत्तसोमयागरूपो द्विरात्रत्रिरात्रादिरहर्गणः—तस्मिन्नेव 'अहीन'शब्दो रूढः । रूढिश्च विग्रहनिरपेक्षत्वात् शीघ्रबुद्धिहेतुः । अतो ज्योतिष्टोमवाचिनः 'साह्न'शब्दाद् भिन्नैवेयमहीनसंज्ञा ज्योतिष्टोमाद् भिन्नमहर्गणमेवाभिधत्ते । तस्मिंश्चाहर्गणे षष्ठीश्रुत्योक्तमुपसद्द्वादशत्वं निविशते । तथा च द्वादशसङ्ख्यायाः प्रकरणादपकर्ष इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—अहीनेति। 'सङ्ख्या'—द्वादशसङ्ख्या—'अहीनोपसदाम्' अहीननाम्नि अहर्गणे या उपसदः तासामेव—न तु ज्योतिष्टोमोपसदामिति भावः॥ १३॥

(१४) ३।३।१७-१९ द्वियज्ञे प्रतिपद्विधिः

(१) अङ्गत्वविचारो वर्तते। श्रुतिप्रकरणविरोध एव विचारान्तरम्।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'युवं हि स्थः स्वर्पती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्-एते असृग्रमिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः' इति। स्तोत्रस्योपक्रमे पठनीया ऋक् अत्र प्रतिपच्छब्देनाभिधीयते।

(३) अत्र सन्देहः—उदाहृता प्रथमा प्रतिपत् ज्योतिष्टोमे निविशते—उत यजमानद्वययुक्ते कस्मिंश्चिद् यागान्तरे इति।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकरणबलात् ज्योतिष्टोमस्यैवाङ्गम्प्रतिपत्। तस्यैव यागस्य अवस्थाविशेषेषु यजमानद्वयं सम्भाव्यते। तादृश्यामेवावस्थायां ज्योतिष्टोमे उदाहृताया प्रतिपदः सन्निवेश इति।

(५) सिद्धान्तः—यजमानद्वित्वं कुलायनामके यज्ञे साक्षादाम्नातम्—'एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्' इति। एवमेव यजमानबहुत्वं सत्रेष्वाम्नातम्। तथा च 'द्वयोर्यजमानयो'रिति ब्राह्मणवाक्ये द्विशब्दरूपया श्रुत्या प्रकरणं बाधित्वा कुलायेषु आद्यायाः प्रतिपद उत्कर्षः कार्यः। तथैव द्वितीयाया उपसदः सत्रेषु सन्निवेशः। ज्योतिष्टोमे तु साक्षाच्छ्रूयमाणस्य यजमानैकत्वस्य त्यक्तुमशक्यत्वान्न तस्य द्वित्वं बहुत्वं वा सम्भवति इति।

एतदेवाभिप्रेत्याह—द्वियज्ञ इति। 'प्रतिपद्विधिः' प्रतिपदः-युवं हि स्थ इत्याद्यायाः-'विधिः'—'द्वियज्ञे' द्वयोर्यजमानयोः यज्ञे-अन्वेतीति शेषः॥१४॥

(१५) ३।३।२०-२३ विधेया जाघनी यागे

(१) प्रकरणादुत्कर्षस्यापवादः।

(२) दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—'जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति' इति। 'जाघनी' पशोः पुच्छम्—पत्नीशब्दश्च आहुतिचतुष्टयात्मकस्य पत्नीसंयाजकर्मणो नामधेयस्यैकदेशः—आहुतिचतुष्टयानां तृतीयाहुतौ देवपत्नीनां देवतात्वात् तद्द्वारैव 'पत्नीसंयाज'-इति नाम्नः प्रवृत्तिः।

(३) तत्र सन्देहः—किमत्र जाघनीमुद्दिश्य पत्नीसंयाजरूपस्तत्संस्कारो विधीयते उत ज्योतिष्टोमाङ्गभूतपत्नीसंयाजमुद्दिश्य जाघनी विधीयत इति।

(४) पूर्वपक्षः—जाघनीमुद्दिश्य पत्नीसंयाजाख्यः संस्कारोऽत्र साक्षाच्छ्रुत्या विधीयते। जाघनी च पशौ समवैति—न दर्शपूर्णमासयोः।

अतः पूर्वाधिकरणन्यायेन दर्शपूर्णमासप्रकरणादुत्कृष्यास्य जाघनीसंस्कारस्याग्नीषोमीय एव पशौ सन्निवेश इति ।

(५) सिद्धान्तः—जाघनीशब्देन पशोर्भागोऽभिधीयते । यद्यपि दर्शपूर्णमासयोः पशोरभावात् पशोर्भागविशेषः पुच्छो नास्ति—तथाऽपि कर्मान्तरे व्यापादितात् पशोः सोऽत्रानेतुं शक्यते—क्रयादिना वा । न चैवं वर्तमानाया जाघन्या पत्नीसंयाजे संस्कार्यत्वम् । तृतीयया हि जाघन्याः साधनत्वमभिधीयते । तस्मात् जाघनी दर्शपूर्णमासाङ्गभूतपत्नीसंयाजाख्यस्य कर्मणोऽङ्गम् । पत्नीसंयाजे चान्यत्र घृतं विहितम् । अतस्तेन वाक्येन प्रकृतेन च वाक्येन पत्नीसंयाजे घृतजाघन्योर्विकल्पः । तथाच नात्रोत्कर्षो जाघन्याः दर्शपूर्णमासप्रकरणादिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—विधेयेति । 'जाघनी'—'यागे' दर्शपूर्णमासप्रकरणगतपत्नीसंयाजाख्ये कर्मणि तत्साधनतया—'विधीयते'—नास्याः प्रकरणादुत्कर्ष इत्याशयः ॥ १५ ॥

(१६) ३।३।२४-३१ दीर्घसंस्थासु तर्दनम्

(१) वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे विनियोगविचारः प्रवर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'दीर्घसोमे सन्तृद्येद् धृत्यै' इति । तस्यार्थः-सोमयागविशेषो दीर्घसोमः—तस्मिन् सोमाभिषवाधारयोरधिषवणफलकयोः सन्तर्दनम् [अन्योन्यवियोगेन शैथिल्यं मा भूदिति दृढसंश्लेषणम्] कार्यमिति ।

(३) तत्र सन्देहः—इदं सन्तर्दनं किं प्रकरणबलात् ज्योतिष्टोमस्यैवाङ्गमुत वाक्यबलात् दीर्घसोमनामकस्य यागान्तरस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकरणबलात् प्रकृतावेव ज्योतिष्टोमे सन्तर्दनस्य सन्निवेशः । तस्मिन्नेव च 'दीर्घसोम' इति नाम्नः—'दीर्घस्य यजमानस्य सोम' इति व्युत्पत्त्या—अन्वयः । इति ।

(५) सिद्धान्तः—षष्ठीसमासात् कर्मधारयो बलीयानिति निषादस्थपत्यधिकरणे स्थापयिष्यते । तथा सति 'दीर्घसोम' इत्यत्र दीर्घत्वं सोमस्य धर्मो न यजमानस्य । न चास्य नाम्नो ज्योतिष्टोमेऽन्वयः दीर्घशब्दवैयर्थ्यापत्तेः । तस्मात् प्रकृतिरूपं सोमयागं ज्योतिष्टोमं व्यावर्तयितुमेवायं दीर्घशब्दः प्रयुक्त इति निश्चीयते । विकृतिषु हि उक्थ्यादिषु ग्रहाधिक्याद् भवत्येव प्रकृत्यपेक्षया दीर्घत्वम्—द्विरात्रादिषु चावृत्त्या दीर्घत्वम् । तस्माद् वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा विकृतिष्वेव सन्तर्दनस्य सन्निवेशः—न तु प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे—तत्सम्बधेन सन्तर्दनस्य साक्षाद् बाधितत्वात् 'अधिषवणेन सन्तृणत्तीति' साक्षाच्छ्रुत्या ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—दीर्घेति । 'दीर्घसंस्थासु' ज्योतिष्टोमापेक्षया दीर्घासु संस्थासु उक्थ्याद्यासु—'सन्तर्दनम्'—सन्निविशत इति शेषः॥१६॥

(१७) ३।३।३२-३३ नाद्यप्रयोगे प्रावर्ग्यम्

(१) वाक्यप्रकरणविरोधे विचारान्तरम् ।

(२) ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्याख्यं कर्म प्रकृत्य श्रूयते—'न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अयं प्रवर्ग्यप्रतिषेधः किं ज्योतिष्टोमे सर्वत्र समवैति—उत तस्य प्रथमे एव प्रयोगे इति ।

(४) पूर्वपक्षः—ज्योतिष्टोमे सर्वत्र प्रतिषेधः—प्रकरणबलात्—अथ च 'एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोम' इत्यत्र ज्योतिष्टोमस्यैव प्रथमयज्ञत्वेनाभिधानादिति ।

(५) सिद्धान्तः—'पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति' इति वाक्येन क्रतौ प्रवर्ग्यं विहितम् । तन्निषेधस्य च तत्र सम्बन्धः प्रकरणबलादेव लभ्यते । तथाच वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात् न सम्भवति सर्वत्र ज्योतिष्टोमप्रयोगे प्रवर्ग्यनिषेधः । सम्भवति च साक्षाच्छ्रुतस्य निषेधस्य सम्बन्धो ज्योतिष्टोमस्य प्रथमे प्रयोगे—तथैव तस्य श्रुतत्वात्—निषेधवाक्ये च प्रथमशब्देन निषेधस्य प्रयोगपरत्वनिर्णयात्—इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—नाद्येति । 'आद्यप्रयोगे'—ज्योतिष्टोमस्य प्रथमे प्रयोगे—'प्रावर्ग्यं न भवति—भवति तत्र प्रवर्ग्यनिषेध इत्याशयः ॥ १७ ॥

(१८) ३।३।३४ विकृतौ पौष्णपेषणम्

(१) वाक्यप्रकरणविरोधे विचारान्तरम् । [यद्यपि प्रागुक्तसन्तर्दनन्यायेनैष गतस्तथापि आगाम्यधिकरणद्वयविचारप्रस्तावनारूपेणात्र प्रवर्तते]

(२) दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—'तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागः अदन्तको हि स' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—पेषणस्य प्रकृतौ सन्निवेश उत विकृताविति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकरणबलात् प्रकृतावेव दर्शपूर्णमासकर्मण्यस्य निवेश इति ।

(५) सिद्धान्तः—वाक्येन प्रकरणस्य बाधात् विकृतावेव पेषणस्य निवेशः—विकृतावेव दन्तरहितस्य पूष्णो देवतात्वम् पिष्टभागत्वं चोक्तमिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—विकृताविति । 'विकृतौ' विकृतियागे—नतु प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासयागे—'पौष्णपेषणम्' पौष्णस्य पूष्णो भागस्य पेषणम्—निविशत इति शेषः ॥ १८ ॥

(१९) ३।३।३५-३८ चरावेव पिषिः पौष्णे

(१)-(२) पौष्णपेषणविषये विचारः।

(३) सन्देहः—पौष्णस्य भागस्य यत् पेषणं विहितं तत् किं चरावेव भवति—उत चरौ पुरोडाशे पशौ चेति सर्वद्रव्येषु—इति।

(४) पूर्वपक्षः—वाक्येन निर्विशेषेण विहितत्वात् सर्वेषु द्रव्येषु पेषणमिति।

(५) सिद्धान्तः—पुरोडाशे हि स्वभावत एव प्राप्तत्वान्नास्त्यावश्यकता पेषणस्य विधानस्य। पशौ च पेषणे कृते हृदयाद्याकारनाशे सति हृदयस्याग्रेऽवद्यतीति विहितावदानानामसम्भवः स्यात्। एवं च नान्वयः पेषणविधेः पुरोडाशे पशौ वा। तस्मात् चरावेव पेषणमिति।

एतदेवाभिप्रेत्याह—चराविति। 'पौष्णे'—पूष्णो भागभूते—'चरौ एव'—न तु पुरोडाशे पशौ वा—'पिषिः' पेषणम्—अन्वेतीति शेषः॥१९॥

(२०) ३।३।३९-४६ नैन्द्रापौष्णेऽस्ति पेषणम्

(१) पौष्णविषये विचारान्तरम्।

(२)—पौष्णो भागः क्वचिदेकदैवत्यः पूषमात्रदेवताकः क्वचिद् द्विदैवत्यः। तथाहि राजसूये श्रूयते 'सोमापौष्णं चरुं निर्वपति—ऐन्द्रापौष्णं चरुम्' इति।

(३) तत्र सन्देहः—पौष्णभागस्य पेषणं यद् विहितं तत् किमेकदैवत्ये पूषमात्रदेवताके भागे निविशते—उत द्विदैवत्ये इन्द्रापूषदेवताकेऽपीति।

(४) पूर्वपक्षः—द्विदैवत्येऽपि चरावदन्तस्य पूष्णः सत्त्वात् तत्रापि पेषणं कर्तव्यमेवेति।

(५) सिद्धान्तः—याग एव पेषणस्य प्रयोजको न देवता—यागमन्तरेण केवलदेवतायाः फलजनकत्वाभावात्। एवं च पौष्णस्य यागस्य पेषणप्रयोजकत्वे सिद्धे तत् पेषणं द्विदैवत्ये यागे न गन्तुमर्हति। तथा च ऐन्द्रापौष्णे चरौ न भवति पेषणमिति।

एतदेवाभिप्रेत्याह—नैन्द्रापौष्ण इति। 'ऐन्द्रापौष्णे' इन्द्रपूषदेवताके द्विदैवत्ये चरौ—'पेषणं नास्ति'॥ २०॥

पादेऽस्मिन् विंशतिर्न्याया भाष्यकारेण वर्णिताः।

स्पष्टार्थम्॥

इति तृतीयस्य तृतीयः।

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

(१) ३।४।१-९ स्तुतिर्निर्वीतं विहितोपवीतेः

(१) श्रुतिप्रकरणयोर्विरोधे लिङ्गवाक्यविरोधे च विनियोगविचारोऽनुवर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—'निवीतम्मनुष्यधर्मः—प्राचीनावीतं पितृणाम्—उपवीतं देवानाम्—उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते' इति ।

(३) निवीतम्मनुष्यधर्म इत्यत्र सन्देहः प्रथमः—किमयं विधिरुतार्थवादः । द्वितीयः—यदि विधिः किन्निवीतं मनुष्यधर्मत्वेन विधीयते उत कर्मधर्मत्वेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—निवीतस्य विधिरेवायम् । मनुष्याणामिति च षष्ठ्या पुरुषधर्मत्वेनैव तद् विधीयते । तथाच सर्वपुरुषसाधारणोऽयं धर्मो यन्निवीतधारणम् । अथवा आचार्यातिथ्यादिमनुष्यार्चनादिकर्माङ्गमिदमिति ॥ द्वितीयः पूर्वपक्षस्तु—प्रकरणबलाद्दर्शपूर्णमासान्तर्गतप्रयाजादिकर्मधर्मत्वेनैव निवीतं विधीयते । तथाच प्रयाजादिकर्मसम्बन्धिपुरुषधर्मो निवीतमिति षष्ठ्यनुगृहीतप्रकरणबलादवसेयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—अत्रोक्तं निवीतादिकं वासोविषयं न यज्ञसूत्रविषयम् । वाससो निवीतत्वं च सौकर्यरूपदृष्टार्थत्वेन प्राप्तमेवेति न तस्य विधानं युक्तम् । न च प्रकरणात् प्रयाजादिकर्माङ्गत्वेन विधानम्—वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथाहि 'उपव्ययत' इत्यनेन वाक्यांशेनोपवीतं विधीयते—इत्यवश्यमेव स्वीकार्यम् । [अन्यथा 'देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते' इति स्तुतिर्वृथैव स्यात् ।] तथासति यद्यपरेण वाक्यांशेन निवीतं विधीयेत भिद्येतैव तर्हि वाक्यम् । सम्भवति च निवीतप्राचीनावीतयोरुपवीतस्तुत्यर्थत्वेनैकवाक्यत्वम् । सम्भवति चैकवाक्यत्वे वाक्यभेदेन पृथग्विधानमयुक्तम् । एवं च 'निवीतप्राचीनावीते मनुष्यपितृविषयत्वाद् दैविके कर्मण्ययोग्ये उपवीतमेव तु योग्यम्' इति पर्यवसितः समस्तवाक्यार्थः । तथा च निवीतमित्यर्थवाद एव । ततश्च किन्धर्मत्वेन विधिरयमिति संशय एव नोदेतीति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—स्तुतिरिति । 'विहितायाः' उपव्ययत इत्यनेन विहितायाः—'उपवीतेः'—'स्तुतिः' अर्थवाद एव—'निवीतम्'—न त्वयं विधिः पुरुषधर्मस्य क्रतुधर्मस्य वेत्याशयः ।

इतोऽनन्तरं वार्तिकादौ चत्वार्यधिकरणानि दशमादिपञ्चदशसूत्रा-

न्तात्मकानि । नैतानि भाष्ये धृतानि । अत एव मण्डनाचार्येणापि परित्यक्तानि वेदितव्यानि । तानि च—(१) उपवीतस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम्—उपवीतस्य विधित्वम्—(३) उपवीतोदग्रतयोरनुवादत्वम्—(४) समिद्धारणस्य विधित्वमिति ।

(२) ३।४।१६ प्राचीनवंशस्तुतये प्रतीची ।

(१) प्रथमाधिकरणसदृश एवायं विचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'प्राचीनवंशं करोति—देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त—प्राचीं देवाः दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्याः उदीचीं रुद्राः—यत् प्राचीनवंशं करोति देवलोकमेव तद्यजमान उपावर्तते' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—'प्रतीचीम्मनुष्या' इति किं विधिरुतार्थवादः ।

(४) पूर्वपक्ष—विधिरेवायम्—'मनुष्याः प्रतीचीं विभजेयुः' इति च तस्यार्थः । तस्यैव च विधेः स्तुतिः पुराकल्परूपा—'प्रतीचीं मनुष्या व्यभजन्त' इति ।

(५) सिद्धान्तः—यस्य मण्डपविशेषस्योपरिवंशाः प्रागग्रा भवन्ति स 'प्राचीनवंशः' । तस्यैवायं विधिः—तद्विधिनैव सहैकवाक्यत्वम् 'प्रतीचीम्मनुष्या व्यभजन्त इत्यस्य । तथा चार्थवाद एवायन्न विधिरिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—प्राचीनेति । 'प्राचीनवंशस्य' मण्डपविशेषस्य 'स्तुतये' अर्थवाद एव—'प्रतीची' मण्डपसम्बन्धेन प्रतीच्युक्तिरिति—न त्वयं विधिरित्याशयः ॥ २ ॥

(३) ३।१।१७ पूर्णादितन्त्रं विहितं स्तवाय

(१) निवीतविचारस्यैवायं प्रपञ्चः ।

(२)—ज्योतिष्टोमे श्रूयते 'यत् पूर्णं तन्मनुष्याणामुपरि, अर्धो देवानाम्, अर्धः पितॄणाम्' इति । तथा दर्शपूर्णमासयोः पिण्डपितृयज्ञे श्रूयते 'यत् परुषि दितं तद् देवानाम्, यदन्तरा तन्मनुष्याणाम्, यत् समूलं तत् पितॄणाम्, समूलं बर्हिर्भवति व्यावृत्त्यै' । ['परुषि' पर्वणि 'दितं' खण्डितम् । तथा ज्योतिष्टोमे दीक्षार्थाभ्यङ्गे श्रूयते—घृतं देवानाम् मस्तु पितॄणाम्, निष्पक्वम्मनुष्याणाम्, तद्वा एतत् सर्वदेवत्यं यन्नवनीतं, यन्नवनीतेनाभ्यङ्क्ते सर्वा एव देवताः प्रीणाति । 'मस्तु' दधिभवं मण्डम्, 'निष्पक्वं' शिरसि प्रक्षेप्तुमोषधिलीनं नवनीतं तक्रं वा । तथाच दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशप्रकरणे श्रूयते—'यो विदग्धः स नैर्ऋतः योऽशृतः स रौद्रः, यः शृतः स दैवः, तस्मादविदहता श्रपयितव्यः स दैवत्वाय' । ['विदग्धः' अतिपक्वः 'अशृतः' अपक्वः ।]

(३) तत्र सन्देहः--पूर्णत्वाद्युक्तयो विधयोऽर्थवादा वा-अथ विधयः किं पूर्णत्वादयो मनुष्यधर्मत्वेन विहिता उत कर्मधर्मत्वेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः--अर्थवत्त्वात् मनुष्यसम्बन्धाच्च पूर्णत्वादयो मनुष्यधर्मा एव—तेषामेव चात्र विधय इति ।

(५) सिद्धान्तः--मन्थनपात्रस्याधोभागमात्रेण पूरणस्य-बर्हिषि समूलच्छेदस्य- अभ्यङ्गे नवनीतस्य—पुरोडाशे यथोचितपाकस्य—विधेयतयाऽवशिष्टं सर्वं तस्य विधेयस्य स्तावकमेव। अतोऽर्थवादा एवैते न विधय इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—पूर्णेति । 'पूर्णादितन्त्रम्'—'पूर्णा' 'परुषि दितम्' इत्यादिवाक्यजातम्—'स्तवाय' तत्तद्विधेयस्य स्तुत्यर्थमेव—'विहितम्' उपात्तम्—न विध्यर्थमिति शेषः ॥ ७ ॥

(८) ३।४।१८-१९ क्रत्वङ्गभावोऽनृतवारणस्य

(१) श्रुतिलिङ्गादिबलाबलविचारप्रकरणे विधिवाक्यानां विचारानन्त निषेधवाक्यानि विचार्यन्ते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—'नानृतं वदेत्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः-किमत्रानृतवदनप्रतिषेधः केवलपुरुषधर्मत्वेन विधीयते—उत क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वेनानूद्यते—उत केवलक्रतुधर्मत्वेनानूद्यते—उत क्रत्वर्थत्वेन विधीयत इति ।

(४) पूर्वपक्षः—(१)प्रतियोगिनोऽनृतवदनस्य पुरुषधर्मत्वात् तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वमेव--तच्चात्र विधीयते। (२) अथवा आख्यातश्रुतेः प्रकरणस्य चाविरोधाय क्रतुयुक्तपुरुषधर्मत्वमेवानृतवदननिषेधस्य-स्मार्तनिषेधेन च तस्य प्राप्तत्वात् अस्मिन् वाक्ये तद् अनूद्यते। (२) अथवा प्रकरणबलात् प्रयाजादिवत् क्रतावेवारादुपकारकत्वमेवानृतवदननिषेधस्य। अस्य च निषेधस्य सार्वत्रिकस्य क्रतावपि प्राप्तत्वादस्मिन् वाक्ये अनुवाद एवेति त्रयोऽत्र पूर्वपक्षाः।

(५) सिद्धान्तः—'सत्यमेव वदेन्नानृतम्' इत्यनेन स्मार्तेन नियमेनानृतवदननिषेधस्य पुरुषधर्मत्वेन प्राप्तत्वात् प्रकृतवाक्ये यो निषेधः स क्रत्वर्थ एव। क्रतौ चान्यतोऽप्राप्तत्वात् अत्र विधिरेव तस्य, नानुवादः। एतद्व्यतिक्रमे च क्रतोरेव वैगुण्यम्—अतश्च क्रतुगाम्येव तत्प्रायश्चित्तमपि। पुरुषार्थनियमातिक्रमे तु पुरुषस्य प्रत्यवायः स्मार्तं च प्रायश्चित्तमिति विशेष इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—क्रत्वङ्गभाव इति। 'अनृतवारणस्य' अनृतवदननिषेधस्य—'क्रत्वङ्गभावः' क्रतुधर्मत्वम्—'विधीयते' इति शेषः ॥ ८ ॥

(६) ३।४।२०—२२ जञ्जभ्यमानः प्रकृतोऽधिकारी ।

(१) श्रुतिलिङ्गादिविरोधचिन्ता ऽनुवर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—'प्राणो वै दक्षः अपानः क्रतुः तस्मात् जञ्जभ्यमानो ब्रूयात्—मयि दक्षक्रतू इति प्राणापानावेवात्मन्यधत्त' इति । [गात्रविनामेन विदारितमुखपुरुषो 'जञ्जभ्यमानः']

(३) तत्र सन्देहः—किमयन्धर्मः यज्ञे निविशते उत पुरुषगतत्वेन नीयत इति ।

(४) पूर्वपक्षः—वाक्यबलात् पुरुषगत एवायं धर्मः । 'ब्रूयात्' इति पुरुषश्रुतेः पुरुषप्रयत्नस्य विवक्षितत्वात् वाक्यबलेन प्रकरणादुत्कर्षः ।

(५) सिद्धान्तः—क्रतावपि जञ्जभ्यमानपुरुषसम्भवात् वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाभावे सति उभाभ्यां क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारकत्वमेव मन्त्रवचनस्य प्रतीयते इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—जञ्जभ्यमान इति । 'प्रकृतः' प्राकरणिकक्रतुसम्बद्धः—जञ्जभ्यमानः' पुरुषः—'अधिकारी' मन्त्रपाठे इति शेषः । प्राकरणिकदर्शपूर्णमाससंयुक्तपुरुषधर्म एव मन्त्रपाठ इति भावः ॥ ५ ॥

(६) ३।४।१७ पुंसो निषेधः शतयातनोक्त्या

(१) प्रतिषेधान्तरस्याङ्गत्वविचारो वर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—'यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयेत्—तस्माद् ब्राह्मणाय नावगुरेत्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अयं ब्राह्मणावगुरणनिषेधः किं क्रत्वर्थं उत पुरुषार्थं इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन क्रत्वर्थ एवायन्निषेधः । तथाच यज्ञकाले ब्राह्मणावगुरणन्न कर्तव्यमित्यस्यार्थः ।

(५) सिद्धान्तः—पूर्वाधिकरणन्यायोऽत्र नावतरति । तत्र हि प्राणापानधारणस्य आत्मनि पुरुषे प्रागेव सिद्धत्वात्तस्य मन्त्रोच्चारणफलत्वन्न सम्भवति—अत एव क्रत्वङ्गत्वम् । इह तु शतसंवत्सरयातनारूपस्य ब्राह्मणावगुरणफलस्यात्मनि प्रागसिद्धत्वात् यातनापरिहारस्य निषेधफलस्यात्मनि पुरुष एव सम्भवः । अतोऽत्र निषेधस्य केवलपुरुषार्थत्वम्—ततश्च प्रकरणादस्योत्कर्षो न्याय्यः इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—पुंस इति । 'शतयातनोक्त्या' शतं यातयेदिति श्रुतिबलेन—'निषेधः' ब्राह्मणाय नावगुरेदित्येवंरूपः—'पुंसः' पुरुषार्थः एवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

काशीसंस्कृतसीरीज़-ग्रन्थमाला ।

इयं काशी-संस्कृतग्रन्थमाला विभागश प्रकाशिता भवति। एतस्यां प्राचीना नवीनाश्च दुर्लभा सुलभाश्च अत्युपयुक्ता संस्कृतग्रन्था काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयै पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भि संशोधिता क्रमेण समुद्रिता भवन्ति । अस्या प्रकाश्यमाणाना ग्रन्थाना मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशित वर्तते ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि । **मूल्यम् ।**

१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १—८

२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीका-सहितम् । (वेदान्त १) रु० ८—०

३ वैशेषिकदर्शनम् । प० श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यांसमन्वितम् (वैशेषिक१)रु०२—०

४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०—६

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः-प्रथम भाग अव्ययीभावान्तः । (व्याकरणं १) रु० ५—०

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादि-समाप्तिपर्यन्तः । द्वितीय भाग (व्याकरणं १) रु० ८—०

६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुण निरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रि-कृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६—०

७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रि-कासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २)रु० ०—८

८ अलङ्कारप्रदीपः । श्रीविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । (काव्य १) रु० ०—८

९ अनङ्गरङ्गः । महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं१) रु० ०—१२

१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः। (ज्यो० १) रु० २—०

११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०—८

१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-नि-म्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १—४

१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च सवलितम् । (वेदान्तं ३) रु० १—४

१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं२) रु० १—८

१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहित । (छंदः १) रु० ०—६

१६ कारिकावली । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटि-प्पणा । (न्यायं २) रु० १—०

१७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर गदाधर० तृतीयकाण्डे ह-रिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यस

हितस्नानत्रिकण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवकण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्ठोदिवि-शौच-भोजन—कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्पण्यादिभिः सहितं च। (कर्मकाण्डं २) रु० ३—०

१८ संक्षेपशारीरकम्। मधूसूदनीटीकासहितम् संपूर्ण (वेदान्तं४) रु० ८—०

१९ लघुजूटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनिर्मितिः। (व्याकरणं २) रु० ०—८

२० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः। (कर्मकाण्डं) रु० १—०

२१ सप्तपाठि श्रीशिवमाहिम्नस्तोत्रम्। श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्यविरचितम्। हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटीका-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषाबिम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च समन्वितम्। (स्तोत्रवि० १) रु० १—०

२२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायबिन्दुः। भाषाटीकासहितः। (बौद्धन्याय वि० १) रु० १—८

२३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः। (व्याकरणं ३) रु० ४—०

२४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीका। श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता। सम्पूर्ण (न्यायविभाग ३) रु० ६—०

२५ मीमांसान्यायप्रकाशः। (आपदेवीयः) श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिकृतया सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः । (मीमांसा १) रु० २—०

२६ पौरोहित्यकर्मसारः। (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भागः श्रीरमाकान्तशर्मणा संगृहीतः। (कर्मकाण्डवि० ३) रु० ०—४

२७ लघुशब्देन्दुशेखरः। म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः अव्ययीभावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीयकृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः। (व्या०४) रु० ४—८

२८ रघुवंशमहाकाव्यम्। महाकविश्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गात्मकम् । म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविनीटीकया पं० श्रीकनकलालठक्कुरकृताऽर्थप्रकाशिकाटीकया च समलङ्कृतम्। (काव्यवि० ३) रु० ०—१२

२९ कामसूत्रम्। श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नरासादितया पूर्णया जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम्। बहुखण्डितपाठान् परिपूर्य, सूत्राङ्कांश्च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम्। (काम०२) रु० ८—०

३० न्यायकुसुमाञ्जलीः। न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः। म० म० रुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासित म० म० वर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितः। (न्यायं ४) रु० ६—०

३१ परिभाषेन्दुशेखरः। म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः। म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या-तत्त्वप्रकाशिकया टीकया च सहितः। (व्याकरणं ५) रु० ३—०